

Tartu Ülikool
Semiootika osakond

Auli Kütt
Pyhade puude ja puistutega seotud käitumisnormid pärimustekstides

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Kalevi Kull

Tartu
2004

SISUKORD

SISUKORD.....	2
SISSEJUHATUS.....	3
1. MATERJAL, MEETOD JA MÕISTED.....	6
1.1. MATERJALIST JA MEETODIST.....	6
1.2. MÕISTED.....	7
1.3.1. <i>Pyha</i>	7
1.3.2. <i>Hiis</i>	9
2. TYPOLOOGIA.....	12
2.1. PAIGATYYBI JÄRGI.....	12
2.2. NIMETUSE JÄRGI.....	14
2.3. LEVIKUALA JÄRGI.....	16
3. PYHADE PUUDE JA PUISTUTEGA SEOTUD KÄITUMISNORMID.....	17
3.1. KÄITUMINE MAASTIKKU MÕJUTAVAST ASPEKTIST.....	18
3.1.1. <i>Raiumine</i>	19
3.1.2. <i>Okste murdmine</i>	22
3.1.3. <i>Mahalangenud okste ja puude koristamine</i>	25
3.1.4. <i>Karjatamine</i>	27
3.1.5. <i>Kyndmine</i>	28
3.1.6. <i>Niitmine</i>	31
3.1.7. <i>Roojastamine, reostamine</i>	33
3.1.8. <i>Andide viimine</i>	34
3.1.9. <i>Aiaga piiramine</i>	37
3.2. TABUDE RIKKUMISEGA SEOSTATUD TAGAJÄRJED.....	38
KOKKUVÕTE.....	43
KASUTATUD KIRJANDUS.....	46
LISAD.....	51
LISA 1: FOTOSID HIIEPAIKADEST.....	52
LISA2: ANALYYSIS KASUTATUD (PÄRIMUS)TEKSTID.....	57
ENGLISH SUMMARY.....	105

SISSEJUHATUS

Käesolev töö annab ylevaate maarahva pyhapaiku puudutavatest traditsioonilistest käitumisharjumistest nii, nagu neid teati ja mäletati 1870.–1970. aastatel. Rõhk on pyhadel puudel ja puistutel (mets, salu, võsa, puuderyhm). Materjal haarab kogu Eesti ala. Esitan töös ka typoloogia, mis peaks haarama kõiki maarahva pyhapaiku.

Töö on mõneti vaadeldav minu seminaritöö “Viru maarahva pyhad paigad” jätkuna (Kütt 2003). Selles vaatlesin, mis tüüpi pyhapaiku on olnud Ida- ja Lääne-Virumaal ning analüüsisin nende paikadega seotud käitumist. Kui seminaritöös oli põhirõhk paikadel, siis käesolevas olen täpsema geograafilise liigenduse kõrvale jätnud, keskendudes paikadega seotud käitumisharjumistele. Normid kätkevad semiootilist kategooriat; nende eesmärgiks on mõjutada inimese–paiga suhet ning kujundada inimese käitumist (pyhas) paigas.

Pyhapaikade all mõistan maarahva arhailisele kultuurikihile omaseid looduslikke paiku (mägi, mets, järv jt) ning looduslikke või inimtekkelisi objekte (puu, kivi, vare, aed), millega on seostatav omadusena nimetatud *pyha* või sellele viitav sakraalne käitumine (palvetamine, ohverdamine jt). Käesoleva töö objektiks on sellised puud ja puistud. Otsese vaatluse alt on kõrvale jäänud näiteks ohvrikivid, allikad, järved, hiiemäed. Näitestikku on sattunud ka muid aspekte puudutavat, mille eesmärk on aidata mõista pyhade puude ja puistutega seotud käitumist ja norme.

Normidest olen vaadelnud eelkõige neid, mis puudutavad maastiku või paiga ilme mõjutamist — tahtlikku või tahtmatut, või ka mõjutamata jätmist (mis väljendub sageli paigaga seotud tabudes). Töö pyyab leida vastust kysimusele, kas ja mil määral võime rääkida maarahva pyhapaikade kujundamisest.

Tööl on tugev rakenduslik potentsiaal, kuna viimastel aastatel on teravalt kerkinud probleem maarahva põliste pyhapaikade kaitsest. Kaua aega on pärimus toiminud hiiepaikade kaitsjana, hiljem on sarnaseks otstarbeks loodud muinsus- ja looduskaitse¹. Siiski kipuvad pyhapaigad jääma kahe kaitseseaduse vahele. Kuigi looduskaitse seadus annab võimaluse kaitsta ka ajaloolise väärtusega paiku, puuduvad seaduses selleks täpsustavad sätted ja rakendusaktid. Eesti muinsuskaitsepraktika käsitleb hiisi taas eelkõige kui potentsiaalset arheoloogilist kultuurikihti. Sellest tulenevalt on pyhapaikade kaitse Eestis seni olnud ebapiisav ja ebaadekvaatne. Ometi on pyhapaigad oluline osa meie kultuurist ja identiteedist, samuti hiiepärimus, mis kannab paikkondlikke mälestusi võibolla isegi tuhandete aastate tagant.

Pyhapaikadele adekvaatse kaitse tagamiseks on vaja põhjalikult uurida traditsioonilisi käitumisnorme. Samuti oleks tarvis unikaalset seadusandlikku lahendit. Pyhapaikadel on eelkõige sakraalne ning ajaloolis-kultuuriline väärtus, mistõttu hiite kaitsmisel peaks lähtuma eelkõige paikades kehtinud pärimuslikest normidest — kaitsta on vaja mitte ainult paiku, vaid ka nendega seonduvat kultuuripärandit. Käesolev töö annabki esialgse ylevaate vastava pärimuse hulgast (esindatusest) rahvaluulekogudes ning viitab probleemidele, millega peaks antud teema raames lähemalt tegelema.

Tööl on kaks lisa. Lisas 1 on fotosid pyhadest puudest ja hiiepaikadest, Lisas 2 on toodud kasutatud arhiivmaterjalide tekstid, samuti mõned trykikirjandusest leitud viited. Viimases liigendasin materjali maakondade kaupa, et oleks lihtsam välja tuua võimalikke piirkondlikke eripärasid. Täpsemat jaotust pidasin materjali nappuse tõttu ebaotstarbekaks. Heiki Valgu soovitusel on Halliste ja Karksi kihelkondade teated nende ajaloolise ja geograafilise asendi tõttu arvatud Mulgimaa materjali hulka. Lisas esinevatele tekstidele on töös viidatud sulgudes koodiga, koosneb maakonnale osutavast tähekombinatsioonist ning teksti järjekorranumbrist antud maakonna materjali lõikes. Normide analüüsis olen koodile lisanud ka teate aastaarvu (kui see on arhiivitekstis esitatud), et tekiks pilt sellest, kuidas mingid kombid või reeglid on ajas säilinud.

Maarahva pyhapaiku on yhest või teisest aspektist käsitlenud mitmed uurijad.

Mari–Ann Remmel (1998) ja Mauno Koski (1967, 1970) on kirjutanud hiitest (esimene folkloristlikust, teine filoloogilisest aspektist), Matthias Johann Eisen (1996) ohverdamiskommetest, Oskar Loorits (1935) Mulgimaa ohvrikohtadest, Richard

¹ Vt. Hiimäe, Västriku, Remmel 2004.

Viidalepp (1940) ohvrikividest, Ants Viires (1975) puudest. Pärimuslikke materjale on veel võimalik leida Jaan Jungi (1910; 2000) ning Oskar Looritsa (1939; 1941) teostest, samuti mitmetest kodu-uurimuslikest kogumikest (Elstrok 1994). Ka Eiseni esitatud pärimustekstid on kyllalt usaldusväärsed, kuigi tema järeldused on tihti järsud ning põhjendamatud.

Siinkohal tuleb kahetseda, et oluline osa maarahvakultuuri kirjeldavast materjalist on välja antud üksnes saksa keeles, kaasa arvatud Oskar Looritsa põhjanev teos *Grundzüge des estnischen Volksglaubens*², millega tutvumine jäi keelebarjääri taha. Looritsa eestikeelsed tööd ei käsitle rahvausundi teemalist materjali piisavalt; uurijate töö hõlbustamiseks oleks vaja nimetatud teos eesti keelde tõlkida. Tõlge vähendaks mingil määral ka saksakeelse teksti võimalikku valestimõistmist.

Töö on jaotatud kolme peatykki. Esimeses tutvustan materjali ning seletan töös esinevate mõistete *pyha* ja *hiis* tähendusvälju. Teises peatykis esitan parandatud ja täiendatud typoloogia. Antud töö raames on selle eesmärgiks tutvustada maarahva pyhapaigakultuuri laiemat konteksti — anda ylevaade, millist tüüpi ja mis nimelisi pyhapaiku maarahvas yldse tunneb. Kolmas peatykk hõlmab töö põhiosa — ylevaate paikadega seotud käitumisnormidest ning tabude rikkumisega seostatud tagajärgedest.

² Loorits, Oskar 1949-57. Grundzüge des estnischen Volksglaubens I-III. Skrifter utg. Av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för folklivsforskning 18:1-3. Lund.

1. MATERJAL, MEETOD JA MÕISTED

1.1. MATERJALIST JA MEETODIST

Materjal on pärit valdavalt Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogudest (270 teadet). Olen läbi töötanud ERA kohapärimuse kartoteegi, mis hõlmab teateid peamiselt Hurda, Eiseni, ERA ja RKM kogudest. Materjali kogumisel olid abiks ka mõned trykikirjanduses ilmunud tööd (Loorits 1935; Remmel 1998), kust leidsin isegi tekste, mis kartoteegis ei kajastu. Oskar Looritsa uurimus Mulgimaa ohvrikohtadest (1935) on koostatud peamiselt Hurda ja Eiseni kogude põhjal, mis on aga kartoteegis võrdlemisi halvasti esindatud. Arvan, et kui läbi töötada nende kogude kõited, leiaks asjassepuutuvat materjali kindlasti veel. Samas on see väga mahukas töö — köidetes leidub igasuguseid tekste ning neist hiiepärimuse väljafiltreerimine polnud nii lyhikese ajaga võimalik. Lisaks olen kasutanud kirjanduses ilmunud kohapärimuslikke tekste. Jaan Jungilt (1898, 1910) sain kokku 19 teadet ning 5 teadet pärinevad uuemast kirjandusest (Eisen 1996; Laugaste, Normann 1959; Joonuks, Vallimäe 1988; Elstrok 1994).

Materjali valiku kriteeriumiks on, et tekstis oleks puudutatud maastikukujunduslikke aspekte. Nagu edaspidisest nähtub, on pyhapaikade traditsioonilised kujundusviisid olnud pigem passiivsed kui aktiivsed — igasugused otseselt kujundavad tegevused (raiumine, maaharimine, niitmine, okste murdmine) on olnud keelatud. Näiteid teistest pyhapaikadest peale puude ja puistute olen kasutanud ainult laiema konteksti avamiseks, kui nad aitavad mõtestada puudega seotud käitumist, samuti juhul, kui konkreetses kysimuses on otseselt puudega seotud pärimust liialt vähe säilinud.

Lähemal tutvumisel materjaliga ilmneb, et maarahvakultuuris on pyhaks peetud igasuguseid paiku, objekte, aegu ja nähtusi. *Pyha* kategooria on kogu kultuuri niivõrd sisse põimunud, et selle eristamine muutub väga raskeks. Seetõttu on keeruline piiritleda ka käesoleva töö uurimisobjekti. Lisaks puutumatu (hiie)puudele on meie rahvakultuuris näiteks puud, mis kätkevad ilmselt samuti pärimusliku sakraalse

ruumi kategooriat, kuid mille suhtes on käitunud otse vastupidiselt — mõtlen siinkohal puid, millesse surnu viimise teel rist tehti või mida muul moel vigastati (vt. Viires 1975: 56). Mõtlemapanev on ka Oleariuse kirjeldus eesti talupoegade kohta: “Siis nad valivad mitmesugustes kohtades, eriti küngastel, välja teatavad puud, mille nad kuni ladvani okstest laasivad, punaste paeltega ümber mähivad ja nendesinaste all oma ebausklikke soove ja palveid esitavad, mis ainult nende ja nende omaste ajaliku heaolu säilitamist ja suurendamist teenib.” (Olearius 1996: 122) Sellised puud moodustavad eraldi mahuka kategooria ning nendega käesolev töö ei tegele.

1.2. MÕISTED

1.3.1. Pyha

Pyha indogermaani vaste *sacrum* tähendas vanadele roomlastele 'seda, mis kuulub jumalatele või on nende valduses'. *Sacrumi* vastand *profanum* (argine) tähendas templiterritooriumi esist ala, kusjuures varem kasutati mõistet ainult kohtade märkimisel, hiljem siis ka objektide kohta. Paikadena olid *sacer* ja *profanus* alati teineteisest eristatud, kas siis seina, myyri või mõne muu tunnuse abil. (Colpe 1987: 511) Émile Durkheimi väitel on yhiskond (sootsium) see, mis lakkamatult loob pyhi asju, neid esile tõstes ning jumalikustades, olgu nendeks siis inimesed, objektid või ideed (Durkheim 1968).

Pyudes defineerida mõistet religioon ning tuues välja religioonile iseloomulikke jooni, leiab Durkheim, et "kõikidel tuntud usunditel (*religious beliefs*), olgu lihtsatel või keerulistel, on yhine tunnusjoon: nad eeldavad kõikide mõeldavate - reaalsete ja ideaalsete – asjade jagamist kahte klassi või vastandlikku gruppi, mida kirjeldavad kyllalt hästi sõnad *argine* ja *pyha* (*profane, sacré*). Selline jaotus ... on religioossele mõtlemisele iseloomulik. ... Pyhade asjade all ei tule mõista yksnes neid isikulisi olendeid, keda hyytakse jumalateks või vaimudeks – kalju, puu, allikas, kiviklibu, puutykk, maja - sõnaga, ykskõik mis võib olla pyha." (Durkheim 1968: 37)

Paigana on pyha "eelkõige määratletud paik, ruum, mida eristatakse muudest ruumidest. Rituaalid, mida teatud rahvas selles paigas kas läbi viib või sellele suunab, markeerivad paiga pyhadust ning eristavad seda muudest määratletud ruumidest." (Brereton 1987: 526) Tähendusliku ruumina hõlmab pyha väga erinevat tüüpi paiku - nii neid, mis on konstrueeritud religioosel otstarbel (templid jt ehitised), religiooselt interpreteeritavaid paiku (mäed, jõed). Brereton jagab pyhad ruumid sisenemisvõimaluse järgi kolmeks: füüsiliselt, kujuteldavalt või visuaalselt sisenetavad ruumid. Esimeste alla käivad pyhad maad (või maastikud), teise alla tantristliku jooga kehasse sisenemine ning kolmanda alla *mandala* ruum. Samuti väidab Brereton, et *pyha* ei ole ruumile kinnistunud omadus; et sama koht võib olukorrast sõltuvalt olla nii pyha kui mittepyha, ning et koht muutub pyhaks siis, kui seda peetakse pyhaks (interpreteeritakse pyhana). (Samas) Näiteks kristlastele on maarahva pyhad paigad paljude sajandite jooksul tähendanud hoopis saatanlikke kohti, mis tuli hävitada. "Nende paganlik usk teenis väärjumalaid ja oli küll kuradist, sest nad ei teadnud Jumalast midagi, vaid valisid endnale välja pühad metsatukad, kummardasid seal kive, puid, loomi, maduusse ning muudki niisugust rämpsü." (Nyenstede 1999: 149)

Soome folklorist ja etnoloog Veikko Anttonen arutleb soome *pyhä* ja eesti *pyha* etymoloogia üle, seostades *pyha* eelkõige piiriga: "Sõnast *pyha* kujunes atribuut olukordadele, kus aktualiseerusid inimese ja territooriumi piirid, ning yhtlasi asjadele, mille kaudu piire ja nende muutusi kogeti. [...] Algselt konkreetsest, tavaõiguslikust ja väärtust väljendavast atribuudist kujunes mõiste, millel oli ka maailmavaateline ja usuline tähendus." (Anttonen 1992: 2519-20.) Iseenesest see Breretoniga vastuollu ei lähe, kuna viimase seatud tingimust pyhast kui 'määratletud ruumist' (*defined space*) võib tõlgendada ka kui 'piiritletud ruumi'. *Pyha* mõiste kognitiivse tähendusvälja kohta arvab Anttonen järgmist: "Nii arheoloogilised leiud kui toponüümid näitavad, et inimesed on eristanud teatud soid, allikaid, kärestikke, tiike, järvi, neemi, lahtesid, maa-alasid (metsad, muud looduslikud paigad, suuremad künkad ja mäed) või topograafiliselt anomaalseid kohti ning tähistanud nende erilist kvaliteeti teatud rituaalse käitumisega. Omadussõna *pyha* on sealjuures kasutatud apellatiivse tähistajana, märkimaks teatud erilist kohta või perioodi ajaarvestuses, et markeerida kategooriaalset piiri." (Anttonen 2000: 42-43.) Lisaks piirile tähistab atribuut *pyha* ka eristust teatud kultuurilist väärtust kandvate asjade ja tavaliste, mitte mingit erilist tähelepanu või reeglitest juhinduvat käitumist nõudvate asjade vahel. *Pyha* teise poole

moodustavad aga asjad ja tegevused, mis "on tabud nende ebapuhtuse ja nakkavuse tõttu - *abject* J. Kristeva termineis" (samas: 45).

Hoopis huvitava semiootilise aspekti lisavad aga Marcel Danesi ja Paul Perron, kes sarnaselt Breretonile tõlgendavad *pyha* ruumina, kuid lisavad sellele kultuuri tähistuskorra ruumikoodid. Nad näitavad ära kolme tüüpi ruumikoodid: avalik, privaatne ja *pyha*. Nende sõnul on koht denotatiivsel tasandil üksnes paik kui selline, tähendades peavarju ja/või territooriumi, kuid konnotatiivsel tasandil aktiveerub ruumikood, mis reguleerib käitumist sotsiaalsetes olukordades. (Danesi, Perron 1999: 194-8)

Ruumikoodide olemasolu annab *pyha* mõistele mõneti uue dimensiooni: kui denotatiivsel tasandil on tegemist lihtsalt kohaga, siis konnotatiivselt lisanduvad teatav suhtumine, käitumine; kultuuriomane tavade, kommete ja tabude kompleks. Mis omakorda tähendab, et kui õnnestub kindlaks teha mingi eriline käitumine, mis aktiveerub *pyhas* paigas ning eristab seega paika muudest, tavalistest paikadest, siis peaks saama paiga *pyhadust* selgitada ka vastupidisel viisil – käitumise järgi, isegi kui paiga *pyha*-olemisest otsesõnu ei räägita. Sellisel kombel *pyha* paiga 'tuvastamine' muutub oluliseks, kui uurimisobjektiks on mõneti vana või juba osaliselt hääbunud kultuur, nagu käesolevas töös.

1.3.2. Hiis

Ants Viirese koostatud *Eesti rahvakultuuri leksikon* seletab hiie mõistet järgnevalt: *Pühaks peetav puudesalu, kus käidi palvetamas ja ohverdamas. Eestlastel oli hiis algselt arvatavasti matusepaik, mille tabuks pidamisel põhines ka hiie pühaks pidamine koos keeluga seda rüvetada ja rikkuda (tallata, oksti murda, puid raiuda jms.). Hiis oli harilikult lehtpuusalu küla lähedal kõrgemal künkal, lagedal tasandikul, mõne lohu või allika juures, kus ohverdati surnud esivanematele. Hiljem, kui rahvapärimeses hiisi enam surnutega ei seostatud, ohverdati maa-alustele, haldjatele jt. üleloomulikele jõududele, keda usuti asuvat hiies või hiiepuudes. Arvati, et hiied võivad ka rännata ja asukohta vahetada. Ohverdati ka üksikult seisvatele pühadele puudele ja kividele, mis arvatavasti samuti olid kuulunud kunagi hiite juurde. Ristiusustamisega algas hiite hävitamine. Katoliku kirik püstitas hiite kohale oma riste ja kabeleid, luteri kirik aga püüdis vanade hiite, hiiekohtade ja puude*

pühaks pidamist ja ohverdamiskommet täielikult välja juurida. Sellest hoolimata on hiitesse maetud surnuid veel 17.-18. saj. Hiite ja pühade puude kummardamine lakkas 19. saj. algul. Rahvapärimuses säilivad mälestused vanadest hiiekohtadest ja -puudest 20. saj. alguseni, enamasti Põhja-Eestis jm., kus külaasustus oli üldine. Ärkamisajal sai kujutus hiiest kui jumalatele pühendatud kultuse- ja ohverdamiskohast uuesti elavaks. (ERKL 2000 sub hiis)

Üldiselt on tegemist hea kirjeldusega. Väide “kummardamine lakkas 19. saj. algul” on pisut kahtlase väärtusega, kuna kummardamist iseenesest võib pidada loomulikuks osaks palvetamisest (palumisest) ning selle yletähtsustamine on pigem tingitud kristlusepärasest vaatest vanale usundile (vrd. ka Remmel 1998: 46) või nõukogude-aegsest progressi-ideoloogiast³. Ka on mälestus hiiepaikadest säilinud tunduvalt kauem kui vaid 20 saj. alguseni. Tegelikult on see lausa kaasajani välja jõudnud, mille ilmekaks näiteks on mõni viimase aastakymne jooksul kirjanduses ilmunud tekst (vt. Elstrok 1994: 162-3) ning Maavalla Koja algatatud hiite ylelaatuse prooviaasta raames kogutud pärimus, milles leidub viiteid paikadele, mis teadaolevalt isegi ERA kogudes ei kajastu – mälestus hiiepaigast on elavana jõudnud tänapäeva.

Mitmed teadlased, nende hulgas ka Loorits, Eisen, Viires ning Remmel näivad olevat seisukohal, et algselt oli enamik pyhapaiku hiied, kuid ristiusustamise ning hiite hävitamise tagajärjel on neist paljudel juhtudel järele jäänud üksikud pyhapuud, allikad ning ohvrikivid. *Hiis*-sõna lai levik kohanimesedes (*Hiiesaun, Hiiealune, Hiiepõld, Hiie talu* jm.) annab alust arvata, et kunagi oli sellistes kohtades ka hiis ise, mis nydseks hävinud ning mälestuse hiiepaiga olemasolust on säilitanud ainult toponyym (Remmel 1998: 15).

Käesolevas töös on *hiie* mõistet tinglikult laiendatud kõikidele vaatlusalustele pyhapaikadele, arvestades, et eri tüüpi pyhapaikade käitumisnormide vahel esineb kyllalt suuri sarnasusi, samuti arvestades võimalusega, et kunagi võisid tänaste pyhapuude ja ohvrikivide ymber asuda suuremad hiiekompleksid. Kuna uurimisobjektiks on pyhad puud ja puistud (salu, mets, võsa), siis nende kirjeldamiseks sobib sõna *hiis* kyllalt hästi.

Lisaks *hiie* mõistele on käesolevas töös kasutatud ka *hiiepärimuse* mõistet. *Hiiepärimus on eelkõige see osa looduslike paikadega seotud kohapärimusest, kus mainitakse sõna „hiis”. Laiemas tähenduses võib hiiepärimusena mõista kõigi vanade looduslike pühapaikadega seostuvat pärimust. Hiiepärimus on hiite kohta*

³ Kadri Tüür, suuline teade 23.05.2004

kõige olulisem ja sageli ainus informatsiooniallikas, mis tänu Eesti mõneti perifeersele asendile ja pikka aega võõra võimu all olekule on säilinud järjepidevana ning põhijoontes ehedana. (Hiimäe, Rimmel, Västriik 2004).

Mõiste *hiiekultuur* hõlmab käesolevas töös arhailiste pyhapaikadega seonduvat traditsioonilist kultuuri, mille osiks on normid, kombed, tavad, keelud, käitumine, kuid ka pärimus – jutud ja muistendid.

2. TYPOLOOGIA

Senised maarahva pyhapaikade typoloogiad (Loorits, Eisen jt.) on olnud väheylevad ning pinnapealsed, pyydes liigitada kohti nende välimuse ja nime, yhtlasi ka kasutusfunktsiooni järgi. Nõnda on tekkinud umbes järgmised kategooriad: hiis, ohvrikivi, allikas, pyha puu, ohvriaed, muu ohvrikoht. Ent selline jaotus on liialt yldsõnaline. Minu seminaritöös esitatud Virumaa pyhapaikade typoloogia (Kütt 2003) peaks olema rakendatav kogu Põhja-Eestile, ent see põhineb eri alustel. Pyydes korraga olla kõikehõlmav, on ta siiski mittemidagiylev. Jaotan pyhad paigad ning objektid hiiteks, ohvrikivideks, allikateks, yhe pere ohvrikohtadeks, pyhadeks puudeks ja saludeks ning muudeks ohvrikohtadeks.

Nagu näha, jäävad loetelust täiesti kõrvale pyhad järved ja jõed; hiie puhul peab alati seletama, mida selle all mõeldakse (kas on tegu hiie-nimelise koha, objekti või koha-komplektiga) ning täpsustuste esitamine on peaaegu võimatu. Ent kohti peaks liigitama nõnda, et juba kategooria ytleks võimalikult palju. Kuna kõik maarahva pyhapaigad koosnevad teatud iseloomulikest joontest või joontekombinatsioonist, siis tuleks sellest typoloogia loomisel ka lähtuda. Loetelu peab olema selline, et seda oleks hiljem võimalik täiendada, juhul kui peaks ilmema uusi tyype.

Põhimõtteliselt saab kohti liigitada kolmel alusel: paigatybyi, nimetuse ning levikuala järgi⁴. Sel juhul on hõlmatud nii paikade topograafilised kui semiootilised iseärasused. Iga aspekt jaotub omakorda alaosadeks. Vajadusel saab täiendada nii kategooriate kui alajaotuste nimistut. Näidetena on toodud mõned Eestis esinevad pyhapaikade nimed ja nimetused.

2.1. PAIGATYYBI JÄRGI

⁴ Edaspidi võiks kaaluda liigitust näiteks käitumisnormide alusel, hõlmates nii käesolevas töös esitatud normid kui ka kõik muud *pyha* mõistega seotud normid maarahvakultuuris. See tähendab ka sauna- ja kalmekultuuri kaasamist.

Paigatyypi all mõtlen ma eelkõige koha topograafilist ja geograafilist iseärasust ehk milline see koht välja näeb. Tegemist võib olla ka inimtekkeliste pyhapaigatyypidega. Näiteks võib nimetus *hiis* haarata kõikvõimalikke maastikke ning objekte, alates üksikust puust ning lõpetades mäega, millel mets, hiiepuu, allikas, ohvrikivi ning Tõnnivakk. Seega hõlmab paigatyyp tihti ka selliseid omadusi, mida pole alati võimalik pärimusteatetest välja lugeda, vaid mille avastamiseks tuleb kohta vaadelda teda ymbritseva maastiku kontekstis. Iseasi, kuivõrd viimatinimetatu tänapäeval võimalik on — paljud pyhapaigad on hävinud ning paljude ilme nende kirjeldamisest möödunud aja jooksul (tundmatuseni) muutunud.

Paigatyypidest on maarahval esindatud järgmised alajaotused:

- a. **Mägi:** *hiemägi, kabelimägi, surnumägi, Palvemägi, Iijealliku mägi, Hiiekingu, Iiukaldad, Hiiepangad, Pyhamägi, Kujumägi, Ugurimägi, Jaanimägi, Maidomägi, Kalmatumägi, Kergomägi, Tennysemägi, Päevapöõrmise mägi, Reomägi, Tootusemägi, Emandamägi, Tõõrimägi, Toorimägi, Jumalamägi*
- b. **Mets /salu:** *Pyhalepik, Lehmja tammik, hiiemännik, pyha Sarapselja mets, Tyyra ehk Taara kuusik, Räästa pihlis, Ahtemetsa*
- c. **Puu(d) või põõsas:** *Ite mänd, Sandikuusk, Iijemää pärn, ohvritamm, Ülendi äbajumal, Tammelauri tamm, Kalmu männid, Raademetsa mänd, Toora tamm, Pyhamänd, ohvri toome põesas, Pyhalepp, pyha Uku tamm, maahaldja põõsas*
- d. **Allikas:** *silmaallikas, raviallikas, ohvriallikas, pyhaallikas, hiieallikas, terviseallikas, vastapäeva allikas, Kärdu allikas, Lavi allikad, imeallikas, viinaallikas, Lähte allikas, Nõialäte, Kylmaallikas, Silmaveeallikas, Memmeallikas, Päevaallikas, Siniallikas, Õrte allikas, Kuldallikas, Vähjaallik, Veriläte, Armuallikas*
- e. **Oja:** *Rootsioja, Hiieoja, Uku oja.* Mõnikord on raske allika ja oja vahel vahet teha. Porkuni järve juures olevat oja nimetatakse hoopis *imeallikas*.
- f. **Jõgi:** *Võhandu jõgi, Pyhajõgi, Iiejõgi*
- g. **Veesilm:** *ohvritiik, Hiieloik, Silmajärv* (kahest silmaallikast tekkinud tiigi kohta), *Silmissoodi tiik, Tondilomp*

- h. **Järv:** *Pyhajärv, Ahitse järv*
- i. **Saar:** *Uku saar, Varudi Suur- ja Väikehiis (soosaared), Iissaar, Hiisaar,*
- j. **Lohk:** *Missimätta lohk, ohvrilohk, Hiieauk, Tõnniauk*
- k. **Kivi:** *Lesknaiste kivi, Orjakivi, Helsekivi, Kilgikivi, Nõiakivi, pyhakivi, tondikivi, ukukivi, hiiekivi, liukivi, urikivi, Kitsekivi, Piimakivi, Taarikivi, Võnnukivi, Alakivi, Meeksi Jaanikivi, Juudakivi, Kuradikivi, Kurikivi, Trepikivi, Tohtrekivi, Iivakivi, Palvekivid, Ohutamiskivi, Neitsikivi, Ogolikivi,*
- l. **Vare:** *ahivare, kivivare, ahervars, Toolse keldrivare, Urrivare, Taaravare, Reovare*
- m. **Aed:** *ohvriaed, tapuaed, pyha aid, puhas-paik (ohvriaia kohta), pelli aed*
- n. **Vakk:** *Tõnni vakk, õnnevakk, ohvrivakk, Uku vakk*

Nagu näha, on maarahvas pyhaks pidanud kõikvõimalikke paiku. Allikad, jõed, järved ja ojad kuuluvad tihti mõne hiie juurde, kuid neid esineb ka iseseisvalt. Saari võib teataval määral pidada mägede erivariandiks (soosaar on ymbrusest eristuv kõrgendik), samuti võib lohk olla ka yhtlasi veesilm, kui tegu on niiske maaga. Samas esineb lohke ka mägede otsas (Paluküla hiiemäel on Tõnni auk). Eraldi peaks tähelepanu pöörama inimtekkelistele paikadele /objektidele (ohvriaed, vakk). Ohvriaed on väga konkreetne ning levinud pyhapaigatüüp, kuid sageli nimetatakse hiisi ymbritsenud *aeda*, mida ma ei pidanud vajalikuks typoloogiasse hõlmata, kuna tegemist on teisejärgulise tunnusega. Primaarne on ikkagi hiis ise ning aial on siin eelkõige piirav funktsioon — see aitab reguleerida käitumist (näiteks takistades loomade sissepääsu pyhapaika) ning on inimestele märgiks, et tegemist on piiriga, mille yletamisel hakkavad kehtima tavapärasest erinevad reeglid.

2.2. NIMETUSE JÄRGI

Paiga *nimi* või *nimetus* kätkeb eelkõige semiootilist kategooriat, milles paiku tõlgendatakse mitte nende fyüsiliste tunnuste, vaid paigale omistatud semiootilise reaalsuse kaudu. Nimi ja nimetus, samuti paigaga liituv (koha)pärimus muutuvad infokandjaks, mille funktsiooniks on reguleerida inimeste käitumist antud paiga suhtes.

Arvatavasti ei ole maarahvas teinud suurt vahet päris- ja yldnimel, kuna traditsiooniliselt puudus vajadus paikade nimesid yles kirjutada. Paljud nimed korduvad paikkonniti ning enamasti sõltub pärimuse kirjapanijast, kas nimi(sõna) kirjutatakse suure või väikese algustähega.

- a. **Hiie-**: *Hiieurked, Hiie aid, Iiealune, Iiemetsa, Hiievälja, Hiieheinamaa, poostle hiie*
- b. **Pyha(-)**: *Pyhaallikas, Pyhamänd, Pyhakari, Pyhati mägi*
- c. **Ohvri-**: *ohvrikotus, ohvrikivi, ohvrimägi*
- d. **Palve-**: *Palvekivi, Palvemägi, Palumägi*
- e. **Silma-**: *silmaallikas*
- f. **Ravi- /arsti-**: *Raviallikas, arstiallikas, arstikivi, Tohtrikivi*
- g. **Uku(-)**: *Uku puud, Ukuallikas, Ukukivi, Uku vakk, Uku oja, Ugulikivi (Ukki kivi), Uku koobas, Ukko kivi*
- h. **Tõnni(-)**: *Tõnnikivi, Tõnne vakk, Tõnniauk, Tennyssemägi, Tõnise pettäi*
- i. **Jumal(a)-**: *Väljajumal (ohvrikivi, Koeru), Jumalaplats, Kivijumal, Jumalamägi*
- j. **Salu-**: *Vörkla Salumägi*
Salu võib viidata nii puudesalule kui pyhapaigale.
- k. **Ahi-**: *ahervars, ahikotus, ahivare, ahivars, Ahitse järv, ahvmise koht, Ahtemetsa*
Nimi ahikotus tuleb tõenäoliselt sõnast ahtma – ohverdama, andma. Teisisõnu tähendab ahikotus siis lihtsalt ohverdamiskohta. Ahikotused on levinud eelkõige Mulgimaal.
- l. **Uri-**: *urikivi, Urri vare*
Uri tuleb sõnast urjama — ‘ohverdama’.
- m. **Pelli-**: *Pellikivi, Reomäe Pell (jumala kohta), pelli koda, pelli aed*
- n. **Nõia-**: *Nõiakivi, Nõiatool (kivi kohta), Nõiaallikas, nõia ahervars*
- o. **Maa-alused**: *Maa-aluste kivi, Maalistekivi, Moaljakivi, (maahaldja põõsas)*
- p. **Risu, reo-**: *Reomägi, Reovare, Viieristi risu*

q. **Kiriku-, kabeli-:** *Kerikumägi, Kabelimägi*

Kabeleid pystitati tihti maarahva pyhapaikadele, peamiselt selleks, et hävitada *ebaosku*.

2.3. LEVIKUALA JÄRGI

Levikuala all pean eelkõige silmas, kui palju inimesi on antud paika kasutanud, kuid selle all võib mõista ka paiga tuntust – kui laiast piirkonnast on paiga kohta pärimust kogutud. Arvestades inimeste liikuvust ning trykikirjandust, mis on mõned kohad suurematele rahvahulkadele tuttavaks teinud, on viimast päris raske määratleda. Samuti tuleb arvestada pärimuse katkendlikkust ja juhuslikkust – kõigele ei ole tähelepanu pööratud ning kõiki hiiepaiku pole teada; veel tänapäevalgi mäletatakse üksikuid hiiepaiku, millest rahvaluulearhiivides juttu pole, ning paljud paigad on unustatud.

- a. **Yks talu, pere:** ohvriaed, talu ohvrikivi
- b. **Mitu talu:** ohvrikivi, ohvriaed
- c. **Kyla:** hiis, salu, ohvrikivi
- d. **Mitu kyla:** hiis, hiiemägi
- e. **Kihelkond/maakond:** hiis, hiiemägi
- f. **Mitu maakonda:** Pakamägi, Kuremägi

Kui senised typoloogiad on olnud pinnapealsed, siis ylalesitatu peaks andma kyllalt hea ylevaate, mis tüüpi ja mis nimelisi pyhapaiku maarahva kultuurist leida võib. Esitatud typoloogiat saab ja peabki edaspidi täiendama, kuna materjal on niivõrd keerukas. Põhimõtteliselt on pyhaks peetud ka sauna ning surnuaedu (kalmeid), samuti võivad pyhad olla teatud ajad või toimingud, kuid esitatud typoloogia neid ei hõlma; ka ei käsitle see setude Peko-traditsiooni⁵.

⁵ Peko näol on tegemist kyla põllujumalaga, keda hoiti kordamööda eri peredes.

3. PYHADE PUUDE JA PUISTUTEGA SEOTUD KÄITUMISNORMID

Pärimustekstid ei edasta mingit absoluutset tõde, nii mõnelegi on juba arhiivikataloogis juurde kirjutatud hinnanguline märkus *pseudo*, mis näib vihjavat, et eelnevat teksti ei tasuks väga tõsiselt võtta. Samuti on teada mõned agarad vanavarakogujad, kelle *tekstides on rohkem autorit kui folklooritextidelt tavaliselt eeldatakse* (nt. Jaan Sandra, A. Schultz ning mingil määral ka Anton Suurkask)⁶, mis tähendab, et nimetatud meeste kirjapandusse tuleb suhtuda teatava kriitika ning ettevaatlikkusega. Kuid tunnustatud või *pseudo*-staatusest hoolimata edastavad enam-vähem kõik tekstid yhtmoodi jutustaja ja/ või kirjapanija suhtumist räägitavasse; hiiepärimuse korral ka paika või sellega seonduvasse. Suhteliselt lihtne on tekstidest välja lugeda paigaga seotud käitumisnorme, kusjuures on väheoluline, kas normid jutustaja kaasajal veel kehtisid või ei.

Normid võivad tekstides esineda mitmesugusel kujul. Kõige tavalisemal juhul räägitakse lihtsalt, *mida tehti pyhapaigas – käidi, viidi ande, paluti, peeti pyhaks* jne. Tabud esinevad juttudes keelu või hoiatusena; mõnikord seda põhjendatakse, mõnikord mitte. Lisaks hoiatustele esitatakse norme ka inimeste kaastundele ja mõistmisele apelleerides (lood rändavatest järvedest ja hiiemetsa põlemise või raiumise pärast nutvast metshaldjast (Vir12, 13).

Hoiatavate juttude ilmne eesmärk on suunata inimeste käitumist antud paigas ning kujundada yhiskonnas valitsevaid hoiakuid paiga suhtes. Leebemal moel kujundavad hoiakuid ka rändamislood.

⁶ Andreas Kalkun, suuline teade 20.05.2004

3.1. KÄITUMINE MAASTIKKU MÕJUTAVAST ASPEKTIST

Tavaliste *pyha*-käitumise näidetena nimetatakse *ohverdamist* või *andide viimist*, *palumist* ja (jumalate või puude) *kummardamist*. Sisuliselt kajastavad viimased yht ja sedasama tegevust – kummardamine on lihtsalt osa palvetamisest. Tõenäoliselt kristliku taustaga informantide-yleskirjutajate tõlgenduses on *kummardamine* omandanud negatiivse tähenduse (*ebajumala(te) kummardamine*).

Pyhapaikades on sooritatud ka mitmeid taigu, kuid nendest räägib kohapärimus suhteliselt vähe. Taigade olemusest on tavaliselt juttu seoses erinevate rahvakalendri tähtpäevadega ning ravimisega. Näib, et paljude maagiliste toimingute puhul on oluline olnud nende sooritamise aeg. Pyhas paigas sooritatavad maagilised toimingud koonduvad harilikult pyhale ajale – näiteks rahvakalendri tähtpäevad, neljapäev (vt. ka Remmel 1998: 29). Pyha koht aktualiseerub taia sooritamise paigana ka siis, kui tegu on olulise perioodiga inimese eluringis (synd, pulmad) või fenoloogilises tsyklis (täiskuu). Nii kevadel kui sygisel on kombeks kostitada ohvripaika ‘uudsega’ – kevadel loomade esimene piim, sygisel esimene osake saagist, eesmärgiks tagada toidu jätkumine ja eluõnne edenemine. Ohvrikivile on viidud isegi esimest rinnapiima *enne kui lapsele hakatud andma*, et piima jätkuks ning laps kasvaks terve ja tugev.⁷

Ent kui hakata kysima, kuidas mõjutavad käitumisnormid pyhapaigas kujunenud kooslust, ehk kas normides võib leida midagi, mis otseselt või kaudselt mõjutab pyhapaiga botaanilist ja esteetilist väljanägemist (kysimus, mis on oluline näiteks pyhapaikade kaitse seisukohalt), siis ei aita ainult nn positiivsete tegevuste yleslugemine, kuna need mõjutavad paika suhteliselt vähe, kui yldse. Tuleb vaadelda ka käitumise negatiivseid aspekte – toiminguid, mis on keelatud või mingil moel piiratud. Pärimust uurides võib leida, et hoolimata yksikutest geograafilistest ja kultuurilistest eranditest on yle Eesti ala olnud valdavaks normiks mõjutada pyhapaika aktiivse maastikukujunduse mõttes nii vähe kui võimalik – enamasti on igasugune taoline tegevus olnud selgesõnaliselt keelatud. Pargikujundust hakkasid meie esivanemad oma majapidamistes kasutama alles 19.-20. sajandi vahetusel, mil pyhapaiga käitumisnormide väljakujunemine oli ammu lõppenud ning

⁷ E 54612 (3) – M. J. Eisen (1924)

normiteadlikkus hääbumas. Seega võib julgelt väita, et renessansist alguse saanud maastikuarhitektuuril maarahva hiiekultuuriga erilist seost ei ole.

Maastikku mõjutavast käitumisest on käesolevas töös kõrvale jäänud matmine, tantsimine ja tuletegemine. On teada, et pyhapaikadesse maeti veel 17.–18. sajandil ning matmispaiga funktsioonile viitavad mitmed toponüümid (*Surnumägi, Kabelimägi, Kalmumägi*), kuid tegemist on taas väga mahuka valdkonnaga; samuti ei leidnud ma otseselt hiide matmise tegevust kirjeldavaid tekste. Tuletegemisest on pisut juttu peatükis 3.1.8. kui ohverdamisega kaasnevast toimingust. Üldiselt aga mõjutavad nii tuletegemine kui tantsimine paika ajutiselt. Pyhapaigas kasvavate puude puutumatus arvestades sai nendeks tegevusteks valida vaid lagendikke (tuld on kohati tehtud ka ohvrikivil). Rahvakogunemisteks aga ei ole tingimata vajalik lagendiku olemasolu (Foto 1).

3.1.1. Raiumine

Peaaegu kõigis teadetes, mis pyhapuude raiumisest rääkides mingit suhtumist kannavad, on see suhtumine keelav või hoiatav: pyha puud või (hiie)metsa ei tohi raiuda. See reegel kehtib kõikides maakondades.

Pärimuse hulgas on muidugi hulgaliselt teateid, mis kannavad neutraalses toonis esitatud infot pyha puu või salu olemasolu kohta. Leidub ka erandlik kategooria teateid, kus informant on ilmselgelt seisukohal, et pyha puu maharaiumine on üks õige ja tore asi. Ent ei saa mingil juhul väita, nagu kuuluks selline suhtumine meie rahva hiiekultuuri.

J. Hurda yhe produktiivsema kaastöölise Anton Suurkase kogutust võime lugeda: *Veel praeguste on rahva seas nõnda palju ebausku ja tyhja kartust liikumas, et keegi ei julge nendesse pedajatesse puutuda ja usuvad et tõeste see pidada enesele miskisuguse häda saama, kes neid peaks puutama* (Võr4, 1896). Karula kiriku lähedal asunud Nõiapedaja kohta kirjutab Suurkask: *Selle männa all on inimesed veel*

[hiljuti] ohvertamas käinud ja muud nõidust pidanud, nagu haiguste arstimist j.n.e. See on [kiriku]õpetajale meele haiget teinud ja ta lasknud selle männa puu maha raiduda, et selle läbi ebausku ja posimisi rahva seast vähendada. – Pääle männa hävitamise on rahvas aga seda asetki veel pyhaks pidanud ja säääl ohutamas käinud (Võr5, 1896). Ka Jaan Jung (1910, 2000) on rahva ebaususe suhtes tihti kyllalt kriitiline, ent ometi ei vähenda see pyhapaikades kehtinud normide kaalu.

Nagu Suurkase kirjapandust näha, ei ole pyha paiga hävitamine kirikuõpetaja poolt rahva usku eriti kõigutanud, ning vaevalt et kylainimesed ise oma kartusi *tyhjaks* või *ebausuks* pidasid. Samas on kirikuõpetajate ning osade rahvaluulekogujate kriitiline suhtumine jätnud oma jälje. Folkloristikas on levinud tõde, et jutustamise situatsioon ja selles osalejad mõjutavad jutustatavat; seetõttu on täiesti võimalik, et olenevalt koguja meelestatusest informandid ‘unustasid ära’ pyhapaikadega seotud traditsioonilised normid ning pyydsid esitada neutraalset seisukohta või koguni võtta omaks koguja vaated. Sarnast meelsust kannavad ka mitmed 1940.–70. aastatel kirjapandud tekstid, kus kõigest väest pyytakse hoiduda tunnistamast, nagu võiks ‘ebausklikel kartustel’ ka mingit alust olla. Nõukogudeaegsed raiumise-teemalised kirjapanekud on mõnikord lihtsalt fakti nentimised, et teatav pyha puu on alles või nyydseks maha võetud – kuid selline stiil ei ole reegel. Kui muud normid on sajandi jooksul tasapidi unustusse vajunud, siis raiumise tabulisus on säilinud läbi nõukogude aja tänapäevani.

Pärimusteadetes valitseva pyhade puude raiumise keeluga on kooskõlas ka kroonikate vahendatud teave. Näiteks kirjutab Russow 1578. a.: “Ka pidasid nad mõningaid salusid pühadeks, kust ühtki puud ei tohtinud raiuda. Ning selles pettekujutluses uskusid nad, et see, kes arvatud pühamikus ühe puu ehk põõsa maha raiub, jalamaid sureb. Säärane ebausku ja tühi pettekujutus on veel tänapäevalgi mõningates paikades püsima jäänud, kus Jumala sõna ei õpetata.” (Russow 1993: 20.) 1812.a. kirjutati: *Varem on talupoegi küll tahetud sundida mõnd puud seesugusel pühal kõrgendikul maha raiuma, aga neid ei ole suudetud panna seda tegema ei manitsuste ega ähvardustega.* (Viies 1975: 49).

Pyhapaigas kasvavate puude raiumisest hoidumist on kirjeldatud ka XIX sajandi viimasel veerandil: *Tahuküla juures (Eestimaa provintsi Lääne maakonnas) seisab ühel kõrgendikul männimetsatukk, mida rahvas ohvrihiieks nimetab ja pühaks peab. Vanemad inimesed usuvad ja jutustavad, et neid, kes sellest metsast vanasti puid*

raimunud, tabanud mitmesugused õnnetused. Hiljuti andis kohalik mõisnik külaelanikele loa, mainitud metsast tasuta oma tarbeks puid võtta. Siamaani aga ei ole mitte ükski külaelanik oma kirvest sinna viinud, kartuses, et teda võib õnnetus tabada. Praegu laseb mõisnik omaenda sulastel metsas vanad puud maha võtta ja müüb neid võõrastele. (Viires 1975: 50-51). Samuti oli pyhapaigas kasvavate puude raiumise keeld ja raiumisele järgnev karistus rahvakultuuris elav XX sajandil. 1953. a. raius sisserännanu Karula kihelkonnas maha kohalikest armastatud Tuttõgä pettäi. Järgnevalt tabasid meest haigused, tema majapidamine põles ning mees ise uppus lõpuks. Kohalikud olid veendunud, et õnnetused olid karistuseks pyha puu raiumise eest. (Võr30, 2002.)

1991. a. seostab Eduard Vilde kolhoosi endine esimees Erich Eriit teda ja veel kahte inimest tabanud õnnetusi pyhade puude raiumisega.

Puudest on esindatud seal peamiselt kasvujõus lepad ja kased, põõsarindes, kui selleks kasvuruumi on, valdavalt pajuliigid ja toomingad. Aastatel 1969—1985 arenesid sündmused, mis mõneti kohalike elanike arvates on seotud kõne all olevast lohust puude maharaiumisega.

1984. a. sügisel andsin käsu raiuda maha lohust kasvav metsatukk kui maanteeliiklust varjav ja ohustav.

Kui raietööd olid umbes 2/3 peal, tuli minu juurde kohalik vana talumees, kes ütles: «Puid sealt ei tohi raiuda, tegijat tabab õnnetus.» Rääkija tõi näiteks mu eelkäija, kes peale käsukohast metsatuka mahavõtmist ise ootamatult noore ning elujõus mehena suri.

Tunnistan, algul ma ei reageerinud sellele jutule. Pealegi, käsu vajaduseta muutmine ei kuulu just mu juhtimisreeglite hulka. Kuid pikkamööda hakkas talumehe jutt mulle mõjuma. Ma hakkasin räägitut juurdlema, poolt ja vastu olevat argumenteerima. Kuigi mulle võis mõju avaldada mu üldine tööalane väsimus, talumehe jutust saadud psüühiline pinge või mõned teised tegurid.

Kõnealune metsatukk lohust ei olnud veel lõplikult maha võetud, kui ma raskelt ja paranematult haigestusin. Enne haigestumist olin umbes kuu aega tundnud väga suurt väsimust, varem mitte esinenud tugevat peavalu ning ma elasin pidevas depressiooniseisundis.

Puuraidur, kellele olin andnud käsu kõne all olev metsatukk raiuda, lõpetas peale selle ülesande täitmist vägivaldselt oma elu. Mina, allakirjutanu, tundsin seda raidurit küllaltki hästi ning vestlesin temaga tihti. Oli vaikse iseloomuga mees, mingisuguseid psüühilisi hälbeid ma tema juures ei täheldanud. Oma tervise üle ta kunagi varem ei kurtanud. Lahkunu venna seletusel rääkinud kadunu mõni aeg enne oma surma peavaludest, raskustest kehas, vastumeelsusest raietööde vastu ülalkirjeldatud metsatukas. Ka minult, allakirjutanult, nõuab eksistents suurt meelekindlust.

Ma ei tea, millel põhines talumehe hoiatus. Seostas ta seda ainult mu eelkäijast raiekäsuandja ootamatu surmaga või loodustunnetusoskusega, mida meie praegu ei mõista? Oli see uskumus muinaseestlaste pühast hiiest: kes hiiest puu murrab või saeb, see peab jalamaid surema.

Tähelepanuväärne on see, et kõik need ülaltoodud 3 juhtumit on peaaegu ühesuguse inimsaatusena. Tegemist on ühesuguste põhjuste ja tagajärgedega. Põhjuseks tillukesel maa-alal korraldus metsa raiaks või selle käsu täitmine. Tagajärjeks kahe inimese surm ning kolmanda paranemislootusetus. Üllatav on ka see, et kõik need juhtumid on toimunud kõigest 15 aasta jooksul, kordudes iga viie aasta tagant.

Pole võimatu, et meie esiisade teadmised looduses esinevatest pühadest paikadest ning nende paikadega seonduvast kestavad tänaseni edasi. (Elstrok 1994: 162-163).

Eelnevatest näidetest nähtub, et talletatud rahvapärimeses edastatud keeld raiuda pyhapaikades kasvavaid puid haakub selgelt nii varasemate kui hilisemate teadetega. Vastavat nähtust võib dateerida alates 16. sajandist ning see esineb meie rahvakultuuris kohati veel praegugi. Keeld kehtib nii üksikute pyhade puude kui ka kõigi pyhas paigas kasvavate puude ja põõsaste suhtes. Pärimeses kajastuv raiumiskeeld on rahvaomane ja iseloomulik kogu meie hiiekultuurile. Samuti võib eelnenu põhjal väita, et vastupidiselt ärkamisajal kujunenud arusaamadele ei ole hiites kunagi teostatud valikraiet või kujundatud neist *Taara tammikuid*. Hiiepuudeks võivad olla kõik kodumaised puuliigid ning liigist olenemata on kõik hiiemetsas kasvav olnud yhtmoodi pyha.

3.1.2. Okste murdmine

Kui hiiemetsast raiumine on olnud yle Eesti väga selgelt keelatud, siis okste murdmise või lõikamise keeld ei tule pärimesest nii ilmselt esile. Ent kui asjassepuutuvad teated kokku lugeda, ei olegi neid nii vähe – ligi viiendik 193st puudest kõnelevast teatest. Keeld on enam säilinud Pärnu- ja Mulgimaal, kus vaatlusalustest teadetest kõneleb sellest yle kolmandiku.

Mõnikord esineb teates lihtsalt keeld: *Ärma niinepuu ja Sel'la pärn, nende kylllest ei tohtind oksi murda ega midagi võtta. Ärma vanaisagi ei võtnud nende kylllest midagi* (Lää3, 1947). Mulgimaal räägitakse hiiesalude kohta, et *ykski ei ole tohtinud säält oksa ega raagu ära murda ega viia* (Vil29, 1893). Teinekord on keeldu kinnitatud hoiatusega järgneva karistuse eest: *Virvi männikut peetud pyhaks ja keegi pole tohtinud sealt puu oksagi raiuda ega murda. Kui sealt mõni oks võetakse siis tuleb hunt ja viib selle, kes on raiunud sealt männikust, loomad kohe ära.* (Lää17, 1939) *Alistes Vana Kariste Padriku talu maal pyha kadakas. Kes oksa võtab, seda torgitakse nagu nugadega. Peab oksa tahtmata viima tagasi.* (Vil24, 1924) Järgmine

jutt samast kadakast hoiatab, et *kes sellest oksa lõikab, sureb kohe* (Vil25, 1893). Järvamaa Sarabiku hiimäe kohta hoiatatakse pisut abstraktsemalt, et *säält ei ole keegi tohtinud yhtki oksa murda, kes seda teinud, langenud jumalate viha alla* (Jär4, 1890. aastad).

Mõned hoiatused esitavad tagantjärele tarkust – räägitakse, mis on juhtunud inimestega, kes korra vastu eksinud. *Selis Killuma põllal on üks suur niin. See pidi olema seoke, et keegi tal koort lõikas või oksa lõikas, lõikas oma käe ära* (Pär9, 1964). Sama kandi pyha lepa kohta teatakse, et *kis sialt oksa murde, jääde otse pimedase* (Pär11, 1936). Tamsalu puudeks muutunud pulmaliste kohta hoiatatakse, et *neid ei või keegi saagida ega raiuda, lisades, et üks vanamees hakanud kord raiuma yhte ja saagima ja välk olnd ta maha löönd.* (Jär17)

Nagu ylalt nähtub, võib keeld kehtida kas pyha puu või terve metsa suhtes. Yldiselt sõltub see kõnealuselt objektist. Meie hoiatavat laadi hiiepärimus ei kipu hiites veel eraldi pyhasid puid eristama. Muidu on seda tehtud kyll, ent ma ei ole kohanud teksti, kus pyha puu ning seda ymbritseva pyha metsa suhtes oleks kehtestatud erinevad normid. Seal, kus juttu üksikpuust, on keelatud puud vigastada ning kus metsast, sealt oksa(gi) murda: *vanast ei tohtind keegi iie metsast võru vitsa ka tuua* (Lää25, 1931).

Paljudel juhtudel on norm esitatud keeluna *puud puutuda*. Võrumaal mäletatakse Laaksaare ohvritammede kohta veel 1940. aastal, et *peremiis ei tohi enne tammi puttu kui tuul maha murd* (Võr29, 1940). Puude *puutumise* keeldu tuleb mõista kui keeldu puud vigastada. Pole põhjust eeldada, et nimetatud puude puudutamine oleks olnud keelatud. Mitmed pärimusteated kirjeldavad hoopis selgelt, et näiteks ravimiseks tuli puud puudutada.

Hästi on keeld säilinud ka ohvriaedade suhtes. Eisen, kelle töödesse tema ylepeakaela tehtud järeldeste tõttu kriitiliselt suhtutakse, on allikmaterjali esitades siiski veel usaldusväärne. Ta räägib Tarvastu ohvri võsastikust: *korra murdnud üks tytarlaps laupäeva õhtul sealt võsastikust oksti ja visanud koju paja alla tulde. Pajas valmistanud ta lehelist. Lehelisega pead pestes jäänud tytarlaps hulluks, räägib*

rahvas (Vil 34, 1920). Nende näidete põhjal ei saa just väita, nagu oleks pyhapaigad olnud korrastatud pargid. Helmes räägitakse *ohvripuhmast* (Vil4, 1894), Tartumaal pihlapõõsast (Tar4, 1940), Võrumaal Tõnni ohvripõõsastikust (Võr24, 1927) ning Taro pedaja pyhadus laieneb ka selle kõrval kasvavale põõsale (Võr7, 1896).

Pyhast paigast okste murdmise keeldu on täheldanud ka varasemad autorid. 1644. a.: *Gutslaff nimetab, pyhast Võhandu jõest kõneldes, selle jõe hallik olla mäe nõlval, ilusa metsatuka sees, aed ymber. Kogu ymbrus, 25 jalga igale poole, olla niisama pyha, kui hallik ja vesi; ei siin tohtida keegi puid raiuda, ega oksti murda, kui surra ei tahtvat.* (EÜS 1895: 179).

Yhtlasi on ylaltoodu üks vähestest seni leitud teadetest, mis määratleb paiga pyhaduse ulatuse (25 jalga), kuigi jääb selgusetuks, kas seda arvestatakse allikast või aiast alates. Igatahes jääb teatest mulje, et aed ymbritseb metsatukka. Pyha paiga piiritlemise kysimus on hiite kaitse seisukohast ylioluline, sest kaitse alla võetakse siiski konkreetne maatykk.

130 aastat hiljem kirjutab Hupel:

Paikadest ja hiitest, kus vanad liivimaalased, nii eestlased kui lätlased, oma paganlikke jumalatalitusi pidasid, on hoolimata kõigist sageli rangelt kästud hävitustest siiski veel paljud alles jäänud, mille vastu nad ka nüüd võbisevat aukartust osutavad. Keegi ei lähene meelsasti; nad ei julge iial ühtki oksa niisugustelt pühadelt puudelt raiuda või nende varju ulatusest mõnd maasikat noppida. Kui mõni sakslane pühast innust või ülemeelikusest sealt midagi lõikab või raiub, siis nad peaaegu värisivad eelseisva kättemaksu kindlas ootuses. (Viires 1975: 48-49).

1818. a. kirjutab O. W. Masing:

Kujusid nemmad ei piddanud; egga olnud neil issi kodda kuhhu võera Jumjala tenistussele olleksid kokku tulnud, vaid selle assemel ollid neil pühhad ied, kust kegi ei ragu tõhtind võtta, sest et nende targad ütlesid, sedda senna samma paika jävad, ehk pimmedaks savad, ehk temma käevart ärrakuivavad, kes ühhe pühha ie puusse piddi putuma, ehk middagi temmast võtma. Sealtapse usk tulleb, et veel mitmes paigus nisuggused metsa salgud ehk puud leitakse, kennest meie tallorahvas ütleb, et neisse ei tõhhi putuda; need on niisuggused paigad, mis ennemuiste pühhad olnud, ning kus Torod teniti. (Viires 1975: 49).

Wiedemann kirjutab 1876.a.: *Hiiumaal olid veel poole sajandi eest hiie-metsad (pühad metsatukad), kust keegi ei julgenud võtta isegi mitte ühtainust oksa, kuna see inimestele ja loomadele oleks õnnetust toonud.* (Viires 1975: 50).

Eelnevate näidete põhjal võib järeldada, et pyhade puude okste vigastamise keeld ei esine rahvapärimeses juhuslikult. Keeldu on kirjeldatud ja selle tähtsust isegi rõhutatud ka vanemas kirjasõnas. Oksa vigastamise keeld näib kehtivat nii üksiku pyha puu kui ka kõigi pyhas paigas kasvavate puude kohta. Puude, põõsaste ja okste vigastamise keeld lubab järeldada, et pyhas paigas kasvavaid puid või puistuid lasti areneda vabalt ning neid ei kujundatud metsanduslikest või pargikujunduslikest eesmärkidest lähtuvalt. Sellised puistud olid tõenäoliselt yrgmetsailmelised ning nad allusid suuresti yrgmetsa arenemise seaduspärasustele⁸. Ilmselt lasti pyhadel puistutel vabalt areneda. Seetõttu oleks hiite kaitset mõistlik käsitleda pigem protsessi kui seisundi kaitsena (vt ka Külvik 2001).

3.1.3. Mahalangenud okste ja puude koristamine

Hiiepaiga korrastamise tavaid puudutavaid teateid leidsin läbiuuritud materjalist kõigest kaheksa. Enim esindatud on Viljandimaa (3 teadet); Harju-, Järva-, Pärnu-, Tartu- ja Võrumaalt on igayhest 1 teade.

Huvitaval kombel kannavad neli teadet Anton Suurkase koguaja-allkirja, kusjuures kolm neist väljendavad seisukohta, et pyhapaik tuleb *puhas* hoida: *tammede alune hoitud puhas* (Vil3, 1898); *need raad, mis puude otsast maha kukkunud, pidanud rahvavanemad kokku koguma ja hiie all ära põletama, sest hiiealune muru* [minu sõrendus – A.K.] *pidanud alati täieste puhas ja korrapärane olema* (Vil11, 1896); *ka peetud seda pyha männa alust ja sööti nii puhtaks, et mitte kõige vähematki mustust ega prygi pole tohtinud selle pääl olla* (Võr9, 1896). Neljas tekst aga väidab: *Kui tuul selle pyha tamme viimaks maha murdnud, ei ole keegi julgenud tema risu sealt ära vedada ega koristada, kartes, et selleläbi õnnetus tuleb. Kui siis viimaks üks mees selle tamme sealt ära koristanud, kukutanud tema kariloomad endid kõrgelt kaldalt merde. Niisugust elajate allakukkumist olla mitmele juhtunud, kes sealt risu vedanud.* (Har32, 1910.)

⁸ Yrgmetsa (põlismetsa) definitsiooni ja kirjeldust vt. Leibak 1998: 203–206 ja Mathiesen 2004: 138–159

Kolm esimest teadet on kahtlustäratavalt sarnased, kusjuures esimesest ja kolmandast jääb selgusetuks, mida *puhtuse* all õigupoolest mõeldakse. Tänapäevane kultuuritaust lisab mõttepilti klaasikillud, tyhjad pudelid ja suitsukonid, ent Suurkase kirjutistes on vast eelkõige looduslikku *prygi* silmas peetud, nagu teine Viljandimaa teadegi tunnistab. Kuna Suurkask on neid rahvaluulekogujate kaastöölisi, kelle vahendatud teabesse kriitiliselt suhtutakse, tuleks kysida, kas *rahvavanemad*, *muru* ja *prygi* koristamine on ehk pigem yhe autori kui laiema rahvahulga looming. Seda enam, et kaks teksti väidavad täpselt vastupidist – pyhapaigast ei tohi mingil juhul korjata isegi maas vedelevaid raage. *Raaga olle kõik puu alt täis, aga keegi kiputa* [kiputama = liigutama] *ei tohte* (Pär11, 1936); *oli torm [Uku puu] maha murdnud, siis pidi ta sinna paika jäetama, muidu olla suurt õnnetust karta* (Vil13, 1899). Ka Suurkase neljas tekst on sama meelt. Ent *koristamise* kasuks räägib Toodamäe kuusiku näide: *Sealt ei raijuta mitte yhte puud, vaid mis maha kukub, see võetakse ära* (Jär14, 1894), samuti väide Uderna postijaama “Kolme pedaja platsi” kohta, et *praegu hoitakse seda pyhalikult korras* (Tar1, 1922). Tõsi on, et viimatinimetatu kohta ei ole täpselt teada, kas tegu on pyhapaigaga.

Antud näidetest räägib neli koristamise poolt (ja kaks neist on Suurkase autori-hõngulised tekstid), kolm vastu. Toodamäe kuusiku kohta pole otseselt öeldud, et seda *koristataks* – pigem käib seal esitatud hoiatus raiumise kohta: raiuda ei või, võib vaid võtta maha kukkunud puud. Samas oleks siis tõenäoline, et selles paigas ei teatud ka okste ja raagude korjamise keeldu. Kaudselt viitavad lamapuidu puutumatusel mõned ohvriaedade teated. Nimelt on olnud ohvriaedu, kuhu inimesed ei tohtinud sisse minna või kus puud kasvasid tiheda saluna.

Kroonikates ja vanemas kirjanduses leiduvad teated lubavad vaid oletada, et mahalangenud puid ja oksid ei toodud pyhapaigast ära. Informatiivsem on F.J. Wiedemanni 1876. aastast pärinev teade:

Hiiumaal olid veel poole sajandi eest hiie-metsad (pühad metsatukad), kust keegi ei julgenud võtta isegi mitte ühtainust oksa, kuna see inimestele ja loomadele oleks õnnetust toonud; hoolimata seal valitsevast puupuudusest lasti mahalangenud hagudel tihedais kihtides mädaneda. (Viires 1975: 50)

Võibolla ei valitsenud maast raagude korjamise suhtes yle Eesti ala yhtsed arusaamad. Siin annaks kahtlemata enam teavet arhiivimaterjalide veelgi põhjalikum läbiuurimine, eelkõige aga saksakeelsete materjalide kaasamine. Muidugi võib ka juhtuda, et kõigist pingutustest hoolimata ei õnnestu sellele kysimusele yhtset vastust

leida. Lamapuidu koristamist tuleks kindlasti analüüsida eri pyhapaigatüüpide ja pyhapaiga eri tsoonide lõikes. Kui ohvriaia või hiie yhe osa puhul on lihtne kujutleda lamapuidu puutumatus, siis näiteks hiie palve- või tantsukoha puhul on see yсна väheusutav.

Olemasolevate teadete põhjal võib järeldada, et vähemalt piirkonniti olid pyhades paikades maha langenud oksad ja puud puutumatud. Neid lasti vabalt maas mädaneda ja nõnda anti oluline panus paiga bioloogilise mitmekesisuse rikastamiseks. Kuid vähemalt piirkonniti võis olla tavaks mahalangenud okste ja puude ärakoristamine. Seejuures ei viidud neid tõenäoliselt hiiest välja, vaid põletati kohapeal.

3.1.4. Karjatamine

Teated, mis räägivad loomade⁹ pyhapaika lubamisest, on oma seisukohas väga yksmeelsed - *siia ei saa loom ka sisse, nii pyhaks peeti* (Lää22, 1929). *Et loomad ei saaks pyha paiga ligi, tehtud kõrge aed ymber* (Lää37, 1889). *Enne olnud Sarapselja mets nii pyha et pole loomigi sinna lastud* (Lää21). Ent selliseid teateid õnnestus leida vaid viis (ka Vil18, Vör9), neistki kolm Läänemaalt.

Karjatamise võimalikkuse poolt ei kõnele ka puude, põõsaste ja okste puutumatuks pidamine. Loomad vigastavad puud ja põõsaid paratamatult. Tõenäoliselt on ohvriaedu, hiisi või hiie osi ning yksikuid pyhi puud ymbritsevad aiad rajatud ka loomade eemal hoidmise eesmärgil. Mitmed pärimusteed kõnelevad ohvripaika sattunud looma surmast. Et koduloomad olid maarahva hulgas toidu ja kehakatte andjana väga hinnas, siis suhtuti nende tervisesse ka ylima hoolega. Samas pidi aed märku andma ka võõrale inimesele, et tegemist on pyha paigaga.

3.1.5. Kyndmine

⁹ Mõistagi on siinkohal jutt kodu-, mitte metsloomadest. Viimaste yle puudus inimesel kontroll; samuti on metsloomad osa paiga loomulikust kooslusest (samas kui kariloomad seostuvad pigem majandustegevusega) ning kohati on neid peetud isegi paiga vaimu (või haldja) kehastusteks.

Kysimus, kas hiiepaigas kynda võib, on iseenesest suhteliselt veider, kuna hiie näol on traditsiooniliselt tegemist metsaga. Metsas kyndmine eeldab suuremat raiet ning aletegemist või kännujuurimist; raie on aga ilmselgelt hiiepaigas vastunäidustatud tegevus, nagu ylaltpoolt selgus. Kuid kyndmise all võib mõista ka maasse puutuvat tegevust laiemalt, haarates ka kaevamise. Samuti on probleem oluline tänapäeva kontekstis ning pyhapaikade kaitse seisukohalt. Mõeldes näiteks Paluküla Hiiemäe juhtumile, mida viimase aasta jooksul Eesti meedias kajastatud on, tuleb tunnistada, et kysimus on enam kui aktuaalne. Yhtäkki on vaja seletada ja põhjendada, miks suusatõstukite paigaldamine, lageraie ning mäe profiili muutmine hiiemäele justkui ei sobi. Samal ajal keelatakse Udmurdimaal folklorist Aado Lintropil palvekoda ymbritsevas metsatukas kaamera statiiviga maad torkida, sest koht on nii pyha (Lintrop 2003: 85).

Pisut aitab kyndmise kysimuses selgust saada ohvriaedadega seotud pärimuse uurimine. Ohvriiad, nii ka nendega seotud teadmised säilisid kõige kauem Mulgimaal. Kas ohvriaedu ka tänapäevani säilinud on, ei ole teada. Mulgimaa ohvrikohtadest on põhjalikult kirjutanud Oskar Loorits (Loorits 1935). Tavapäraselt oli ohvriaed väike maalapike maja lähedal, *mille ymber kõva aed on olnud tehtud, et keegi loom oma jalaga sinna ei saa ja kust keegi yhtegi rohu peotäit ega puuoksa ei ole tohtinud ära võtta ega muiale pruukida. Peremehe mure olnud iga kevade kõige esiti see, et ta selle aia kindlaks parandanud. Sinna sisse on siis kõigist asjust esimene osa ohvriks viidud, kui esimesest uudse viljast, esimesest värskest piimast, võist, leivast, õllest, supist, lihast jne., millest enne ükski ei ole tohtinud maitseada, kui sinna ei olnud viidud.* (Vil29, 1893)

Mitmete ohvriaedade kohta räägitakse, et sinna ei tohi sisse minna: *ne paiga ommava kylä rahvas niida pyhäs pidanuva, et neide aido sisse es tohtnu ytski oma jalga pista* (Võr28, 1876); *aeda ei ole kellegil inimesel luba sisse minna olnud* (Pär25, 1898). Samas on aedade kohta kohati öeldud ka, et sealt ei tohi midagi välja viia, sisseminemise keeldu aga ei mainita ning tekstist jääb mulje, et seda ei olnudki. Materjali vähesuse tõttu jääb selgusetuks, kas kombed olid eri piirkondades erinevad või on teatud paikades 'õiged' normid lihtsalt ära unustatud. Jättes sisenemise keeldu kõrvale, võib aga siiski tinglikult võrrelda ohvriaeda ja hiit (salu, pyha puud) nende pyhaduse tasandil ning oletada, et yldjuhul käituti mõlemat tüüpi koha suhtes

sarnaselt, eriti kui seda seisukohta toetavad üksikud muude pyhapaikade kyndmisest rääkivad teated.

Yhe Halliste kihelkonna talu ohvriaia kohta räägib pärimus järgmist:

Kord läinud peremees ja perenaine pulma. Poiss kynnud kodus maad. Olnud kynni järgi ohvri aia kõrval. Mõelnud: kynnud õige selle aia yles, mis ta muidu siin ilma asjata seisab. Ta lykkanud nõrga aia võrgu eest kõrvale ja kynnudki teise yles. Teisel hommikul, kui poiss maast ylesse tahtnud tõusta, näinud ta, et jalad paistetanud olid, kuna aga valu vähematki ei tunnud. Ta kaebanud oma häda yhe vana naisele, kes seal ligidal elanud. See ytelnud: “Kulla pojuke, su lugu on väga paha, iseäranis veel, kui peremees kodu tuleb, sest su häda on sulle ohvri aia kyndmisest tulnud, aga ma tahan katsuda, sind aidata.” Naine toonud siis ohvri aiast mulda, õerunud sellega paistetanud jalgu ja lugenud ka sõnu peale. Kohe jäänud paistetud maha ja õhtuks olnud jalg terve, nagu ennegi. Naine seletanud, et kui su jalg pikemalt arstimata oleks jäänud, siis ta su elu oleks võtnud. Kui peremees teisel päeval koju tulnud, olnud ta hirmus kuri, sest ta keigeparemad hobused, lehmad, lambad olnud keik sirevel maas. Kyll siis katsutud igapidi paha jälle heaks teha; tehtud aed ohvri aiale ymber ja palutud aia ääres, kuni jälle ohvrit hakatud viima. (Vil30, 1897)

Ilmselt ei ole just eriti paljud osanud mõelda kyndmisele pyhapaigas, seda enam, et lageraiet yhes maa yleskyndmisega kasutati mitme sajandi jooksul pyhapaikade täielikuks hävitamiseks (seal, kus muud meetodid — keelamine, karistused, puude mahavõtmine — enam ei aidanud). Ylaltoodud näide aga jutustab ilmekalt, milline on (yhiskondlik) suhtumine ohvriaia rikkumisse. Võiks arvata, et sulane aia kallale asudes midagi eriliselt halba ei mõtlegi, see jääb talle lihtsalt tee peale ette. Ometi saab ta pyhapaiga ryvetamise eest oma karistuse, millest teda aitab vabaneda teadjanaine. Hullem on aga lugu pererahvaga, kes peale sulase usaldamise ometi milleski syydi ei ole, kuid kõige suuremat kahju kannavad loomade haigestumise näol. Ohvriaed on otseselt seotud pere õnnega; aeda viiakse uudsetoitu; kui aiaga midagi juhtub, toob see õnnetust kõige olulisemale — loomadele. (Loomaõnnetused on üks sagedamini nimetatud pyhapaiga tabude rikkumise tagajärgi.) Niisiis on oluline, et pyhapaiga heaolu järgi tuleb valvata neil, kes sellega kõige enam seotud on.

Yheteistkymnest kyndmist (või kaevamist) mainivast teatest kuus pärinevad 19. sajandist (Lää3 ja Vil8, 1870. aastad; Tar3, 1887; Vil14, 1896; ylaltoodud Vil30, 1897), viis 20. sajandist (Vil1, 1929; Har6, 1932; Jär19, 1939; Vör16, 1966; Pär20,

1979). Neist kymme viitavad, et kaevamine või kyndmine pyhapaigas on keelatud tegevus. Kirjeldatakse, kuidas kellelgi on soov pyhapaiga maad kynda (osal juhtudest pyhapaika enam aktiivselt ei kasutata, kuid mälestus paigast ning keelust on veel alles) ning kaheksal juhul nimetatakse ka reegli rikkumisele järgnenud karistusi, näiteks: uss tuleb karja (Vil1, 1929); loomad, kellega kyntakse, surevad (Lää3); peremees, kes hakkab pyhade kuuskede alust maad kyndma, näeb öösel nii hirmsat und, et ei julge kuuskedest mööda kirikussegi minna ning seetõttu jätab ka kyndmise (Jär19, 1939); Vana-Koiola ohvriplatsi kyndja läheb väljakäiku ning ei saa enam välja, sest *jala' ol'l ärä võetu*. Lahtipääsemiseks tuleb ohvriplatsile viia käevalget. (Võr16, 1966). Viimane lugu räägib küll mõisa-ajast, kuid mälestus kyndmise keelust on säilinud 1966. aastani.

Sürgavere Iia nimelise paiga kohta räägitakse: *Seda kinku ei tohi kynda, yks tahtnud kynda, aga punane koer tõusnud adra eest maa seest ylesse ja aukund hobuse ees, ei lasknud kynda.* (Vil8, 1870. aastad) Mulgimaal ootab kylarahvas, et ohvrilepikut hävitav mees saaks oma teenitud palga, mida aga ei järgne: *Inimesed, kes mööda läinud, jäänud seisatama, kui nad vanameest nõia lepikut näinud raiuma. Nad oodanud seda silmapilku, millal mees enesele jala ehk käe sisse lööb. Mees aga raiunud lepiku maha, kyndnud maa yles ja korjanud ta pinnal ja pinnas olevad krossikesed oma tasku. Inimesed, kes seda lugu näinud ja kuulnud, vangutanud pääd ja ytelnud: "Ega selle mehega hääd lugu ei ole."* (Vil14, 1896)

Pyhapaiga hävi(ta)mine ei tähenda ilmtingimata, et normid seal enam ei kehti: *Ka räägiti yhest vanast peremehest, kes vana ohvri paiga yles kynnud, et töö juurest kodu tuelles temal suust ja ninast verd hakanud jooksuma ja tema surnud varsi selle järele. Hulk aastaid hiljem, kui tema poeg meheks saanud, kynnud seesama isast yle jäänud ohvri koha ylesse ja surnud pärast ka vere jooksmise kätte ära* (Vil35, 1868).

Harjumaalt pärit lugu vestab Hiimäest ja Surnumäest, kusjuures neutraalses toonis on teatatud, et Surnumäkke olla *Hiie talu rahvas kaevanud kartulite hoiuks auke, kus olnud hästi peenike tuiskav liiv* (Har6, 1932). Lisaks kirjeldatakse, mida kõike mäest leitud, kuid puudub vähimigi hinnang antud tegevusele. Tegemist on suurepärase näitega traditsiooni kustumisest. Kahjuks tuleb tõdeda, et Harjumaa pärimuses on teadmised tabudest suhteliselt halvasti säilinud, võrreldes näiteks Kesk- ja Lõuna-Eestiga. Vähe on teateid, kus kirjeldatakse mõnd pyhapaigaga seotud reeglit või normi ning vaid üksikud teated viitavad normi rikkumisele järgnenud karistusele. Mitmel

juhul aga nenditakse lihtsalt fakti, et kunagine pyhapaik on nyüdseks hävinud. Samas mäletatakse veel 1979. aastal Pärnumaal, et kunagises (!) hiiepaigas ei tohi kaevata: *Teenekord Vanksi Mäelta mehed uhkustand, et mis see Tõnn neele ikki teha võib. Nad kaevand Hiie haua kaldalt kruusa, viind lootsikuga yle jõe ja laotand selle teepiale laiali. Yks meestest jäänd pimedasse.* (Pär20, 1979) Tekst on eriline selle poolest, et paiga kaitsjatena on nimetatud hiievaime – Tõnn ja Liisu, kellele tuleb aeg-ajalt *hea vahekorra hoidmiseks* ande viia. Hoolimata ilmselgelt ilukirjanduslikust jutustusstiilist edastab tekst siiski vanu norme.

Niisiis võib järeldada, et pyhapaigas (hiies, salus, pyha(de) puu(de) ymbruses, ohvriaias) on kyndmine olnud keelatud ning kyndmisel või kaevamisel pyhapaigas ei ole olnud muud eesmärki peale paiga (ning sellega seostuva käitumise) hävitamise. Samuti võib arvata, et hilisemal ajal (20. saj.) on pyhapaikades kyntud või kaevatud normide mittetundmise tõttu või pyhapaiga käitumiskultuuri minetamise (hylgamise) tagajärjel. Ent kui pyha puu või mets oli mingil põhjusel hävinud, säilis mälestus paigast mõnikord ka keeluna sealt midagi kaevata või see põllumaaks kynda. On kyllalt näiteid sellest, et pyha puu mahavõtmisel on paik edasi pyha: *pääle männa hävitamise on rahvas aga seda asetki veel pyhaks pidanud ja säääl ohutamas käinud* (Võr5, 1896). Märjamaal Lokuta kylas olnud enne suur tammemets, millest järelejäänud nõgu peetakse söödis. Seda keelatakse kynda: loomad, kellega kyntakse, surevad (Lää6).

3.1.6. Niitmine

Pärimusteed räägivad niitmisest harva. Hiie*metsas* ei tule niitmine loomulikult kõne alla, lagedamaid ohvripaiku aga võib pidada pigem võõrmõjulisteks ja hilistekkelisteks. Karja- ja heinamaa Tammealuse hiies Lääne-Virumaal on vaid üks näide sellest, kuidas mõisnikud maarahva pyhapaiku oma suva järgi kasutasid.

Võrumaal on niitmise keeld paremini säilinud. *Risti kiriku järve ääres olnud vanal ajal üks kaunis suur söödi maa, mille keskel vana suur mänd kasvanud.* [---] Hein

kasvanud selle söödi pääl imelopsakalt, aga keegi pole seda heina julgenud niita ega ka karja selle pääle sööma lasta, sest siis oleks loomadele kohe õnnetus juhtunud. (Võr9, 1896) Navi järve läänekaldal olnud ohvripaik. *Varem hoitud seda kohta terve, isegi heina pole säält niidetud* (Võr23, 1922). Tsopi kylas järve kaldal oleva ohvriaia kohta öeldakse samuti, et *Jakob Raag, kes umbes 30-ne aasta eest ära suri, ei lasknud veel sealt kohalt rohtogi lõigata* (Võr22, 1880. aastad). Tõenäoliselt on tegu ikkagi terve kyla ohvrikohaga, mis on hiljem lihtsalt yhe talu maade piiridesse jäänud.

Jungi teatel ei tohi ohvriaedadest *yhtegi rohu peotäit ega puuoksa ära võtta ega muiale pruukida* (Vil29, 1893). Viires aga viitab lausa *tallamise* keelule (ERKL > hiis), mille kohta ma ei ole kyll yhtegi pärimusteksti leidnud. Võibolla oleks siin abiks M. J. Eiseni mahukas rahvaluulekogu, mis aga kartoteegis väga vähesel määral esindatud on. Trykisõnas on ta seisukohal, et *kui ilus rohi ohvriaias ka kasvas, ei võinud ykski vikat ega sirp seda puutada* (Eisen 1920: 98), ent kahjuks ei toesta ta seda yhegi konkreetsema näitega.

Et pyhapaigast ei tohi midagi ära viia (vrd. ohvriaiad ja kalmistud), siis puudub niitmisel seal praktiline eesmärk. Niitmist võiks kyll vaja minna näiteks palvuspaiga tasandamiseks. Samas ei kasva metsa all just kuigi tihedat ega kõrget rohtu. Käidavates kohtades teeb aga tallamine oma töö. Viru-Nigula valla Samma kylas asuv Tammealuse hiis on olnud 15 aastat suhteliselt aktiivses kasutuses. Vähemalt viimased 20 aastat pole seal niidetud. Rohtukasvamine või võsastumine ei tekita aga probleeme. Muret teeb hoopis allikate, ohvrikivi ja lõkkeplatsi juures ning radadel ilmnev liigtallamine. Kaalutud on isegi laudteede rajamist. Sama liigtallamise tendents avaldub ka paljudel kaitsealadel.

Kuivõrd hetkel napib teadmisi pyhapaikade pinnase ja sellega sobivate metsatüüpide kohta, ei saa teha ulatuslikke järeldusi pyhade puistute tiheduse ja läbitavuse kohta. Siiski võiks nähtud hiite põhjal püstitada hypoteesi, et suurema pyhapaiga asukoha valikul on lähtunud ka selle metsatüübist. Näib, et pyhi puistuid võib enam liigitada hõreda või keskmise tihedusega põõsa- ja rohurindega metsatüüpide hulka. Kuid teema väärrib kahtlemata põhjalikumat uurimust.

Kuigi tänapäeval on hiiepaiku, mida hoolsa niitmisega korras hoitakse (näiteks Kastna hiiemägi Väandras ja Kiigeoru hiiesalu Võnnu kihelkonnas), ei saa väita, nagu oleks selline tegevus osa meie hiiekultuurist. Vanemad niitmise kōnelevad teated on

selleks liiga kategoorilised. Samuti ei maksaks meie hiitele liiga kergekäeliselt rakendada euroopalikku pargikultuuri, mis esindab teistsuguseid norme ja väärtusi. Pargi ja pyhapaiga vahele ei saa võrdusmärki tõmmata – neil on erinev otstarve ning seetõttu kehtivad mõlemas omad (erinevad) käitumisreeglid.

3.1.7. Roojastamine, reostamine

Varem puudusid loomulike vajaduste rahuldamiseks selleks rajatud hooned. Kylmal aastaajal kergendati end laudas, soojal ajal aga väljas. Ent kuidas oli lugu pyhade paikadega? Kas kehtisid neis selleski aspektis mingid erilised reeglid? Pärimus on antud kysimuses napolisõnaline. Võibolla sellepärast, et tegu oli millegi iseenesestmõistetavaga – ‘põõsasse’ minnakse kusagil mujal, mitte pyhas paigas.

Vanaste ei ole keegi kalmele maha istuda tohtinud, öeldakse Vastsemõisa Sandra talu kalme kohta (Vil16, 1898). Tegemist on Anton Suurkase kirjapanduga. Mulgimaa ohvriaia kohta räägitakse: Poisikesed kusknud läbi aia aeda. Kohe jäänud peremehel hobune haigeks ja olnud koolmas. (Vil31, 1897) Tartumaal olnud pihlakas, kus vanaperenaine käinud ohvrit viimas. Poisikese ytelnuva - lääme situme sinna pihla oose sisse. Siss läitsi mõlembil alupoole kärnä (Tar4, 1940). Taro pedajast Võrumaal räägitakse: Kord juhtunud üks noor tydruk, kes Taro pedaja ligidal nurmel töös olnud, sinna pyha puu alla põesastikku kusele minema, sest et muud varjulisemad kohta pole lageda nurme pääl enam leida olnud. Varsti paistetanud see tydruk selle järele koledaste yles – jala tallast kuni pea laeni (Võr7, 1896). Jumalakuju asupaigas kehtisid samad reeglid, mis muudeski paikades. Tobrovas olnud mõnedel Peko nurmel puhmas. Yks poiss roojastanud puhma ära. Vaevalt saanud ta koju, kui kõik ta luud ja liikmed kokku kiskunud (Set2, 1927). Iilas on kalmuvare. Minu isa rääkis surmani, kuidas tema Iila küla lambakarjas käies sinna kükitama läks ja äkki vagase lapse hääl tema jalge all nuttis. Isa sõnad: “Aga minu viedi sealt, püksid kintul, ei jäänd enne seisu, kui toispool rugipeldu Kuulbergi linnulebikus.” (Elstrok 1994: 198)

Kõik need teated viitavad arusaamale, et pyhapaiga läheduses peaks oma vajaduste rahuldamise kohta hoolega valima. Mis puutub kalmele maha istumist, siis siin tuleks põhjalikumalt uurida kalmistukombeid puudutavat materjali, mis tõenäoliselt selgitaks ka hiites kehtinud normi. Hiisi peetakse sageli algseteks matusepaikadeks ning yldse on hiie- ja surnuaianormides palju sarnast. Ka surnuaia puud on omal kombel pyhad ning praegugi on ysna levinud usk, et kalmistult ei tohi midagi ära viia. Ylimat hukkamõistu väljendatakse inimeste suhtes, kes haudadelt lilli ja kyynlaid varastavad. Võib öelda, et selline norm kehtib ka pyhapaikades — kyllalt palju on tekste, mis keelavad jäetud ande ära võtta. Põhjuse või tagajärjena tuuakse, et kui and on pandud mõnest haigusest vabanemiseks, siis saab võtja haiguse omale või juhtub vargaga midagi muud kohutavat.

3.1.8. Andide viimine

On raske öelda, kas ja kuivõrd mõjutab andide viimine pyhapaika selle esteetilist välimust ja/või bioloogilist kooslust. Tavapäraselt on andidena viidud toitu, riideribasid (linte, paelu) ning raha või hõbedakaapeid. Linnid, olenevalt nende rohkusest, paistavad muidugi väga hästi silma (vt. ka foto 2). Kohati on viidud ka suuremaid riideesemeid (põlled, vööd), samuti ehteid. Toitu viidi ilmselt siiski suhteliselt vähe ning mitte eriti tihti. Juttu on sygiseti viidud uudsetoidust; ka on nimetatud kevadisi toiduohverdamisi, et tagada hea saak ning toidu jätkumine. Kui tapetakse loom, viiakse tykk liha või verd; samuti viiakse villa, lina jms.

Pyhapaigas käidi ka yksi, palumas isiklikku õnne, haigusest tervenemist vmt. Võib arvata, et piirkondades, kus olid ohvriiad, viidi annid aeda, talupere isiklikku pyhapaika, ning viidi rohkem ja sagedamini. Tõsiasi, et suuremates kylahiite levikupiirkondades ei mainita ohvriaedu, ei tähenda, nagu poleks neid seal yldse olnud. Mitmed teated räägivad erineva otstarbe ja kasutajaskonnaga ohvripaikadest. Rahvaluulekoguja Jaan Jung esitab järgmise liigituse: ohvriiad, hiied, ohvriivid, Tõnni vakk, kolle, pidupõrand (Vil29, 1893). Võib olla, et ohvriiad kadusid muudes piirkondades kiiremini, säilides kõige kauem Mulgimaal; samas võisid nad olude sunnil teiseneda vähem silmatorkavateks paikadeks. Nõnda ei saagi ma oma materjali põhjal andide viimise sageduse ning aegade kohta midagi täpsemat väita.

Ylevaatlikult kirjeldatakse andide viimist raamatus “Hiie ase” (Remmel 1998: 28-31).

Tundub, et pyhapaiga poole pöördumine on lähtunud osalt ka isiklikust vajadusest, seda eriti paari viimase sajandi jooksul, kui laiemad kogukondlikud palvused ja ohverdustoimingud olid välise surve tõttu hääbunud. Et aga viimased olid kunagi loomulik osa hiiekultuurist, mäletab rahvasuu veel 19. sajandi lõpuski:

Puudele saand ohverdud õlut ehk virret, mida puude latvadelle loobitud, ja see õlleraba saand selsamal päeval loomade kätte söödetud; teiseks päevaks ei ole tohitud jätta. Maa peale maha pandud jälle teistsugu ohvrid, nii liha, vilja, leiba ja muud. Ja iga aasta on kantud üks aasta meesterahva kuju ymber ja teine aasta naisterahva kuju, siis kui on saand ohverdud. (Har28, 1896)

Kuju tassimine, olgu see siis puust või hoopis õlgedest, nagu arvab Remmel (1998: 34), nõuab ikkagi mitut inimest. Kirjeldus viitab hiiepidustustele, milliseid võib tänapäeval jälgida meie sugulasrahvaste maride ja udmurtide juures. Ning kui räägitakse kevadisest ja sygisest toidukraami ohverdamisest, võib arvata, et seegi toimus pigem kollektiivselt. Samuti räägitakse palju sellest, et hiies *käidi* või *käidi koos*. Kogukondlikul pyhapaigal oli ka kyla kultuurikeskuse funktsioon, kuhu koguneti pyhade tähistamiseks ja nõupidamiseks, tuldi lihtsalt käima või kiikuma. Virumaa hiiepägedel võib kirjelduste põhjal sageli eristada kaht-kolme erifunktsioonilist paika – hiis ise, kalmed ning kiige-, peo- ja jaanituleplats. On ilmne, et erinevateks otstarveteks kasutati hiie erinevaid piirkondi.

Remmeli (samas: 43) arvates oli varem tavaks ohverdada pyhapaigas terve loom, ent ajapikku muutusid ohvrid väiksemaks – looma pea, veri, lihtsalt tykk liha, viljaterad. Ta räägib ka tuletegemisest hiies ning ohvriandide põletamisest ning suitsetamisest jumalatele, oletades sugulasrahvaste kombestiku eeskujul, et hiieallikate, samuti mälestustes vaevusäilinud tiikide ja *hiiekaevude* vett kasutati ohvriloomade piserdamiseks (samas: 39). Tartumaal teatakse veel 20. sajandil rääkida: *Ääru talu õues pesti loomad puhtaks, et need Jumalale paremini meeldiks* (Tar17, 1939).

Mäesuutsu talu ohvripaigast teatakse, et *ohvrikoha ligidal oli tiik, kus pesti pyha veega ohverdatavat liha enne põletamist* (Tar18, 1929) ning veel 1986. a. osatakse lisada: *Loomad tapeti tiigi juures. Verd valati sinna tiiki, sellepärast ei jäägi kinni. Verest oleva ta kasvanu sinna. Ku pal'lu kruusa on ka sovhoos vedanu – tiik ei kasva kinni. Sis tapetu looma viidi ohvrimäele, põletati tuhaks. Ei tost midagi jäänu järgi.* (Tar20,

1986) Virumaa Aaspere hiie kohta on räägitud, et seal rippusid yleväl hobuse ja härja pead¹⁰. Kas võib olla tegemist kunagiste ohvriloomade pealuudega? Läti Henrik räägib aga hoopis hiies asunud jumalakujudest (Henrik 1982: 217).

Lõuna-Eestist on aga yles kirjutatud eriti tähelepanuväärne ohvrisöömingu kirjeldus: *Umbes pool versta ylevälpool uut Paidra veskit, vana veskiaseme lähedal, on jões saar ja saarel kivi, millel vanasti igal sygissuvel valge oinas ohverdatud. Esiteks peetud väike palve, oinal kätt peal pidades. Siis tapetud oinas. Veri lastud anumasse. Siis tehtud ohvrikivile tuli, kus veri ära põletatud. Ka liha kypsetatud ohvritules ära – selle söönud pidulised. Ohvripeol oldud rõõmsad, lauldud laule.*¹¹

Ylaltoodud näidete puhul on tegemist yksikute teadetega, millele arhiivikõidete põhjalik läbiuurimine võibolla pisut lisa tooks. Sellealase pärimuse nappus võib väga hästi olla tingitud ka kogujate oskamatuses kysida või informantide soovimatuses sellest rääkida. On ilmne, et kui vanade kommete järgimine muutus karistatavaks, hakati vastavaid toiminguid sooritama kiiremini ja vähem silmatorkavalt. Viimase näite valguses võib aga tihtiesinevat juttu ohvriloomade *põletamisest* tõlgendada aga hoopis symbolsemalt – tõenäoliselt *põletati* ohvritoiminguna osa loomast (kas siis veri või tykk liha), ylejäänu aga ikkagi kypsetati.

Konkreetsemate aegadena on nimetatud mihkclipäeva (29. IX) (Võr23, 1922), samuti rukkimaarjapäeva (15. VIII) (Vir19, 1984), mispuhul näiteks Kuremäele oli kokku tulnud rahvast isegi Venemaalt. Nood olid tõenäoliselt vadjalased – on ju Alutaguse piirkond vana vadja asuala ning Kuremäe pigem vadjalaste kui eestlaste pyhapaik. Võimalik, et sellised kokkutulekud toimusid seal veel 19. sajandil, kuna õigeusu klooster rajati Kuremäele alles 1892. a. (vt. ka Viires 1975: 48). Pisut võiks siinkohal aidata kalendripärimus, kus tihtipeale räägitakse erelistest söökidest ja toimingutest. Harva on mainitud ka, et toiduande viidi hiide (vm pyhapaika).

3.1.9. Aiaga piiramine

Pärimuses esinevad *hiiepiirded* ja *hiieaiad* ning räägitakse ka, et hiied olid aiaga ymbritsetud. Mõnel juhul on põhjusena nimetatud, et loomad ei saaks hiide sisse (Lää37, 1889 jt.), teinekord on aeda läinud vaja, kaitsmaks pyha puud inimeste eest.

¹⁰ ERA II 198, 272 (7) < Haljala, Metsiku k. – H. Länts (1938); Rimmel 1998: 98

¹¹ E 49495/6 < Otepää < Rõuge

Eriti näib see olevat vajalik Virumaa teadetes. Kuremäe hiietammest räägitakse, kuidas õigeusklikud selle omale võtsid: *Ohvritamme aga hakkasid ryystama ja temalt koort võtma kõik usklikud. Lõpuks tehti juba viletsale tammehiiglasele aed ymber. Praegu on tamm looduskaitse all. Kuid praegugi arvavad usklikud temast abi saavat. Käed topitakse veel aialippide vahelt läbi.* (Vir19, 1984) Terviktekstis on jälgitav kahe kultuuri normide vaheline kokkupõrge: *vana eesti* kultuuri esindaja väljendab ägedat hukkamõistu *vene usku agiteerimise* suhtes; põlglikult suhtub ta ka õigeusklike kombesse (pyha) tamme koort ravimina kasutada.

Samma kyla hiietammele *oli tugev aed ymber tehtud, nii et pyha puud ei pääsetud ryystama ega laastama* (Vir2, 1939). 1913. a. on hiiepuu veel alles (foto 3), 1939. a. teate järgi aga juba maha võetud. Praegu on asemele kasvanud uus tamm, mida peetakse pyhaks ning Tammealusest on kujunenud üks enimtuntud hiisi Eestis. Alates 1991. aastast on seal järk-järgult taastatud vana kiviaeda (Foto 4).

Nagu eespool juba rõhutatud sai, on aia peamiseks ylesandeks takistada koduloomade pääsu pyhapaika. Samas aga võib seda pidada märgiks (eriti võõrastele) — aed ymbritseb sakraalset ruumi, tähistades piiri, mille yletamisel hakkavad kehtima *pyhale* omased reeglid. Seoses hiite kaitsega (kaitsealuse objekti piiritlemine) peaks pyhapaikade piiritlemise traditsioone ja võimalusi lähemalt uurima. Kus vanad aiad säilinud või nende asupaik tuvastatav, tuleks kasutada vanu piire; kohtades, kus aeda pole või on see jäljetult kadunud, tuleks uurida muid pyhapaiga piiritlemise võimalusi (taimestiku, mullastiku analüüs).

Maarahvakultuuris on inimene tugevalt oma keskkonnaga seotud. Võimalused keskkonda mõjutada on tugevalt reglementeeritud ning vastav normistik on välja kujunenud pika ajajärgu jooksul. Suuline pärimustraditsioon tagab inimese kui liigi käitumise järjepidevuse; inimene kohastub antud paigaga ning seetõttu muutuvad ka keskkonna reaktsioonid ja protsessid talle ennustatavateks.

Maarahvakultuur on lokaalne kultuur. Timo Maran defineerib lokaalsust kui *semiootiliste struktuuride omadust seonduda ümbritsevaga nõnda, et neid pole võimalik oma keskkonnast eristada, ilma et seejuures muutuks oluliselt nende struktuur või selles struktuuris sisalduv informatsioon.* (Maran 2002: 82) *Pyhale* omase käitumise keelamine ning hiite hävitamine viivad järk-järgult hiiekultuuri hääbumise ning normide unustamiseni. Samas tingib normide hylgamine omakorda pyhapaikade hävitamise.

Tänapäeval eeldatakse, et *pyha* asetseb igapäevaelust väljaspool, maarahvakultuuris on *pyhal* aga täiesti praktiline väärtus. *Pyha*-käitumine on lahutamatu osa kultuurist; see on justkui inimese ja keskkonna symbioosi tagatis. Nii võib väita, et *pyha* ja *argise* suhe moodustab vähemalt meie põliskultuuris korrapärase rytmi nii maastikul kui ajas¹², mis on taganud maarahva jätkusuutlikkuse. Lokaalsuse fenomen on võimaldanud meie rahva tuhandete aastate pikkuse eksistentsi samas paigas, sellal kui on kyllalt rahvaid, kes on olnud sunnitud ringi rändama või kelle kultuur on hävinud, kuna nad on hävitanud oma elukeskonna (inkad, asteegid, Lihavõttesaare rahvas).

3.2. TABUDE RIKKUMISEGA SEOSTATUD TAGAJÄRJED

Eelnevalt sai lähemalt tutvustatud pyhade puude ja saludega seotud tabusid ja norme. Käesolevas alapeatykis annan lyhida ylevaate karistustest ning tagajärgedest, mida on seostatud normide rikkumisega. Karistuste puhul tuleb silmas pidada, et need on kõik **yleloomulikud** – kogukonnal on vaid hoiatav roll, karistus aga tuleb yleloomulikul viisil peale keelatud teo sooritamist. Võiks öelda, et karistaja rollis (kui seda siin yldse määratleda saab) on **pyha paik ise**. Mõnel yksikul korral on karistajana nimetatud ka *jumalaid* või *vaime*.

Vaatluse all olevates tekstides on 62 juhul normirikkuja karistusena nimetatud **haigust** või **vigastust** ning 37 juhul **surma**. Sageli käivad need käsikäes – hoiatatakse mõlema eest või tuuakse näide, kus inimene on algul haigestunud ning varsti surnud. Vigastuste näidetena võib tuua enese kirvega haavamise pyhapuu raiumisel, pimedaksjäämise, kurdistumise (Pär13); Vatku kyla Joosepi talu perenaise kolme tumma poja syndi arvatakse karistuseks selle eest, et ta enam ohverdamise kombest ei

¹² Maarahvakultuuri igas ruumiyhikus (tal, kyla, kihelkond) on vaadeldav nii *argise* kui *pyha* olemasolu. Traditsiooniline terviklik ruumiyksus lakkab olemast kas *pyha* või *argise* eemaldamisel.

pea, kuigi eelmine perenaine seda teinud oli (Vir21, 1910). Vana-Karistes asuva puutumatu kuuse kyljest oksti raiunud mehel *kistud selle järele terved käed, see tähendab sõrmed konksu moodi kõveraks ja kõvaks, nii et tema oma käse enam tarvitada ei saanud* (Vil23, 1939).

Mõnikord on karistust võimalik kõrvale pöörata. Näiteks pyha Taro männi alla põõsasse kusnud tydrukul aitavad vanad kylanaised *ohutamise* ja pedajale ohvrite viimisega terveks saada (Võr7, 1896). Abi saavad pyhasse pihlapõõsasse asjal käinud poisikesed, kelle *kärna läinud alupooli* ravib kylanaine (Tar4, 1940). Ning ka peremehe ohvriaia yles kyndnud sulase paistetanud jala ravib teadjanaine ohvriaia mulla ja sõnadega terveks (Vil30, 1897).

Nagu tekstidest nähtub, ei piisa pahateo heastamiseks enam inimese enda tahtest – vajalik on teiste abi, sageli ka teadmine. Mulgimaal on üks sulaspõiss pyha jalaka juures *kurja nimetanud, mis peale ta nägu kohe ylesse paistetanud, et enam kõnelda ei ole saanud. Kätega näidates olla teised aru saanud, kuidas lugu olnud, läinud ja kaapinud hõbewalget jalaka juurde, mis peale põiss terweks saanud.* (Vil18, 1898) Sellest näitest jääb arusaamatuks, kas poisil endal hõbedat ei olnud või oli vea heastamiseks vajalik kogukonna andestamine. Näib, et kuigi karistus on pyhapaiga poolne, on selle neutraliseerimiseks vaja, et teised inimesed, kylarahvas normirikkuja eest paluksid.

Samas teab pärimus tegusid, mida ei olegi võimalik heastada:

Uues Väandras Aru talu heinamaa, see on üks kõrgem mäe moodi koht, kus vanasti hiis olnud. Sealt ei ole keegi tohtinud yhtegi puud raiuda, kes raiunud, see jäänud haigeks, ehk surnud kohe ära. Korra raiunud mees sealt yhe puu maha, ei ole kyll siis kohe haigeks jäänud, vaid öösel seisnud valge mees tema voodi ees ja nõudnud, et mees selle puu sinna tagasi viib, mis ta sealt maha raiunud. Mees viinud puu tagasi, jäänud siis haigeks ja surnud ära. (Pär31, 1903)

Huvitav on asjaolu, et paika ilmselt enam ammu hiiena ei kasutata, keeld aga on jäänud kehtima ning mõjub veel pika aja taha. Omapärane on tekstis nimetatud *valge mees* – kas võib selle näol olla tegu hiiehaldjaga? Udmurtide *lut*-vaimude (nn hiiehaldjas) kohta on 19. saj. lõpul kõneldud: *Need vaimud elavad metsatukkades, mis*

on votjakite (=udmurdid – A.K.) jaoks puutumatud. Kui keegi julgeb raiuda kasvõi yhe puu, võtavad vaimud talt mõistuse või suretavad (minu allakriipsutus – A.K.) (Lintrop 2003: 91). Udmurtidele on *lut*-vaimud ilmutanud end tatarlase kujul (samas).

Pyhapaigast ei tohi ohvriande ära võtta – eelkõige kehtib see muidugi väärtuslikumate esemete kohta nagu ehted või raha, samuti ehk mõned paremad riideesemed (vööd, rätikud), mida mõnel pool samuti ohvriks toodi. Ka toidu võtmise keeld on väga aktuaalne. Andide võtjaid tabanud karistustest nimetatakse sagedamini haigusi, pimedaks jäämist; kui võetud asi ruttu tagasi viia, on mõnel juhul veel võimalik karistusest pääseda.

Haiguste, vigastuste ja surma kõrval on yheks enamlevinud karistuseks **õnnetused loomadega** (26 teadet). Loomad andsid toitu ja kehakatet, nendega hariti maad, sõideti ja veeti kaupa. Kui loomadega midagi juhtus, oli see väga suur õnnetus. Tähelepanuväärseks näiteks on siin eelpoolmainitud jutt mehest, kes endale pyha tamme risu kytteks vedas, misjärel *tema kariloomad kukutanud endid kõrgelt kaldalt merde* (Har32, 1910). Ka keeldu loomi pyhapaika lasta põhjendatakse tihti peale sellega, et hiide sattunud loomad jäävad haigeks või surevad. Nõnda ei kaitse pyhapaika piirav aed mitte niivõrd paika, kui sellega suhestuvaid inimesi ning nende pudulohuseid.

Muude karistustena on nimetatud vara kaotust, näiteks maja (või ka lauda) maha-põlemist; Kadrina Sirgu männi kohta aga *räägitakse, et see naine saab vanatydrukuks, kes murrab yhe oksa selle puu otsast* (Vir15, 1931).

Sageli on aga hoiatatud norme rikkumast viisil, mis viitab puu elususele ja /või apelleerib inimese kaastundele. Öeldakse, et hiiepuudest tuleb raiumisel **veri välja**: *aga kes laastu ehk oksa oli lõikand, oli [ohvri]põesast kohe veri jooksnud ja raiuja surma peale haigeks jäänud* (Pär24, 1896). Palevere hiiepärnast räägitakse: *Ma tea kis rääkis, et teind yhe muhul augu sisse – veri tulnd välja* (Lää31, 1940). *Kallukse määnd pidi olema, et veri tuleb välja, kui teda haavad* (Vir7, 1969).

Puud on ka **häälitseenud** ja **nutnud**: Simuna kihelkonnas Salla vallas Kadi kyla mäel olnud suur 400-aastane tamm, kuhu käidud ohverdama. Kui see tamm maha saetud, karjunud ta kaks päeva. (Vir14, 1939) Samuti Virumaal teatakse rääkida puudest, mis

vanal ajal olla rääkinud (Vir16). Tudu hiemetsa kohta on mitmeid jutte, kuidas metshaldjas metsa maharaiumisel nuttis (Vir12, Vir13, Vir34). Yhes jutus nõuavad pyha männi oksast tehtud piimapytid häälekalt enda tagasi viimist (Jär 9). Mõnest puust räägitakse, et see teeb imelikku häält, kõhiseb või oigab – enamasti ikka siis, kui talle kirvega kallale minnakse (Vir27, Jär21, Vör17). Assikvere kyla hiemänd on oma maharaiutud kaaslast taga nutnud:

Sial oli kaks mäнди, nyud tõine on alles aga tõine on ära raiutud. See mis alles on, kyll see undas ja kisendas tõist taga, tämä nõnnagu inimene: "Uu uu, uu uu." Seda ma olen ise kuulnud. Muudku võttis aga yhte viisi. Vagane õhta oli aga tämä uutas ja kisendas nõnna et. (Tar11, 1941)

Palju on juttu pyhade puude ja järvede **rändamisest**. Puud on enamasti lihtsalt ringi rännanud:

Vanal ajal rännanud kolm pyha puud Pill, Mall ja Viiu mööda maad ringi. Nad ei tohtinud rännakul kunagi peatuda, sest siis ei saanud nad enam paigast. Kui nad olid jõudnud Jakobi kihelkonda (Pärnumaal), hyydnuud Viiu: "Pill, Mall, pidage kinni, Viiu viisupaelad lahti!" Puud jäänud siis peatuma, kuid pole hiljem enam edasi saanud. Nii nad seisavad praegugi: Pill Uduveres, Mall Koodil ja Viiu Sõõrikel. Kuna nad on pyhad puud, siis ei tohi neid ka mitte raiuda. (Pär38, 1939)

Jutte on ka *yhe ööga kasvanud* puudest (Vir3, 1893); Jõõpres olevat *taevast üks salk tammesi tulnud ja sinna kaswama jäänud* (Pär29, 1898).

Pisut teistlaadi on lood pyhade järvede rändamisest, kuhu mõni hiiejuttki sobitub. Järvede ymberkolimise põhjusena nimetatakse tavaliselt, et rahvas lakkab järve austamast ning naised seal oma musta pesu või lapselappe pesevad. Seetõttu otsustab järv ennast kokku korjata ning paremasse paika lennata. Ohekatku järvest räägitakse, kuidas see just kylanaiste peale pahandanud ning ära läinud, öeldes: "Järv jätab jälje, iis aseme." Asemele jäänud raba. (Har25, 1902) Viru-Jaagupi Koeravere Pyhajärv läheb ära, kui *risti usu ajal* hakkavad naised järves pesu pesema. Järv kisub tyki mägegi kaasa ning langeb maha lähedalasuvasse rabasse, hyydes marjulistele hoiatuseks: "Eest ära! Pyhajärv tuleb!" Paigavahetusega muutub ka nimi *Mustjärveks* ning järve ase jääb kuivaks. (Vir30, 1925) Kehala kyla pyha järv aga lendab Rägavere metsa poole peale seda, kui kylanaine on kalasabaga lapse tagumikku pyhkinud ja saba järve visanud. Enne minekut neab järv: "Seitse aastat ei pea sa saama kalasaba nuusutadagi!" (Vir32, 1922)

Kui järved on pahandanud reostamise ja roppuste peale, siis hiied (metsad ja mäed) on vahetevahel ka niisama yhest kohast teise lennanud. Kastna hiiemäe tekkest räägitakse järgmist lugu:

Sellesama aseme peal, kus nyid Kasna kyla oma liemäega seisab, olnud vanast lausa põld. Kord, kui rahvas põllu peal kibedaste tööl olnud, ilmunud taeva alla ilmatu suur must kogu. Kui ta kyla kohta saanud, akanud ääl taeva all yidma: "Oitke alt, iis tuleb, oitke alt, iis tuleb!" Iis tulnud ja matnud enese alla ulk inimesi ja seitse paari ärgi. (Pär37, 1902)

Eelmises alapeatykis nägime, kui võrd inimene on seotud oma keskkonnaga ning kui võrd reglementeeritud on inimese–keskkonna vahelised suhted. Käesolev peatykk näitas aga, kuidas keskkond inimest vastu mõjutab. Hoiatava sisuga kohapärimus on kaitsnud paika inimese, aga ka inimest paiga eest; andnud märku, et inimene pole kaugeltki mitte ainukene subjekt oma keskkonnas. Tänapäeval oleks pyhapaikade kaitse alla võtmisel vaja seetõttu kaitsta ka nende *mittemateriaalset komponenti* — *kultuuritraditsiooni, mis nimetatud keskkonda väärtustab ja toetab* (Maran 2002: 89). Samuti peaks silmas pidama, et pyhapaiga kaitse tähendab Mart Külviku (2001) mõistes pigem **protsessi** kui seisundi kaitsmist, kuna traditsiooniliselt on pyhadel puistutel lastud omapäi areneda.

Muuseas võib *subjekti tõlgendada olevana, keda iseloomustab teatav interpretatsiooni- ja eneseregulatsioonivõime, nii nagu see on kõigil elusolenditel, aga ka sekundaarsetel struktuuridel (kohalik kultuur või loomapopulatsioon)* (vt. Maran 2002, Lotman 1999). Nii võib maarahvakultuuri vaadelda subjektina, kes on sobitunud põhja-parasvöötme segametsavööndiga. Maarahvas on aga pyhapaikugi pidanud subjektideks, kel on omad soovid ja vajadused, kellega tuleb hästi läbi saada ning kes võivad ära minna, kui neid lakatakse väärilt kohtlemast. Jutud nutvatest puudest ning äralendavatest järvedest näitavad kujukalt, et inimese suhe pyhapaigaga pole sugugi põhinenud ainult hirmul yleloomuliku karistuse ees. Samuti on pyhapaiku peetud kaitsjaiks *sõdade ning muude õnnetuste eest* (Vir35, 1924).

KOKKUVÕTE

Pyhapaikade käsitlemise teeb keeruliseks asjaolu, et materjal on niivõrd mitmekihiline. *Pyha*-aspekt on põimunud kõikidesse kultuuriosistesse ning on vaadeldav maarahvakultuuri igas terviklikus ruumi- ning ajahikus. Seetõttu oleks vajalik eraldi teemadena uurida näiteks sauna- ja kalmistukultuuri, hiiepaikadesse matmise kommet, ristipuid. Eraldi tähelepanu vajaks ka tuletgemise kysimus. Hiite kaitse seisukohast tuleks uurida pyhapaiga piiritlemise meetodeid ja võimalusi. Lisaks kulturooloogilisele lähenemisele on vajalik uurida ka paikade taimekooslusi ja metsatüpe.

Esitatud typoloogia asetab käsitletud pyhapaigatüübid ja –normid näitestiku abil laiemasse konteksti, viidates muudele võimalikele tüüpidele ja nimedele. Jaotus hõlmas paikade topograafilisi (paigatüüp) ja semiootilisi (nimetus) iseärasusi ning kasutajaskonna suuruse aspekti, kusjuures paigaga seonduvat käitumist mõjutab ja reguleerib eelkõige paiga semiootiline aspekt. Typoloogiat on võimalik edasi arendada. Sellesse võiks kaasata kõikvõimalikud maarahvakultuuris levinud *pyha*-kategoriad, sealhulgas pyhad objektid, paigad, ajad, tegevused.

Eri aegadel kirjutatud uurimused tavadsevad kinnitada, et maarahva pyhapaikadega seonduv käitumine on just häibunud ning normid unustatud. Käesoleva töö põhjal võib aga väita, et mõningaid käitumisnorme on mäletatud isegi 1980. aastatel ning mõned normid on siis veel kehtinud. Viimase paari aasta kogemuste põhjal võin öelda, et hiiekultuur on elus ka tänapäeval. Samuti on viimastel aastatel kogutud pärimust pyhapaikade kohta, mis enne rahvaluulekogudes ei kajastu.

Käsitletud materjali põhjal on maarahva pyhade puude ja puistutega seotud normide kohta võimalik teha järgmisi tähelepanekuid.

Yle Eesti ala on puistulistes pyhapaikades levinud raiumise ning okste vigastamise keeld. Puistu puhul kehtib see kõikide pyhas paigas kasvavate puude ja põõsaste kohta; üksiku pyhapuu puhul võib keeld laieneda ka näiteks kõrval kasvavale põõsale. Lamapuit ning mahalangenud oksad olid vähemalt piirkonniti puutumatud ning neil lasti vabalt maas mädaneda, mistõttu selliseid paiku võiks pidada bioloogiliselt mitmekesisteks. Kuid piirkonniti võis olla tavaks mahalangenud okste ja puude ärakoristamine, kusjuures tõenäoliselt ei viidud neid hiiest välja, vaid põletati kohapeal. Koduloomi ei ole pyhapaika lubatud; seetõttu oli pyhapaik ymbritsetud aiaga. Samas võib aeda pidada ka märgiks, mis tähistab sakraalse ruumi piiri. Samuti ei ole pyhapaigas lubatud loomulike vajaduste rahuldamine.

Pyhade puistute ning ohvriaedade, samuti pyhade puude ymbruse kyndmisest on enamasti räägitud seoses pyhapaikade hävitamisega. Võib väita, et paiga pyhadus on kinnistunud ka maale — kui puistu on mingil põhjusel hävinud (hävitatud), on paika või hiieaset edasi pyhaks peetud ning selle suhtes on kehtinud kyndmise keeld. Rahvapärinus räägib vaid niitmise keelatuses ning sama lubab eeldada ka yldine hiiekultuur. Pyhapaigas niitmisel puudub praktiline eesmärk, kuna sealt ei tohi midagi ära viia; kasutatavamad piirkonnad, näiteks rajad, lõkkeplatsid, allikate ja ohvrikivide ymbrus pysivad avatuna ka yksnes tallamise tulemusena. Niitmise näib välistavat ka rohurindes kasvavate noorte puude ja põõsaste vigastamise oht.

Kuivõrd pyhapaigas on välistatud raie, karjatamine, niitmine ja kyndmine, võib järeldada, et keelatud on kogu tavapärane metsa- ja põllumajanduslik tegevus. See on ka üks peamiseid näitajaid, mis eristab pyhapaiga ala argisest ehk majandatavast ruumist.

Samas on pyhapaikades käidud, kogunetud, tähistatud pyhasid; hiitesse on viidud ohvriande, peamiselt toitu, raha ja ehteid, ning pyhade (yksik)puude kylge on mitmel pool seotud paelu või riideribasid. Hiies on tehtud tuld, osa hiie pinnast on olnud enam või vähem tallatud ning kohati ja teatud hiie piirkondadaesse on maetud. Kogu lubatud tegevuste kategooriat iseloomustab sakraalne eesmärk. Lubatud tegevused on pidanud arvestama puude ja põõsaste puutumatusega.

Eelnevast võib järeldada, et pyhi puid ja puistuid lasti vabalt areneda ning neid kujundati passiivselt — **kujundamata jätmise** kaudu. Käitumist paigas reguleeris

kohapärimus, mis toimus ka paiga kaitsjana. Seega võib väita, et hiied kujutasid endist yrgmetsailmelisi puistuid, kuid erinesid neist teatud piiratud inimõjutuste poolest. Pyhapaikade kaitsel peaks silmas pidama, et kaitstakse isekulgevat **protsessi**, mitte seisundit.

Unikaalse kaitseseadustiku väljatöötamiseks oleks vaja kõikidele traditsioonilistele käitumisnormidele veel põhjalikumalt tähelepanu osutada. Käesolev töö annab selles valdkonnas esialgse ylevaate, mille põhjal on edaspidi võimalik syveneda normidesse yhekaupa ning üksikasjalikumalt. Piirkondlike eripärade sedastamiseks oleks vaja tutvuda kogu hiiepärimusega rahvaluulekogudes. Käesolev töö ei tulnud selgete erinevuste esitamisega toime, kuna materjali oli vähe; samuti oli seda kysimust käsitlev materjal liiga juhuslik ja ylevaatlik.

Pyhapaikadega seonduva kultuuritraditsiooni kaitsmisel oleks abiks vastava diskursuse kujundamine Eesti meedias ja yhiskonnas, mis võiks mingil määral asendada varasemat olukorda, mil pyhapaiku kaitses nendega seonduv kohapärimus. Võrdluseks võiks tuua loodus- ja keskkonnakaitse diskursuse, mis on väga tugev ning kujundab edukalt looduskaitsealuste paikadega seonduvat käitumist. Samas puudub meie yhiskonnas näiteks põlismetsade diskursus, mis on kindlasti yheks põhjuseks, miks põlismetsi on nii vähe.

Loodetavasti on käesolev töö heaks aluseks antud teema edasisele uurimisele.

KASUTATUD KIRJANDUS

- Anttonen**, Veikko 1992. "Püha" mõiste rahvausundi uurimises. *Akadeemia* 12: 2514–2535
- 2000. Toward a Cognitive Theory of the Sacred: an Ethnographic Approach. *Folklore*, Vol 14, pp41–48
- Ariste**, Paul 1967. Vadjalainen maa kehtaab. *Virittäjä* 3: 312–314.
- 1977. Vadjalaste puu– ja metsakultusest. *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXX*. Tallinn, lk. 147–156.
- Brereton**, Joel P. 1987. Sacred Space. In: Eliade, Mircea (ed.) *The Encyclopedia of Religion*. Vol. 12. London, New York. Pp. 526–535.
- Colpe**, Carsten 1987. The Sacred and the Profane. Transl. from German by Russell M. Stockman. In: Eliade, Mircea (ed.) *The Encyclopedia of Religion*. Vol. 12. London, New York. Pp. 511–526.
- Danesi**, Marcel & **Perron**, Paul 1999. *Analyzing Cultures. An Introduction and Handbook*. Advances in Semiotics. Bloomington & Indianapolis, 413 pp.
- Durkheim**, Émile 1968 [1915]. *The elementary forms of the religious life*. Translated from the French by Joseph Ward Swain, M. A. London, George Allen & Unwin Ltd, 456 pp.
- ERKL**= *Eesti Rahvakultuuri Leksikon 2000*. Koostanud ja toimetanud Ants Viires. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn, 413 lk.
- Eisen**, M. J. 1888. *Elu pärast surma, Hiied ja Perma. Kolm kujutust ennemuistsest ajast*. Tartu, 64 lk.
- 1922. *Eestlaste sugu*. Tallinn, 239 lk.
- 1926. *Eesti vana usk. Eesti mütoloogia IV*. Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetised. Tartu, 340 lk.
- 1931. *Mets vanarahva arvamisest*. Akadeemilise metsaseltsi väljaanne. Tartu, 12 lk.
- 1958. *Esivanemate varandus*. Tallinn, 252 lk. Kättesaadav ka: <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/eisen/> 20.05.2003.
- 1995. *Eesti mütoloogia*. Teine trükk. Tallinn, 176 lk.
- 1996. *Esivanemate ohverdamised*. Tallinn, 192 lk.

- i.a. *Rahva-raamat. Uus kogu vanu jutte*. I–V. Kättesaadav
<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/eisen/> 20.05.2004.
- Eller**, Kalle 1998. Ürgmets ja niinepuu. *Eesti Loodus* 10: 462–463.
- Elstrok**, Helmut 1994 (koost.). *Padaorust Viru mereni. Viru-Nigula kihelkonna kirjanduslik–kodulooline antoloogia*. Viru-Nigula ja Tallinn, 216 lk.
- EÜS 1895** = i.n. Soome sugu paganaaegne jumalateenistus. *Eesti Üliõpilaste Seltsi Album. Kolmas leht*. Tartus. Trükitud Eesti Üliõpilaste Seltsi kuluga. Lk. 176–205.
- Frazer**, James George 2001. *Kuldne oks. Uurimus maagiast ja religioonist. Uus lühendus, teise ja kolmanda väljaande põhjal koostanud Robert Fraser*. Tõlk. Triinu Pakk–Allmann. Varrak, 1000 lk.
- Heiskala**, Risto 1997. *Society as Semiosis. Neostructuralist Theory of Culture and Society*. Department of Sociology, University of Helsinki. 411 pp.
- Henrik 1982** = *Henriku Liivimaa kroonika* 1982. Tallinn, 291 lk.
- Hiimäe**, Mall, **Rommel**, Mari-Ann, **Västriik**, Ergo-Hart 2004. *Folkloristlik ekspert hinnang Paluküla puhke- ja spordikeskuse keskkonnamõtjude hindamise aruande juurde*. Kättesaadav
<http://maavald.ee/maausk.html?rubriik=45&id=299&op=lugu> 23.05.2004.
- Jarvet**, Arvo, **Kask**, Ilmar 1998. Eesti maastikud alt- ja pealtvaates. *Eesti Loodus* 8: 347–349.
- Joonuks**, Helmut, **Vallimäe**, Olav 1988. *Kohtla-Järve linn ja rajoon. Siin- ja sealpool maanteed*. Tallinn, 176 lk.
- Jung**, Jaan 1879. *Eesti rahwa wanast usust, kombedest ja juttudest*. Tartu, 116 lk.
- 1910. *Muinasaja teadus eestlaste maalt III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt*.
- 2000 [1898]. *Muinasaja teadus Eestlaste maal. I (II) osa: kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt, Pernu ja Wiljandi maakonnast*. Faksiimiletr. Tallinn, v+159 lk.
- Kaasik**, Ahto 1996. Hiied. *Koguteos Virumaa*. Lääne-Viru Maavalitsus, Ida-Viru Maavalitsus. Lk. 407–415.
- 2002. *Maarahva pyhad paigad, Mahu kihelkond*. Andmebaas. Käsikiri autori valduses.
- Kodumurre** 1963 (6). Eesti NSV Teaduste Akadeemia Selts. Tallinn, 92 lk.

- Koski**, Mauno 1967. *Itämerensuomalaisten kielten hiisi–sanue. Semanttinen tutkimus I*. Turun yliopiston julkaisuja, sarja C osa 5. Turku, 238 lk.
- 1970. *Itämerensuomalaisten kielten hiisi–sanue. Semanttinen tutkimus II*. Turun Yliopiston Julkaisuja, C: 5, 7. Turku, 256 lk.
- Kull**, Kalevi 2001. Mis tähendab metsarahvas: looduse loodud eestlasest ja tema maastike keelest. *Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitus Eestis*. Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis 91. Tartu, lk. 96–104.
- Külvik**, Mart 2001. Mida tahame maastikul kaitsta – seisundit või protsessi? *Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitus Eestis*. Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis 91. Tartu, lk. 105–107.
- Kütt**, Auli 2003. *Viru maarahva pyhad paigad ja nendega seotud käitumine*. Seminaritöö. TÜ semiootika ja kulturoloogia osakond.
- Lang**, Valter. 1999. Kultuurmaastikku luues. Essee maastiku religioosest ja sümboliseeritud korraldusest. – *Eesti Arheoloogia Ajakiri* 3/1, 63–85.
- Laugaste**, E., **Normann**, E. 1959. *Muistendid Kalevipojast*. Monumenta Estoniae Antiquae II. Eesti muistendid. Hiiu– ja vägilasmuistendid I. Tallinn, 669 lk.
- Leete**, Art 2002. Märkmeid maastikutõlgendamisest põlisrahvastel. *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLVI*. Tartu, lk. 159–181.
- Leibak**, Eerik 1998. Põlismets – põline varandus. *Eesti Loodus* 5–6: 203–206.
- Lintrop**, Aado 1993. Udmurdi rahvausundi piirjooni. Tartu, Keele ja Kirjanduse Instituut, 112 lk.
- 2000. *Udmurdi usundi peamised tunnusjooned XIX ja XX sajandil*. Doktoritöö. Kättesaadav ka: <http://www.folklore.ee/~aado/rahvad/udu.htm>
- 2003. *Udmurdi usund*. Eesti Rahva Muuseumi sari 5. Tartu, 256 lk.
- Loorits**, Oskar 1935. Mulgimaa ohvrikohad. *Kaleviste mailt. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad III*. Tartu, lk. 225–300.
- 1939. *Endis–Eesti elu–olu I. Lugemispalu kaluri ja meremehe elust*. Tallinn, 336 lk. Kättesaadav ka: <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/eluolu/elu1/> 20.05.2003.
- 1941. *Endis–Eesti elu–olu II. Lugemispalu metsandusest ja jahindusest*. Tartu, 520 lk. Kättesaadav ka: <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/eluolu/elu2/> 20.05.2003.
- 1990. *Eesti rahvausundi maailmavaade*. Tallinn, 80 lk.
- Lotman**, Juri 1999. *Semiosfäär*. Vagabund, 415 lk.
- Mander**, Ülo 2001. Maastiku ja maastikuökoloogia mõistest. *Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitus Eestis*. Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis 91. Tartu, lk. 30–35.

- Maran**, Timo 2002. Lokaalsuse ökosemiootilisi aluseid. *Koht ja Paik II*. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 10, lk. 81–92.
- Mathiesen**, Andres 2004. *Metsa mõte*. Tartu, Ilmamaa, 302 lk.
- Metssalu**, Jüri 2004. Rahvausust varauusaegsetes kroonikates. Puud, ussid ja pikne. *Kolmas vend. Pro Folkloristica XI*. Tartu, lk. 50–73.
- Miller**, Voldemar 1999. Loodusliku keskkonna osa rahvusliku identiteedi kujundamisel. *Eestlane ja tema maa. Konverentsi "Kodumaa ja kodupaik: eestlase territoriaalne identiteet" (16.–17. november 1999) materjale*. Koostanud ja toimetanud Aivar Jürgenson. Lk 9–21.
- Nyenstede**, Franz 1999. Mälestusväärased asjad ja lood. Osaline tõlge. Raik, Katri. *Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu. Historiograafiline ja allikakriitiline analüüs*. Magistritöö. Lisa. Tartu.
- Olearius**, Adam 1996 [1656]. *Uus Pärsia reisikiri*. Tallinn, 148 lk.
- Orav**, Virve 1991. *Matkateed Narva lähistel ehk Vaivara radadel*. Tallinn, 96 lk.
- Parts**, Priit–Kalev 2004. Väärtuse määratlemine maastikul. Eesti loodus- ja muinsuskaitse hindamispraktika analüüs. *Akadeemia* 2: 227–267.
- Puss**, Fred 1997. Põlispuid rahvajuttudes ja looduses. Ahas, Rein; Relve, Hendrik (toim.) *Mets ja kultuur [konverentsikogumik]*. Eesti Roheline Liikumine, lk. 21–35.
- Raudsepp**, Naata 2002. Rusi talu uus elu Rocca al Mares. *Kultuur ja Elu* 4 (470): 40–43. Kättesaadav ka: http://kultuur.elu.ee/ke470_rusi.htm 20.05.2004
- Rommel**, Mari–Ann 1997. "Püha" mõistest kohalugude kaudu. *Maa ja ilm. Pro Folkloristica V*. Tartu, lk. 75–91.
- 1998. *Hiie ase. Hiis Eesti rahvapärimeses*. Tartu, 190 lk.
- 2001a. *Eesti kohapärimus folkloristliku uurimisainena*. Magistritöö. 153 lk.
- 2001b. Mõrsja saatus. Pulmateema loodusmaastikuga seotud rahvajuttudes. *Akadeemia* 12, lk. 2523–2541
- Russow**, Balthasar 1993 [1578]. *Liivimaa kroonika*. Tallinn, 364 lk.
- Sarv**, Heno 1998. Soome–ugri tänapäevaprobleemide kultuurökoloogilised tagamaad. *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLII*. Tartu, lk. 35–52.
- Toidybek**, Lidija 1998. *Mari usund*. Tallinn, 184 lk.
- Vahre**, Lauri 2000. *Eesti kultuuri ajalugu. Lühiülevaade*. 2. tr. Tallinn, 182 lk.

- Valk**, Heiki 1999. Maastikust, muististest ja mõtteviisist. *Eesti Arheoloogia Ajakiri* 3/2. Tartu, lk. 165–169.
- Valk**, Ülo 1998. Eesti rahvausundi tunnusjooni. Hiied ja pühakohad. Taevased jõud. [Inimene ja teispoolsus eesti rahvausundis.] *Eesti rahvakultuur*. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, lk. 488–494.
- Vedru**, Gurly 2002. Maastik, aeg ja inimesed. *Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis*. Muinasaja teadus 11. Tallinn–Tartu, lk. 101–122.
- Viidalepp**, Richard 1939. *Valimik muistendeid koolide kogumisvõistluselt 1939*. Eesti Rahvaluule Arhiivi Kirjastus, Tartu, 40 lk.
- Viidalepp**, Richard 1940. *Iseloomustavat Eesti ohvrikividest*. Eesti Rahvaluule Arhiiv, Tartu, 47 lk.
- Viires**, Ants 1975. *Puud ja inimesed. Puude osast Eesti rahvakultuuris*. Tallinn, 159 lk.
- Västriik**, Ergo–Hart 2000. *Vadja pühapuud. Ettekanne põlispuu päeval*. Käsikiri autori valduses.

LISAD

LISA 1: FOTOSID HIIEPAIKADEST

Foto 1: Loosalu raba järvehiis Harjumaal. Autori foto 2003.

Foto 2: Tammealuse hiietammele seotud lindid. Ida-Virumaa. Foto: Ahto Kaasik 2003

Foto 3: Tammealuse pyha tamm. Foto: Johannes Pääsuke 1913

Foto 4: Kiviaed Tammealuse hiies. Foto: Ahto Kaasik 2003

Foto 5: Kiik Tammealuse hiies. Autori foto 2001

Foto 6: Koumardi hiietammik (Iieotsa mägi) Virumaal. Foto: Ahto Kaasik 2004

Foto 7: Männiku kyla hiis Virumaal. Vaade merele. Foto: Ahto Kaasik 2003

Foto 8. Ülendi äbajumal Hiiumaal. Autori foto 2002

Foto 1.

Loosalu raba järvehiis Harjumaal
Autori foto 2003.

Foto 2.

Tammealuse hiitammele seotud lindid.
Ida-Virumaa. Foto: Ahto Kaasik 2003.

Foto 3. Tammealuse pyha tamm. Foto: Johannes Pääsuke 1913.

Foto 4.
Kiviaed Tammealuse
hiies.
Foto: Ahto Kaasik 2003

Foto 5. Kiik Tammealuse hiies. Autori foto 2001.

Foto 6. Koumardi hiietammik (Iieotsa mägi) Virumaal. Foto: Ahto Kaasik 2004.

Foto 7. Männiku kyla hiis Virumaal. Vaade merele. Foto: Ahto Kaasik 2003.

Foto 8. Ülendi äbajumal Hiiumaal. Autori foto 2002.

LISA2: ANALYYSIS KASUTATUD (PÄRIMUS)TEKSTID

SAAREMAA.....	58
HIIUMAA.....	60
LÄÄNEMAA.....	62
PÄRNUMAA.....	67
VILJANDIMAA.....	73
HARJUMAA.....	79
VIRUMAA.....	84
JÄRVAMAA.....	89
TARTUMAA.....	94
VÕRUMAA.....	97
SETUMAA.....	104

SAAREMAA

Saa1

In uralten Zeiten wurden auch die Bäume versehrt, oder vielmehr die götter in den Bäumen. "Man suchte sich die schönsten stellen im Walde aus (metsa tukkad) (gewöhnlich befand sich in solchen auch eine Quelle) und nannte dieselben "hie kohhad " von "Hio-ma", in welchem sich nach der sage des Volks Hie, der heiligste der götter, befand. Solchen Namen tragen gegenwärtig noch recht viele Wälder, z.B. **in Carmel** "Hie od. Io-koht, ein schöner Platz von drei Seiten von einem Sandleberge umgeben, auf welchem sich uraltete, bemstete, fruchtragende Bäume befinden;**in Eukyll** ein "Hie-mets; **in Culopäh**; ebenfalss **in Kiddemets; in Koikyll** mit uralten Eichen bewaschen. ("so in allen Kirschspielen mehr)." "Die Bäume in einem solchen Hie koht waren allsamt geheiligt, d.h. man durfte keinen derselben abschneiden oder verbrennen und wurden Hie-puud genannt; sie bestanden aus Birken, Tannen und in der Regel aus ihr furchterregenden Eichen, welcher einen man in der Mitte des "Hie mets ganz besonder aus wählte und heiligte.
Holzmayer III 24, 1 (1) < Kaarma (1868)

Saa2

Kaarma ja Karja kihelkonna piirides Killemägi. Seal käinud enne Kaarma, Karja ja Mustjala rahvas killal. Suur mägi, männimetsaga kaetud. Enne seal põlised tammed. Nyüd kõdunenud kännud ja hilisemal ajal noor männi – tamme ja kasemets. 1000 a tagasi olnud seal pyhad tammed, kellele ka Mustjala rahvas ohverdas. Kord raiunud Purkse kyla mees endale sealt ree äärepuu, mis teel katki läinud. Hiljem surnud mehel härg ja lõpuks leitud mees surnuna Killemäelt. See olnud Taara ja Uku töö.
EKS, 405, 366/7 (20) < Karja – V. Mägi (1888)

Saa3

Endine Parismetsa mõisa omanik von Rehenkampf rääkis, et mõnekymne aasta eest Koikla mõisa omanik (vist von zur Myhlen) kellegile rootslasele kõik oma metsa tammed kuni teatud jämeduse alammäärani ära myynud. Seetõttu saanud maha raiutud ka suur ohvritamm, mille olemasolust mõisnik enne midagi pole teadnud. Rahva pahameel olnud nii suur, et avalikka rahutusi kardetud. Tamm olnud nii kuulus, et isegi Muhust sinna ohverdama keidud. Jutustaja teatel olnud tamme koor yleni täidetud sisselõigatud runokirjaga. Kus hiidetamm just kasvas, seda kõneleja täpselt ei teadnud. Võiks arvata siin Hiidetantsijate koha juures kasvanud tammest jutt.
E 53247 < Karja – F. Leinbock

Saa4

Karja kirik on peale 700 aasta vana, seda teab igayks, aga kuidas tema ehitamise ja alustusega lugu on, seda ei tea paljud mitte enam. Kirik on enne 12 versta õhtu poole saama ehitatud, see on Pamma kylase Karja valda, ligi Väikest Pamma mõisad. Senna on kõik materjaali veetud ja meister on teda ka lasknud alustada ja on mitu päeva tööd tehtud, aga mis päeval tehtud, see öösel lõhutud. Nyüd pannud meister ennast valmis ja vahi peale, et näha saada, kes see lõhkuja õige peaks olema. Kesköö tulnud, homiku koiduaeg olnud juba ligi ja ei tule veel kedagi, aga kesk koiduaega lõhkenud myyrid puruks ja üks hall mees hyidnud:
„Siia ei saa mitte kirikud! See on hiie tempel. Aga ma annan sulle head nõu, pane paar musti härgi vankri ette ja nurgakivid ja oma ehitusehaamer peale ja lase härjad minna ja kolme päeva pärast mine vaata, kus nemad seisma on jäänud, seal ohverda kolm musta karvaga kukke ja vaat siis läheb ehitus!
[---]
EKS 4° 5, 159/60 (224) < Karja – V. Mägi = H, Jõgever 1, 162/4 (140) < Saaremaa – V. Mägi

Saa5

Kureveres Pangaaluse koplis sarapuu põõsas oli rahakast. Selle raha selle karbiga oli pannud sinna vana Punga Ainn. Ainn oli selle raha toonud Prantsuse sõjast. Seda raha sai sealt lainata kyll, aga ära seda sealt tykkis võtta ei saadud, sest kui see inimene kes sealt raha võttis ei maksnud ära oma võlga, jäi see inimene haigeks. Yks sulane jäi sedasi lolliks. Yks naine jäänud sedasi keeletuks, et polla syya saanud. Raha tagasi makstes sai paremaks. Lõpuks üks Kihelkonna mees võttis rahakasti, põletas bensiinitules ja temaga ei juhtunud midagi.
ERA II 231, 49/50 (5) < Kihelkonna – Liina Aksel 61 a. (1939)

Saa6

Kurevere Reinu koplis oli rahaauk. Reinu Mihkli vanemaid isasid ja emasid olid selle sinna pannud. Mihkel aga oli selle raha sealt yles leidnud. Sealt rahast võis Mihkel ka enesele raha laenata, aga töötatud ajaks pidi see sinna tagasi makstama. Tykkis omale pole Mihkel raha saanud võtta, sest kohe hakati teda taga kiusama. Halasti mees ei annud talle siis rahu ei õöl ega päeval.
ERA II 231, 58 (14) < Kihelkonna – Tiina Malk 68 a. (1939)

Saa7

Põide Audla k. Kullimardi t. maal on ohvri kivi mida rahvas kutsub „Ala kiviks“. Kivi on 2,75 m pikk, 1 m lai ja umb. 35 cm kõrge. Keset kivi on suur lohk, millesse vihma ajal vett kogub. Selle veega pestakse kärnu ja peale pesemist visatakse sinna mõni vana raha ehk mingi muu vana metalli tykk ohvriks. Keegi neid ohvriesemeid sealt võtta ei tohi, siis saab sama haiguse omale, millest ohverdaja lahti saanud. Ometi olnud hiljuti üks noormees nii julge, et sealt rahasid toonud ja pole ka haigeks jäänud.

Haiguse arstimisel koju minnes pole tohtinud ka tagasi vaadata. Siis jäänud tervis tulemata.

ESTK 12, 13 (13) < Põide – A. Tiitsmann

Saa8

Üivere kyla (Põide khk.) hiite mäe ligidal olevat Härgallikas. Kui keegi haige on siis peseb ta ennast selles allikas ja viskab midagi sinna sisse ohvriks, näiteks raha. Kui keegi sealt neid rahu ehk muid asju ära toob, saab selle haiguse omale millest ohverdaja on lahti saanud.

ESTK 12, 119 (2) < Põide, Kõiguste k.

Saa9

Laimjala vallas Üivere kylast lõunas on Iie mägi. Seal leiduda kivistunud verd. Olla nähtud põletamise jälgi. Kusagil mäe ligidal olla tiik kus ohvri loomi pestud. Mägi on kaetud väikse tamme-metsõunapuu ja sarapuu võsastikuga. Eelmainitud asjust midagi silma ei paista. Mäel kardetakse tonti, ei juleta pimedal ajal sinna minna.

ESTK 12, 30 (30) < Põide – A. Tiitsmann

Saa10

Võhmaste metsas Ariste lähedal on raha allik, kus inimesed käinud silmi pesemas. Allikasse visanud nad raha, sõlgi, hobuseraudu. Kui keegi neid säält julges võtta, selle käsi võis käia halvasti. Veel hiljuti on säält käidud abi otsimas.

ERA II 233, 211(4) < Valjala, Kalli k. (1939)

Saa11

Ariste kyla metsas „Rahaallik“. seal on mitmed pesnud ja ka terveks saanud. Pääle pesemist pidi pesija allikasse raha või midagi muud viskama. Jättis aga viskamata, läks haigus halvemaks. Praegugi allika põhjas vaskrahad, hobuserauad ja paljud teised asjad.

ERA II 233, 320 (2) < Valjala, Jursi, Kogula, Kalli k. (1939)

Saa12

Salu talu karjamaal, talust 700 m SW asub suure lohuga ohvrikivi. Salu talu ohvrikivile käinud ohverdama Ariste ja Jursi kyla rahvas. Ohverdati paganausu ajal. Igasuguseid asju. Mida, ei mäleta. Ohvrid põletati kivi peal, tehtud ohvrisuitsu. Ohverdati jumalale. Pyahade ajal ja enne pyhi. Millal viimati ohverdati, ei tea. Jutustaja eluajal enam mitte. Vanemad inimesed rääkisid, et ohverdatud. Ohverdamisest olnud abi haiguste vastu.

RKM II 398, 575 < Valjala, Ariste k., Salu t. – H. Valk < Juuli Lehtsalu, s. 1912 (1986)

Saa13

Saaremaal kasvanud vanasti Kõrgel laiul vana hiie tamm, kus rahvas ohverdama käinud. Kui torm tamme maha murdnud, ohverdatud tamme kännul.

Kihelkonna mees Kaavi Larats käinud siin ohverdama, kui omale lina lõugutist puu hobust teinud, millega nõidade kokkutulekule sõita.

E 95, M. J. E. 5033/4

Saa14

Hiie mägi on Küdema kyla piiris, Uustalu pere ligidal, umbes ½ km kaugel, Paasta poolse tee ääres. Rahva jutu järele on see vanasti pyha koht olnud. Seal lähedal ka maatykk, mis aiaga piiratud ja mida hyytakse Hiieaid. Nimetus on sest tulnud, et seal varemini Hiie talu on olnud, kuid von Ditmar on need maad mõisa kätte võtnud ja maja lasknud ära lõhkuda.

E 60470/1 (1) < Mustjala, Küdema k., Tulesu t. – Theodor Kaljo < Heinrich Miller, 63 a. (1927). Ka: Loorits 1935: 252.

HIUMAA

Hii1

Pärn oli Lõuka mõisa ja Otste kyla põldude vahel. Sinna oli toodud pisikesed kirjud riideribad ja naeltega koore kylge riputatud. Harude vahel oli vaskraha.

Räägiti, et paiseid ja koeranaelu on muljutud rahaga ehk riietega ja sinna pandud, et terveks saaks. EstK 24, 158/9 (2) < Pyhalepa, Undamaa k. < Reigi khk. < Kõrgessaare

Hii2

Ohvripuu "Vana pärn" seisnud Otste kyla Pärdi talu maal Matse talu kohalt lõuna sihis põldesse mineva tee parempoolsel äärel mõisa põldude ligi. Vanemad inimesed kannud sinna raha, kirjusid linta ja tagund naelapäid puusse.

Pärn on ~40 aasta eest maha raiutud ja praegu ei ole kändu ka enam järel vaid samal kohal on põldudelt kokku kant madal kivivare, kaet kibuvitsapõõsastega. Selle vare ymber on rohkesti veel teisigi varesid, millest midagi erilist ei arvata.

E 54083 < Reigi – E. Laid (1923)

Hii3

Hiiumaal, Kõrgessaare valla Paupi kylas oli 3 aastat tagasi veel üks vana männa puu. Pyhaks männaks hyytud. Selle alla toonud mitmed haiged vanal ajal ohvri andisid, enamiste vaskraha, mida sinna maa sisse ära maeti. Võetud siis männa pealt sammalt, kellega haige ennast suitsetas. Männa alt võetud mullaga õeruti pahasid paiseid. Nenda räägivad vanad inimesed.

E 872 (1) < Käina, Kassaare

Hii4

Ohvripuu "vana lepp" Paupa kylas Tüllu talu koplis Reigi kõpu tee pahempoolsel äärel ~ seal kus voolab yle tee ojakene. Olnud suur kähar isalepp, mille kylge naeltega riidehilusid kinnitet ja mille õõnsustesse rahasid pandud.

Raiuti juba ~50-60 aasta eest maha.

Teate andis Juhan Espembaum – Rootsis, kes seda ise noorena näinud.

E 54086 < Reigi – E. Laid (1923)

Hii5

Ülendi kylas Kõpu kabeli ligidal on vana pärn, nn. "Ülendi ebajumal". Okste kylge riputati paelu ja lipse. Suvistepyhäl ja jaanipäeval viidud pärnale ohvriande. Võttis paised ära. Koor on kangesti pahklik.

Ykskord Ülendi Toomas saanud pärna abil paisest lahti.

ERA II 254, 353/4 (14) < Reigi, Kõrgessaare k. < Kõpu k. (1939)

Hii6

Hiiu Kõpu kabeli ligidal on jäme, oksene lõhmus, "Ülendi lõhmus". Sääl ohverdati aasta 30-40 eest. Kes haige oli, viis õõsel raha puu tyvi sisse ehk lõi lindi tyvi kylge. Praegu on puu hobuseraenu täis lõõdud.

E 59456 (9) < Helsingi < Hiiumaa – O. Kallas

Hii7

Kõpu ligidal on "ebajumal". Ebajumalaks hyytakse väga vana ristikujulist lõhmust. Varemäl ajal viidud sellele lõhmusele ohvreid. Ka linte ja paelu pandud lõhmusele ohvriks kylge. Need lõõdud naeltega puu kylge kinni.

Naelu on praegu veel lõhmuse sees näha. Mitmed inimesed viia veel sinna harukorral ohvrit.

E 8 o 11, 81 (173) < Reigi khk

Hii8

Mudastes Paali õuel asub ohvripuu. Paluda võis vanakuu neljapäeva õhtuti ja iga paluja pidi puule kinnitama hobuseraenu naela peaga siidlindi.

ERA II 229, 484/5 (16) < Reigi khk., Kõrgessaare, Rootsi k. (1939)

Hii9

Ohvripuu "Paise lepp", seisnud Hütü kyla ligidal riigi metsas Hütü Andruse talust ~0,5 km SW, selle krundi aia nurgast ~11 m 230° all. Olnud suur padu lepp kolme tee risti peal, mis parandand inimesi paisetest ja naha haigusist.

Tõbised pidand panema mäda omast haigusest närtsule mis siis naelaga "paise lepa" kylge lehvima lõõdud. See parandanud tõbe.

Sama nagu seda tunneme teiste Reigi ohvripuude juures. ~15 aasta eest raiutud paise lepp maha. Praegu on veel ainult selle ~70 cm jämedune poolmädand käänd järel.
E 54084 < Reigi khk., Erik Laid (1923)

Hii10

Ohvripuu "vana haav" seisnud Pihla kylas Haavapere tänaval, olnud õige suur ja naelu täis pekset. Torm lykand ymber juba ~80 aasta eest.
E 54085 < Reigi khk., Erik Laid (1923)

Hii11

Pyhalepikus suur põline puu. Talvel kylmaga puule vaibad, riided ymber kylmamise vastu. Yks vaip 7-e kordne. Seitsmest tekist koos. Pärnapuud pyhad. Loom tapetud, pärnale lihatykk ohvriks. Õõnsale puule toodud ohvrid puuõõnsusesse. 30 aasta eest suur õõnes puu 0,5 versta praegusest kirikust. Puu väga jäme. 2 inimest mahuvad sisse. Puu mõisa põllu sees. Mõisa karjased kord teinud tule puuõõnde. See põleb maha. Mõisnik krahv Ungern seepärast väga vihane.
H II 74, 504/5 < Pyhalepa khk

Hii12

Kärdla ligidal oli vanaste suur hiis. Seal on praegu veel Hiieselja kyla. Sinna hiide tuli muiste rahvas kokku ohverdama, nimelt neljapäeva õhtu. Nad võtsivad nuad kätte ja hakasivad yhtteist täksima. Kui yhe teise olivad veriseks täksinud, siis oli nende Jumala teenistus peetud. Ka naised täkkisivad yhtteist. Ka torupilli mängitud seal.

Hii13

Nõmbas olid suured männad, hiiepuud, säääl käidi ohverdamas, siis said inimesed terveks. Kes ohvrianni ära võttis, sai haiguse omale.
EstK 24, 110 (1) < Pyhalepa khk., Sääre.

Hii14

Yks mees oli Nõmba kyla pyha männa rajund ja sellest omale alasi pakku teind. Kuid nagu selle pääl töötama hakkand, nii surnd ära.
EstK 21, 35 (9) < Pyhalepa khk., Keremaa kyla, Lätti (1923).

Hii15

Nõmbas on praegu veel alles vana mänd, selle juurte yle ei tohi keia, et kuivab ära siis. See on yks kõige esimesi puid Iiesaaarel, kui ta merest tõusnud, olnud ta ysna lage.
ERA II 189, 334 (7) < Pyhalepa kihelkond ja vald, Partsi kyla (1938).

Hii16

Pyha mänd Männamaa kyla Nuudi talu väravas. Tihu – Kaigatsi – Ühtri – Pereselja teedelahkmel. Mänd mille läbimõõt 85 cm [?] asub kõrgemal kynkal. Otsas on praegu tuulelipp ja randrist. Viimasest räägitakse, et kui see korra alla langend, peremees enne unerahu pole saand kui uue risti teind ja männi latva asetand. All olnud "kabel". 4 inimpõlve tagasi olnud veel palke näha. Inimese luid olla välja tulnud.
Teine samasugune mänd olla maha raiut, selle seest leitud rahu, mis saadet Muuseumi (teade õp. Mäehansult Keina-Seljakylast).
E 54066 < Käina khk., Vaas (1923).

Hii17

Pyha mänd seisnud omal ajal Prassi ja Tilga kylade vahel Prassi männikus Vilu talust ~100 m läänes. Olnud 2-e haruline suur vana mänd. Yks alumistest okstest oli kasvanud uuesti puu sisse moodustades sellega puutyves augu kust inimene vabalt läbi mahtus. Kahel pool auku oli puu siledaks lõigat. Tydrukud kes mehele tahtsid, pidanud läbi augu pugema ja puule raha tooma. Haiguste vastu abi sellelt otsit ei ole.
~30 aasta eest on puu tormis maha murt.
E 54061 < Emmaste khk., Erik Laid (1923).

Hii18

Enne ärareisimist kusagile kaugele arvanud vanarahvas kasulikuks mõnesugust ohvrise kasuta asjadele tuua. Nõnda näituseks seisnud veel mõnekymne aasta eest Hiiumaal mere kaldal üks võimata vana tammepuu, mis juba ammu ära kuivanud olnud. Selle tammele sidunud hiidlased enne merereisule minemist punasi ja sinisi lintisi ja hilpusi ymber, nõnda et ta eemalt lipendanud kaltsudes. Ka rahatykka ohverdatud selle tammele. Üks sydikas hiiu veli lubanud öössel minna ja tuua seal tamm küljest kaltsusi nii palju kui kulub. Aga võta näpust! Läänud mees kyll tammeligidale — seal aga kaks suurt musta koera istuvad põleva silmadega vahiks ees. Pärast lasknud vist üks herra selle tamme maha raiuda.

E 33673/4 (51) < Narva – J. Sirdnak (1897); Rimmel (69)

LÄÄNEMAA

Lää

1

Varastada ei julgetud pyha hiie puud, neil olnud rahva teada nuhtlused määratud, kes iietamme ära varastab, sellel mädanevad käed ehk jalad otsast ära ehk nina mädaneb peast ää.

ERA II 148, 59 (31) < Märjamaa, Kõrvetaguse k. - E. Poom (1936)

Lää2

Praeguse Tooma talu juures olnud vanasti hiiepuud. (Pole teada mis puud kuna need on juba kadunud). Nendest puudest on talu saanud hyydname "Taralepa".

ERA II 227, 286 (3) < Märjamaa, Tolli k. - Ed. Saaliste < Ann Viisemann, 68. a. (1939)

Lää3

Märjamaa kihelkonnas Sipa Ärma talu maa peal kasvas suur niinepuu, teine suur puu oli Sel'la mäel mõisa maa peal, need kaks hiigla suurt puud ööldi olevat vanad jumala ohvri puud, neid peeti pyhaks, oli ikka Ärma niinepuu ja Sel'la pärn, nende kyllest ei tohtind oksid murda ega midagi võtta Ärma vanaisagi ei võtnud nende kyllest midagi. (Ärma vanaisa oli palvevend.) Kui mõisad ära jagati siis läks Sel'lamägi asuniku kätte, ma ei tea kas see pärn seal veel alles on, ma põle seal ammu änam käind.

RKM II 9, 204 (19) < Märjamaa, Pühatu k. - E. Poom < Liisa Saareniit (1947)

Lää4

Hiied Märjamaal.

["Iiepuu" - suur kolmeharuline pärn Sipa v. Jõe kl. Sepa tl. maal, Ärma tl. lähedal. Sellest mitte kaugel Sipa Seljamõisas, yle jõe, on suur viiharuline hiiepuu, mida hyytakse "Pärnapuu". Iiepuu olevat Tallinnas Toompääl registreeritud, nii et seda ei tohi maha raiuda.]

EStK 23, 136 (6) < Märjamaa - A. Tiitsmaa

Lää5

Hiiepuud.

Suur kolmeharuline pärn - rahva keeles "iiepuu" nime all tuntud - Sipa Jõe kylas Sepa Aalu põllus - Ärma talu lähedal. Rahva teada olla see puu Tallinnas Toompeal registreeritud selleks et keegi ei tohi teda maha raiuda. Muidu oleks peremees ta ammu maha saaginud "olla põllu peal tylinaks".

E 56508 < Märjamaa - Kiisemann (1925)

Lää6

Märjamaa kihelk. Kadi vald. Lokuta kyla, Punni talu maa peal "Hiieauk". Tasase põllu sees veike nõgu, oli söödis, aga ymber keeru kyntud, umbes neli ruut sylda iga pidi anded keskpaika, seal veikene auk. Auk 2-3 jalga igapidi lai, mõni toll sygav. Seal suur tamm mets olnud rahva juttud. Seda sööti kynnud, sell karistus: härjad ehk hobused kellega kyntud, surid. Laps on raha võtnud - kärna tõbesse. Sinna andud kui haigust, nartsuga ehk topsuga yheksast sugust andeid, vilja teri jne.

Maaalused siis ehte kolme sugu: 1) hobe valge, 2) suola mõni tera, ja leiva raasukese, siis kui ei kau, uhksat sugu: 1. kulda, 2. hob. 3. vaske 4. tina, 5. ernaiva, 6. suola, 7. ua terad 8 otra tera, rukk (pag 461) Käed ja jalad pakatasid lahti, ei hakkanud kylgi ei saand terveks ei kadund. Haugu sisse pandi raha, kui mõni haigus oli vistrad= maaviha. (rõuged = Jumala tõbi)

Weske 3, 458/62

Lää7

"Hiiekivi" t. karjamaal hiiekivi, puudest ymbritsetud. Mõisnik lasknud aia ymber teha. Kivi juures auk, kust leitud vanu riidetykikesi. Kivi peal "Järva-Jaani jälg".

ERA II 137, 216/8 < Kullamaa - A. Samet (1936)

Lää8

Sii oli kuuskymmend kaks aastat tagasi, kui me siia, Kravijäätsmale tulime, siis kasvasid siin, meie tua otsas tammed. Isa tahtis need maha raiuda, aga Korvi Jaan ytles, et neid ei tohi raiuda, need on iie puud, sii siin on iis. Siis olid kõik tammed, niid kuused on kõik pärast kasvand. Isa raius kolm tamme maha, siis surid tal kõik loomad ära ja änam ei raiund. Vend võttis ka yhe maha, tegi lehmakyna - lehm suri ära, siis Karla ytles: "Ei, las nad kasvavad." Nyud, kolhoosi ajal võeti puid maha. Vaadati ka siin. Roomet ytles: "Siit me ei võta - las need kasvavad."

Siin yhe nurga pial oli ka kividest altar ja altari kõrval kivi, õõnsus sisse raiutud, nii yks ämmer vett läks sisse, käte pesemiseks. Isa vädas need kivid laiali: "Patt on niisukseid paganusu asju sallida." Auguga kivil tegi augu suuremaks ja kivi kyljest raius kylje maha, et oleks kergem vedada ja viis karjamaale loomajoodu kynaks. Ma tian kõik, kus niid kivid on ja võiks altari ka uuesti yles tiha. Ma olin 15 aastane, kui isa altari ära lõhkus, mäletan ästi missugune ta oli.

RKM II 101, 26/7 (9) < Märjamaa < Kullamaa, Laukna k. - Juhan Nurme < Maria Lehtsaar, 66a. (1960)

Lää9

Meie isa tegi neist tammedest vankrekodaraid, viis Koluvere laadale, myys ära - raha oli tarvis. Kui meil siis loomad ära surid - Vainu isa ytles: "Eks ma ytlend: pyha puid ei tohi maha võtta." Praegu Vainu Anni ka, kyll suur pyha usklik inimene, ytles ka: "Sii ikka pyha paik, ega ikka ei oleks tohtind neid puid maha võtta - olid ikka pyhad puud. Olgu kyll, mis ta vanal ajal oli, aga ta oli ikka pyha paik." (Jutt oli Urge tammikust)

RKM II 101, 243 (18) < Kullamaa, Laukna k. - Juhan Nurme < Maria Lehtsaar, s. 1893 (1960)

Lää10

Hiiepuud ja hiiekivi.

Kaks hiieniinepuud on Patsu kl. Juhani tl. põllus natuke kõrgemal kynkal. Yks neist suur kaheharuline puu. Teise mille kannul praegu põõsas kasvab raiunud endine Juhani tl. peremees maha. Pääle selle pole tal enam ilma elu õnnestanud. Jäänd vaeseks myynd koha ära, kolind ise Haapsalu ja surnd ka varsi. Mäekynkal puudest natuke eemal on ka kive. Suur hiie kivi asub Iiemardi tl. põllus, Juhani tl. Hiieniinepuist umbes 120 m lõunapool. Kivi pikkus 3.75 m; kõrgus 2 m, laius 0,75 m. Kivi on ymbritset teiste vähema kividega millest suurim asub kirdepoolses kyljes mis põhja lõuna sihis 3,5 m pikk; OW sihis 3 m lai ja 0,8 m kõrge. Hiiekivist kagu poole on kivi kõrvale teht kartuli keller. E 54003 < Kullamaa, Patsu k., Juhani ja Iiemardi t. - A. Tiitsmaa

Lää11

Kullamaa kihelkonnas Patsu asunduses Juhani talus oli olnud kord tuuleveske, selle ees kasvanud kaks pärnapuud. Peremees tahtnud puid maha võtta, seepärast et need takistanud veski pääle puhuvaid tuuli. Rääkinud seda mõisahärrale, see pole lubanud, need olevat vanad hiiepärnad mida eestlased kummardanud.

ERA II 228, 184 (11) < Lihula < Martna, Rõude – Ed. Kaljuste < Kustas Viispuu, 65 a. (1939)

Lää12

Piirsalu vallas Kuijõe kylast lõuna pool on suur Väljaraba ja selles hiietukk. Hiietuka ymbruses olevat olnud muiste kõva maa talude põldudega. Rahva loobudes palvetamast hiietukas hakanud selle ymbrus soostuma. Raba all on raudkivid ja põllumuld. Nimi Väljaraba tuleb muistsetest viljaväljadest.

Tänapäeval paistab soos vaid väike kindlammaa saareke hiiepuude tukaga.

ERA II 228, 627 (30) < Kullamaa, Piirsalu v. – Silvia Torn < Jüri Reetamm, 62 a. (1939)

Lää13

Iljuti oli vanu iiepuud. Piirsalu mõisa põllal oli yks vana tamm, yks vana Laasu talukoht oli seal enne. See tamm on nyud kadund. See peeti kalliks puuks. See oli jäme koa, väga pikk ei old. See oli seest õenes. Lammalapsed teind tule sisse, selle järele ta akkas kuivama. Seal olla rahvas koos käind oma pyha pidamas. Neid yyti iiekohtadeks, neil olid nad tähtsad puud.

ERA II 62, 588/9 (4) < Kullamaa, Piirsalu v., Kuie k. – R. Põldmäe (1933)

Lää14

Iie – see suur iie kivi, kus vana eestlaste jumal, keda nad on kummardand, - pagana usulised olla olnd, see kivi oli nende äba jumal olnd, et ta nii suur oli, siis austasid seda ja kummardasid. – see on siin kantis jumalaks olnd. Liivi parun tema austas ka seda kivi [jutustaja mõtleb siinkohal samas (Ubasalu)

kylas asuvat vana hiiekivi. – A.S.], ta ei uskunud seda, naeris, aga lasi aia ymber teha, – altari moodi väike kivi oli ees, Kütt lasi selle ära lõhkuda.

ERA II 137 (1) < Kullamaa, Jõgisoo v., Ubasalu k. – A. Samet (1936)

Lää15

Lie tamme ei või maha võtta nii kaua kui nad ise mädanevad. Kui maha võetakse siis sureb see inimene aasta pärast ära. Sooniste mõisa põllul oli vana iie puu. Jüri Pendberg oli sel ajal Sooniste mõisas tööl. Sooniste ärra ytend et need puud oleks tarvis maha võtta. Keegi põle võtnud. Siis luband Jürile ia tasu, kui ta maha võtab. Jüri siis luband võtta. Rahvas ytend kohe, kui ta pidand neid maha võtma, kui sa oma elust tahad lahti saada, ükskõik kudas moodi siis võta. Ta naernud: Ma tugev terve mees. Mis see mul ikka teeb. Võttis puud maha ja kohe akkas kõhima ja teisel aastal suri. Kust ta selle tiisikuse nii ruttu sai. Ega see põlndki tiisikus. Arst ytlas, et kopsud on terved, ainult kõhis ja suri. Liibres on veel iie tammesi Rehe kyyni juures ja Koch'i põllu sees.

ERA II 86, 287/9 (248) < Kullamaa, Kolovere-Kalju v., Leevre k. – Joh. Nurme

Lää16

Pikara kyly muistne ohverdamise paik oli Nigula-Aadu talu põllal. Siin Raka nurkas oli vanast suur mets, vana iis oln. Nyd maakorraldus aas kivi ära ja lõhkusid ära.

RKM II 252, 351 (8) < Mihkli khk., Pikavere k. – E. Tampere < Aadu Uustalu, 69 a. (1968)

Lää17

Virtsus asunud mäna metsa tukk. Rahvas kutsunud seda Virvi männikuks. Männikut peetud pyhaks ja keegi pole tohtinud sealt puu oksagi raiuda ega murda. Kui sealt mõni oks võetakse siis tuleb hunt ja viib selle, kes on raiunud sealt männikust, loomad kohe ära.

ERA II 228, 272 (12) < Karuse, Nurmsi k. – Loviisa Esko < Mari Nööp, 94 a. (1939)

Lää18

Mõisakylas Kõrtsi talu põllu ääre peal oli metsõunapuu, kuhu viidi riidetopse, kus soola sisse pandud ja löödi naeltega puu kylge kinni. Old nagu jõulupuu. Kuivas ära ja võeti maha, sest loomad tikkusid sinna ja sõid neid närtse.

RKM II 253, 292 (19) < Hanila khk., Mõisakyla as. – R. Praakli < Ingel Lillerand, 72 a. (1968)

Lää19

Virtsu poolsaare juures Puhtu saarel on suur mänd. Seda käivad isegi ekskursioonid vaatamas. Kõik kes seda vaatamas käivad, need lõikavad oma nime tähed senna koore sesse. Usklikud käin seal ka ennemuiste palvetamas. Selle puu vastu oo kõigil aukartus.

ERA II 227, 331 (10) < Hanila, Virtsu as. < Muhu – Imanta Maripuu < Marie Kask (1939)

Lää20

Salumetsa nimesaamine.

Salumetsa nimi olevat sellest tulnud, et selle talu maa pääl olevat olnud vanasti hiie-salu, kus käidud ohverdamas. Ja seal olnud ka veel kuusemetsa tukk, mis olnud aiaga piiratud noorte sälgude jaoks.

ERA II 227, 721 (15) < Karuse, Paatsalu v. ja k. – M. Avandi < Otto Jungermann, 86 a. (1939)

Lää21

Pyhad kohad Karuse kihelkonnas. Sarapselja mets.

Enne olnud Sarapselja mets nii pyha et pole loomigi sinna lastud. Seal kasvanud suur saare ja tamme mets. Saared ja tammed on nyd hävitet, asemele kasvavad kased ja haavad. Mets asub Puantse kyly ligidal.

E StK 12, 60 (i) < Karuse – A. Tiitsmann

Lää22

Iga kylyl on oma iie, suured metsad. Siia ei saa loom ka sisse, nii pyhaks peeti. Poantses oli ka iie.

ERA II 16, 184 (9) < Karuse, Poantse k. – H. Tampere < Jaan Tammik, 65 a. (1929); Rimmel (5)

Lää23

Tuhu kylas oli ka pyha männik. Keegi ei tohtin sealt puud raiuda, kõik rääkisid, et sel pidada unt karja murdma. Mõisnik laskis maha raiuda. Mõisa karja ei puudu keegi.

ERA II 16, 212 (57) < Karuse – H. Tampere (1929)

Lää24

Nihatü mõisa hiie mägi.

Läänemaal, Karuse kihelk. Nihatü mõisa põllus on üks väiklane, ymargune mäe põndakas, mida “hiie mäeks” kutsutakse. Selle mäe pääl olevat – vana rahva jutu järele – vanal ajal hulk ilusaid, suuri

tammesid kasvanud, millele all inimesed on palvetamas ja ohvertamas käinud. Enamiste neljaba õhtadel käitnud hiie salus, kus noorematele ka lõpeks luba antud torupilli saadetusel, paar keeru labajala valtsi lyia. – Yks Nehatu mõisa herra, kes niisugust värki pole sallinud, lasknud hiie salu maha raiduda ja mäe kingu põlluks kynda. Kas sellele mõisa herrale nende pyha puude hävitamise eest midagi ka halba on syndinud ei saanud ma rahva käest teada.

HI 9, 236 (15) < ? – A. Suurkask (1897)

Lää25

Vanast ei tohtind keegi iie metsast võru vitsa ka tuua.

ERA II 39, 383/4 (7) < Karuse, Paatsalu v., Torgu k. (1931)

Lää26

Minu kodu lähedal on üks mägi. Seal mäe peal kasvavad suured tammed. Vanasti olnud need Hiie tammed. Praegu on need muinsus kaitse all. Seal käidud ohverdama. Oma tähtpäev oli ka iga pyhapäev ja 13-15 kuupäeval teistel päevadel pole lubatud sinna minna, kyll tohtinud sinna minna perekonna kõige vanem mees. Kui ta läks midagi viima oma esimisest saakist.

ERA II 228, 195/6 (9) < Lihula, Penijõe as., Kapli t. < Hanila, Virtsu – Ella Kapli < Jaan Kapli, 38 a. (1939)

Lää27

Säära-Jaani kruntis kibi, ohvrekibi, aukusi täis. Kui oli mõnel visked ehk kärnad. Vanad ytlesid, et see endine iie kibi, see oo õnnis kibi. Vanad inimesed ei luband otsa ronida. Karjasmaa seal lähedal oli Iieaedadealune. Iieaedadealuse nurk. Seal on pyha iie olnud, aga puud ei ole seal. Kivile viidi: ernid, otri, 1 kopik raha, soolatsusi (olevat ise herneid leidnud). Visked õeruti ära soolaga, siis pandi sool yhe topsu sisse ja saadeti sinna. Vahel oli lahtist soola ka näha. Ernestega ka vaotadi.

ERA II 195, 266 (1) < Lihula alevik < Kirbla – R. Viidalepp (1936)

Lää28

Hiiealune.

Asukoht. Kirbla khk ja vld. Kesküla mõisast umb. ¼ km idapool, mõisa kyyni lähedal.

Kirjeldus: “Hiiealuseks” nimetatud kohas on 100 m pikune ja 30 m laiune kruusaaug, 2-3 m sygav.

Augu põhjapoolsel äärel on vana lubjaaugu ahervars, läänepoolsel äärel yksik saar, mis istutatud kellegi kruusakaevaja mälestuseks kes kruusa kokkuvarisemisel surma saanud. Kruusaaugu vastas, SW pool teed on sygav järsu kallastega lohk, heinamaa. Rahvajutu järele olnud säääl enim järv, mis pahaseks saanud laste pesu pesemise pärast ja soosse kolinud. (L ½ km mõisast NE pool). Kust “Hiiealuse” nimi tuleb, seda seletada ei osatud. Jungi teate järele otsustades peaks hiiepuud vist praeguse kruusa augu kaldal kasvanud olema.

E 54013 < Kirbla – Ferdinand Leinbock (1923)

Lää29

Need vanad hiiekohad jo siit vast verst maad eemal. Ja ja. Siin lähedal oo. Vana rahva käest olen kuulnud. Rumba kylas o Iie aed. Säääl oli niinepuud. Suur kiigepuu oli koa. Kõu lõõnud põlema [puu millele oli rajatud kiik].

ERA II 17, 304 (187) < Kirbla – Ed. Treu (1929)

Lää30

Hiiekivi.

Rannamõisa koolimaja juures Randese koha krundi sees on yks hiieplats. Seal platsipeal käidud iga neljapäevaõhtul tantsimas. Seal on yks lai kivi. See on nii sile nagu hõõveldatud ja nõiad käind iga laupäeva õhtul seal kivi peal vihtlemas. Kivi on praegugi alles. Seal kivi peal ei kasva sammalt. Aga pikne lõi selle lõhki.

ERA II 228, 315 (1) < Martna, Martna v. – Laine Oja < Leena Nurk, 81 a. (1939)

Lää31

Paleveres on iie pärn. See oo siin raudtee jaama ligidal suure maandi ääres. Rääkisid ikka kui me Paleveres elasime, et see oli ka muhkusi täis. See oo na paha moodi mygar, kõba puu, aeab kusagilt koorest välja niisugune muhu moodi. Ma tea kis rääkis, et teind yhe muhul augu sisse – veri tulnd välja.

ERA II 291, 288 (16) – Kullamaa, Kalju k. – V. Eenveer < Kustas Sandberg, s. 1878 (1940)

Lää32

Ohvripärnad.

Pärn Taebla Kortlehoone talu maal. Teine pärn Palivere Kõnnu kyla Vaimu talu maal. Puu on viieharuline, tyve ymbermõõt 5,9 m, kõrgus 18-19 m. Tyvest õõnes. Vallatud karjapoisid on õõnsusse mõnikord tule teinud, kuid aukartusest "vanade jumalate" vasta, nagu rahvas neid puid nimetab on tuli kustutatud.

Rahvas arvab neid puid yle 1000 a vanaks.

E XII 53 (171) < Lääne-Nigula – M. J. Eisen

Lää33

Läänemaal olnud palju hiiepiirdeid. Olnud suur kividest vundament, kaev keskkohas. Mõned pidanud seda hiie ristimiskohaks, teised kroonuhobuste laudaks. Kaevu sygavus 9 jalga.

ERA II 62, 116/7 (1) < Lääne-Nigula, Oru v., Jalukse k. – R. Põldmäe (1933)

Lää34

Hiiedest on mõndagi räägitud, nyd on nad aga kadund. On veel talude nimedeks mõnes kohas. Puhatu kylas on talu nimi Hiiepõldma, enne olnud seal hiietukk või metsatukk pyha hiiepuudega, hiljem põlluks tehtud, nimetati siis hiiepõlma. Jalase kylas on üks talu Hiie, teine Hiematsi, kolmas Hiieotsa, ka nimetakse Hiietse. Hiied olid pyhad metsad, kus jumalad elasid. Hiiepuud ei tohtind raiuda, jumal elas selle sees. Lapsepõlves rääkis mu vanem õde mulle yhest pyhast hiiepuust, olen selle aga nii ära unustand, et kuidagi ei tule enam meele. Umbes nii mäletan, et üks vaene mees, kes kuskilt puid pole saand, läind hädaga hiiepuud raiuma, jumal tulnd välja ja keeland raiumise. Vaene mees rääkind oma häda ja jumal oli talle midagi annud, aga mida, seda ei mäleta enam sugugi, rikas mees läind ka seda kuuldes hiiepuud raiuma, teda oli jumal karistand, ei mäleta kuidamoodi. Hiied olid pyhad kohad, kus ohverdama ja palvetama käidi, haiguste vastu abi otsiti ja kõik õnnetused ja hingehädad käidi hiiepuudele rääkimas, sealt leidsid troosti ka kõige viletsamad ja põlatumad.

ERA II 58, 315/6 (40) < Märjamaa, Kõrveküla – E. Poom (1932); Rimmel (68)

Lää35

Vigala mõisa ligidal oli 1870 paigu veel suur hiie puu. Selle puu ligidal oli rehi. Reht kutsuti hiie reheks.

E II 36 (1848) – M. J. Eisen

Lää36

Vigalas on Hiie talu; vanasti oli Vigala mõisas ka hiierehi. Talu kui ka rehe juures oli hiis, kus ohverdati. Mida, ei mäletada enam.

E 8°10, 78 (315) < Vigala – M. J. Eisen

Lää37

Kuna Taarajumal kyla lõunepool otsas ilusa lepa ja kasepuu metsa ääres aset oli võtnud, nõnda oli hiie jumal enam okaspuu metsa armastanud. Hiie jumal olnud kyla põhjapool ääres, ilusast kuuse ja männi metsast ymber piiratud. Suurejõe kaldal, kauni aasamäe peal, olnud Hiie armsam asupaik. Hiie jumal ei ole kulda ega hõbedat saanud, vaid rahvas on temale teist sugu maugast viinud. Aasamäele on loomust mõned augud jäänud ja need olnud siis hiie jumala vara kambriks. Rahvas viinud talle ohvriks igasugu asju nii kui: uudsevilja igast sugust, villu, liha, kääki, vorsti, leiba, saia, silku, soola jm. selle mõtte ja palvega, et hiie neid kaitseks ja varjaks kõige õnnetuse eest, mis elu ylespidamist takistab. Et loomad ei saaks pyha paiga ligi, tehtud kõrge aed ymber. Siiski need hiieaugud olnud jälgid näha riiete tykkide ja liha ja muu toiduga segamini, läinud haisema. Nii räägib rahva suu. Ja praegu on sellest see mälestus veel järel, et seal juures põldusi hyytakse "Hiieaja põllud". Kus kohas enne hiiejumala kodu olnud, seal kohas on praegu üks päävamehe saun, ja hyytakse Hiiesaan.

Hiiejumal olla ikka armastanud enamiste jõe ääres ilusamate kohtade peal aset võtta. Nõnda ka Mõrasti valla rahva hiie olla jõe ääres olnud yhe ilusa suure lepa otsas. Praegu on selle koha peal talukoht ja kannab nime "Hiielepa". Nii tuleb ka Rapla kihelkondas Järvakandi valdas see nimi "Hiiekõnnu" ette; vist muidugi hiiejumala elukoht ennemuiste. Aimre valdas, Märjamaa khk. on ilus kuuse metsa tukk kõrge mäe peal, ymberringi põldudest piiratud, olla enne Taarajumala kodu olnud. Ja tänapäevani hyytakse seda metsa tukka "Tyyra" ehk "Taara" kuusik.

H II 17, 127/9 (2) < Märjamaa, Tolli – M. Siedermann, kooliõp. (1889); Loorits 1935: 251-2

Lää38

Hiie- ja ohverdamisekoht Päärdu vallas Kurevere kylas Rebasejaani talu põllu sees, oja kaldal, kuhu rahvas veel hiljuti lesknaeste läbi neljapäeva õhtutel ohvrid saatnud, mis pärast päeva loojaminekut sinna maha pandud. Need annid olnud sool, leib, raha, hõbevalge (hõbeda kyljest kaabitud puru) ja yheksa sugu viljateri. Neli põlve tagasi raiunud üks mees, Rebase Aadu, seal kasvava pihlakapu maha,

misjärele ta ihu yleni mustaks läinud ja ta ära surnud. 40-50 aastat tagasi olnud selle puu känd veel näha, aga rahvas, kes sealt mööda läinud, pidanud 3 korda sülitama, et kännust neile häda ei tuleks. Jung 1910: 186 < Vigala – H. Laipmann

PÄRNUMAA

Pär1

Võlla vallas, keset Eessalu kyla asub Pangamägi. Seal asunud muistne hiis yhes ohvrikividega, mis vanal ajal ära lennanud. [vt. hiite ränd, terviktekst]
ERA II 234, 155/6 (1) < Audru, Eassalu k. - L. Tamm < Karl Tomson, 76 a. (1939)

Pär2

Eessalu kyla serval olnud suur hiis, mille yle Jumal valvanud. Kuna rahvas Jumalat pahandanud, viinud see hiie Lavassaare mäele. Hiie asemele jäänud evik, mida "Hiieauguks" nimetatakse. [vt. hiie rändamine, terviktekst]
ERA II 234, 129/31 (2) < Audru, Eassalu k. - N. Kodasma < Jüri Kodasma, 61 a. (1939)

Pär3

Lavassaare mägi olle puhkan Oora kylas Tubala mäel. Jään muist sinna maha. Eassalu Pangast või kust ta oli tuln. Väike koguke kivipuru, nyyd vedavad säält kruusi.
RKM II 176, 586 (1) < Audru, Malda k., Kiivetu t. - S. Lätt < Hilda Peterson, 71 a. (1964)

Pär4

Siin pidi üks hiieauk olema. Kui ta vett täis olle, siis pidi sui kuiv olema ja kui ta tyhi olle, siis olle suvi märg. On kaunis suur lai. Enne käisid lapsed sees suplemas, nyyd hakkab kinni kasvama.
RKM II 175, 362 (2) < Audru, Eassalu k., Nurga t. - M. Proodel < Anna Kuusik, 67 a. (1964)

Pär5

Ei tea, kas Eesti on vanasti hõredasti asustatud olnud, neid hiisi on ju nii vähe. Eassalu hiis ja Lavassaares. Seal olla ära veetud see mägi. Lavassaare hiies olen kõigest kaks korda käin, siis oli pidulik syndmus seal, jaanituli. Ma ohvrikividest ei tea. Seal oli Setust inimesi rabatöödel.
RKM II 175, 362/3 (1) < Audru, Eassalu k. - M. Proodel < Jaan Mets, 52.a.(1964)

Pär6

Kord yhel sygishommikul, kui tuul olnud kaunis vali, hakanud Veessaare poolt tulema hiis. Ta tulnud hirmsa myhina ja kohinaga yle soo siia Lavassaare poole ja minnes yle praegusest Põldmaast ta puistanud sinna hulk kiva, mis on praegugi veel seal. Kuid ta tulnud ikka edasi, kuni jõudnud Lavassaare mäe hakatusse ja seal ta peatunudki. Aga seal talle ei meeldinud, sest naised käinud ennast laupäeva õhtuti alasti loputamas, reostades seega pyhat paika. Ta hakanud uuesti edasi liikuma ja liikunud praeguse mäe lõpu juure, jäänud sinna aga jäädavalt seisma. Ning sest ajast seisab ta seal ja hyytakse teda Hiiemäeks.
ERA II 234, 181 (1) < Audru, Metsküla k. – E. Hillep < Jaan Viilik, 53 a. (1939); Rimmel (78)

Pär7

Jõõpra valdas, Mõisa kylas, o üks ilus kase metsa tukk, põllu sees, mis ymmerkaudu rahvas "hiies" nimetab. Paari kymne aasta eest peeti seda kohta veel nagu ise äralises paigas ja sealt lõiti tihti peale yht ja teist tyhja-tähja, mis senna ohvris oli viidud. Nimetud hiis oln enne yhy teise koha peal, olla aga yhyl ilusal pääval senna tulnud.
H I 2, 715 (1) < Simbirski < Audru

Pär8

Meil heinamaal on üks suur pahaga kask ja sealt on käidud aiguste puhul abi otsimas kui sinna kase juurde saanud siis pidanud kolm korda ymber kase käima. Kui siis näit. põlv aige olnud siis vaotatud põlvega kolm korda vastu kase pahka.
ERA II 234, 235 (7) < Audru, Soeva k., Sõeru t. - Arseni Moppel, s. 1924 < vanaema Riina Moppel, 73 a. (1939)

Pär9

Selis Killumaa põllal on üks suur niin. Kymme aastat tagasi veel kyll oli. See pidi olema seoke, et keegi tal koort lõikas või oksa lõikas, lõikas oma käe ära. Inimesed keegi ei lõikand, kes olle lõikand, see olle ennast ka lõikand. See oli kahe mehega ymmert võtta alt tyykast.

RKM II 175, 178 (114) < Tõstamaa < Audru - M. Proodel - Miina Jürisoo, 75 a. (1964)

Pär10

Killumaa talu maal on vana "iie"-pärn ehk niinepuu. Sellest puust ei tohtivat midagi teha. Keegi teinud sest pärnast lusikad. Pere söönud nende lusikatega ja kõigi suud läinud kärna.

ERA II 306, 174 (130) < Tõstamaa, Seliste v., Vihakse k. - Th. Saar < Juhan Jõemaa, 28 a. ja ta ema (1943)

Pär11

Seli Aadu maa peal olle suur lepp. Kis sialt oksa murde, jääde otse pimedase. Raaga olle kõik puu alt täis, aga keegi kiputa [kiputama = liigutama] ei tohte. Ennemuiste tapetud sial naa paelu kitsa ää, et selle verest kasun puu na jämedase.

ERA II 133, 582 (20) < Tõstamaa, Seliste v., Lao k. - T. Saar < Juuli Lao, 48 a. (1936)

Pär12

Killumaa nimi tuln sellest, et see puu [suur pärn Killumaa talu maa peal] oli killudeks läind. Minu teada on neli korda pikne teda lõön. Iiepuuks kutsutakse seda puud. Oksi ja õisi ei tohtind võtta, kes võttis, see pidi paisi ja kärni täis minema. Praegugi veel mitte keegi ei võta. Ennem oli seal juures kivi; looma, lamba ja kitsejalg oli kylges. Kärnakivi kutsuti. Minu vanemad ei teadan, kui vana ta on. Kellel seoksed nagu kärnad, käisid seal ravitsemas. See viidi ära lauda alusmyyriks. Põllust, kui kynti, olla vana rahasi leitud.

RKM II 17, 503/4 (1) < Tõstamaa, Seliste v., Pära k. - J. Sulengo (1948)

Pär13

Killumaa pärna ei tohtide keegi maha võtta. Yks läin saagima - jäen kurdise.

ERA II 185, 21 (21) < Tõstamaa, Seliste v. - T. Saar (1938)

Pär14

Killumaa põllul Selistes on kivivares üks võõras puu. Kutsutakse seda hiiepuu. Puu on vana yle 200 a. Nii vanu aastaarve on talle sisse lõigatud. Kes sellest puust tehtud lusikaga sõi, see läks kärna. Kui lusikas puu juurde tagasi viidi, siis sai jälle terveks.

ERA II 133, 53 (1) < Tõstamaa - T. Saar (1935)

Pär15

hiiepuu

Yks iie-puu olle oln veel sii. Sinna viidi asju ja kõiki, et sai terves, kis sedä viis.

AES - I < Tõstamaa - E. Põldre (1937)

Pär16

Vanakariste vallas Maru talu krundis asub kuusk, mida keegi ei tohi puudutada. Keegi naine käinud mööda teed suure tuisuga ja suure tuulega. Tuul tahtnud naise päris ymber lykata, kuid midagi polnud kellest kinni hoida. Näinud eemal põllul kasvab kuusk läinud sinna ja raidunud oksa omale kepiks kätte. Kuid teisel päeval jäänud naine haigeks kuni suri. Ka Moru talu poeg oli läinud põllule puud alt lagedamaks laasima, sest ta suure lopsaka kasvu tõttu takistas all-kasvava vilja. Sellest on möödunud juba 12 aastat kui poiss on halvatud. Aga pole ka juhtunud niisugust julget inimest, kes julgeks veel kuusele midagi teha.

ERA II 236, 65 (3) < Saarde, Voltveti v. - Ilse Mitt < Ano Kask, 76 a. (1939)

Pär17

Kalita mägi on tekkinud surnuist. Vanal hallil ajal on pidanud vanad eestlased seda mäge pyhaks, kuhu matnud surnud. Ka seal lähedal on olnud pyha hiis kus käidud ohverdamas. Sealt mäest on alles hiljutileitud vanaid ehteid. Sellest matuse paigast on aja jooksul kasvanud mägi.

ERA II 235, 578 (15) < Saarde, Karuküla k. - Leida Jurn, s. 1924 < Helene Jurn, s. 1898 (1939)

Pär18

Jäärja Ulote talu õues pyha kase otsas nõia vahad ja kotid. Sinna viidi osa igast viljast sygisel, looma tapmisel tykk liha, lamba niitmisel villu jne. Endine peremees kõik hävitand.

E I 90 (144) < Saarde - M. J. Eisen

ka: E I 20 (143) < Saarde - M. J. Eisen

Pär19

Kilingi Hiieniit.

Saarde kihelkonnas, Kilingi vallas, Kivilaane kyla ja Rautsiku talu lähedal, vastu suurd Longi heinamaad ja sood on suurem heinamaa, mida "Hiieniiduks" kutsutakse. Heinamaa või niidu ymbruses asuvad ilusad metsasalud, mis vaatajat nagu enesesse köidab. Vanad inimesed teavad rääkida, et praeguse Hiieniidu lähedal asunud muiste vana Eestlaste pyha hiie koht, kus vaikse metsa keskel kohalised elanikud tähtsamaid pidusid olla pidanud ja alati koos käinud tähtsaid asju arutamas. Mõned teavad rääkida, et umbes sada aastat tagasi, selles pyhas hiie kohas veel koos käidud, seda kohta mälestamas. Ka viimased pyhad hiiepuud on aja jooksul kadunud, kuid nimi, mis niidule jäänud, tuletab veel esivanemate aega meelde. Nimetatud koht on ka selle poolest õige tähtis, mis meile kodu asukohtadest tunnustust annab, et vanemal ajal on Rautsiku ja Kivilaane ning Kutja ymbruses inimesed elanud ja asunud.

ERA II 113, 551/2 (19) < Saarde - J.P. Söggel (1933)

Pär20

Päästale kyla all jões on Hiiesaar. Muiste kasvis seal suur hiietamm; oli ka ohvrikivi. Umbes sada aastat tagasi purustasid rasked sulujääkamplad vana tamme ning veeretasi ohvrikivi Hiiehauda. Saare pärisrahvas, hiievaimud, Tõnn ja Liisu aga tegutsesid edasi. Randlase habemega Tõnni nähti rohkem jõekallastel ja kylanurmedel kolamas; suurte linalakka juustega Liisu aga armastas ilutseda saarel, mängida oma kollaste juuksepahmakatega, ujuda ning meelitada mehi. Et ta juba võrdlemisi tye ja aastates, pealegi kyllalt tuntud, ei eksinud keegi kylameestest tema võrku. Igatahes pole seda viimasel ajal teada. Kui Tõnni ja Liisuga head vahekorda tahtsid pidada, pidid viima mõne väikese ande: tykikese leiba, õmmeluse nõela, kopika raha või kruusitäie õlut. Nad ei olnud nõudlikud; hea vahekord oli siiski tarvilik: vili kasvis tubli ja loomad terved.

Kuid... Ylejõe Vanksi Mäelta perenaene läind yhe lauba õhta Pääsrale poolt yle haua ja Jõe-Vanksi poole lootsikuga minema. Põle aga veel yle hauagi saand, ku lootsik läind raginaga kiviotsa kinni, kus aga jälle kivi põlndki. Perenaene kiruma: "Va Liisu, kurat!"

Sellest jäänd perenaese jalg aigeks ega põle änam terves saandki.

Teenekord samma Vanksi Mäelta mehed uhkustand, et mis see Tõnn neele ikki teha võib. Nad kaevand Hiie haua kaldalt kruusa, viind lootsikuga yle jõe ja laotand selle teepiale laiali.

Yks meestest jäänd pimedasse...

Et Hiiesaar asub Altpere krundi kohal, nimetati Liisut mõnikord ka "Alpre" Liisu.

Ja siis sedasi olndki, et ku Viira vana koolmeister väikestele puupeadele geograaphia tundis yht rasket linna nime "Valparaisu" tuupind ja lapsed ikki kudagi pähä ei saand, käratand papa viimaks: "Purista ästi kiireste: Va Alpre Liisu! Ja kõik!"

M. Tilk sai August Pulstilt 1970. a. Pulst elas sel ajal Tallinnas, Meriväljal kuid kylastas sageli Torit.

RKM II 342, 274/6 (5) < Tori, Levi k. - Edur Maasik < Mihkel Tilk, s. 1908 (1979)

Pär21

Orjaaja lõpul oli Rõusa mõisa maa peal umb. 3 jalga jäme hiiepärn. Kui 'Põrgu Mart' selle maha lasi võtta, leiti selle õõnsusest igasugu kraami: sukki, kindaid, riidenarusid ja raha. Selle järele jäänud Põrgu Mardi kusi kinni. Et terveks saada, pidanud mees pärna alla ohvrid viima. Põrgu Mart aga öelnud: "See olgu viimane kord ohvrid viia." Pärn ujunud mõõda Rõusa jõe edasi kunni 20-30 versta. Seal võtnud keegi mees ta välja ja teinud tyndriteks. Sellele mehele pole midagi juhtunud.

EStK 14, 13 (18) < Vändra, Mastaru - L. Pärt < Kaarel Hansberg, 72 a. (1922); Rimmel (58)

Pär22

Rõusa pärn raiutakse maha

Vändra Rõusas olnud ennemuiste pyha iis, kus mõisa ja ka kaugemalt rahvas käind ohverdamas. See pärn olnud ka kuidagi Vändra tõnniga yhenduses. Vist olnud tõnnivakk sinna maetud või kuidas. Seepärast see suur pärn, mis iie kohal yksinda veel kasvas, olnud rahva poolt austatud ja kardetud. Mõisas olnud aga kuri kubjas. See raiunud pärna maha ja teinud sellest õllekibusid. Need myynud mõisarahvale jälle ära. Kubjas jäänud aga varsti rängasti haigeks ja neil, kes kupja tehtud kibudest õlut joonud, läinud mokad (huuled) kärna.

ERA II 269, 158 (25) < Vändra, Aluste k. – T.-E. Tammsoo < Jüri Ehrenpreis, s. 1868 (1939-1940);

Rimmel (61)

Pär23

Ja kus vanarahva juttu järrele vana rahva lüe ehk ohvri kohad on, siis ei pidada seal tohtima mitte kiruda, ega teise inimese kohta midagi kurjaste ytelda siis tulla sellel kes seda teeb ika midagi viga kylge.

H II 21, 708 (3) < Tori - J. Juurikas (1889)

Pär24

OHVRI TOOME PÕESAS

Umuli (Ummuli) valla maa pääl lageda söödil olnud vanal ajal toome põõsas, mis ohvri toome põesaks kutsutud. Selle ohvri põõsale ei viidud mitte headele, vaid kurjadele vaimudele ohvrid. Ymberkaudsed talunikud pidanud iga üks omast esimesest vilja saagist, ka esimesest piimast, kui nad ise veel seda ei olnud maitsnudki, jne. sinna põesasse ohvriks viima. Aga kes ei ole viinud, see ei ole esi, ei ka ükski tema loom sinna lähidale minna tohtinud, — jäänud kohe haigeks ehk surnud lihtsalt ära. Viimaks oli katsutud, ohvri põesast maha raiuda, aga kes laastu ehk oksa oli lõikand, oli põesast kohe veri jooksnud ja raiuja surma peale haigeks jäänud. Kohaline vaimulik, kes na ääri-veeri mööda ohvri põõsast kuulnud oli, võttis piibli ja kiriku riistu, õnnistas kaugelst seda kohta, — siis jättis kurivaim oma pelgupaika maha ja põõsas raiutud kohe ära ja siis ei ole kelgi raiujal viga olnud. Sest saadik saanud Ummuli rahvas ristist lahti.

E 27295 (9) < Pärnu — Johann Kukrus (1896); Loorits 1935: 239

Pär25

Talli walla Uluta talu õues olla veel 40 aasta eest tagasi väike ymberpiiratud ohwriaed olnud, kuhu uutse wilja, värsket liha, raha ja muud sarnast kraami sisse on wisatud. Aeda ei ole kellegil inimesel luba sisse minna olnud.

Jung 1898 [2000]: 34 Saa 63; < P. Sitska, Saarde kihelkonna kooliõpetaja

Pär26

Hiie lohk, Uue Wändras, Ori kylas, Saana talu maa sees. Praegu ei kaswa selle lohu ymber mitte yhtegi puud. Yks wana 80 aastane wana mees rääkinud, et ta olla seda näinud, kui hiie lohu ymber suured remmelgad kaswanud. Sealt ei ole keegi tohtinud kirvega rajuda, see olla kohe raskeste haigeks jäänud, kes seda olla teinud. Eesnimetatud wanamehe jutu järele olla tema mäletades veel iga neljapäewa õhtu seal ohwerdamas käidud.

Jung 1898 [2000]: 49 Vän 24; < A. Suurkask

Pär27

Hiie koht, Uue Wändras, Ori kylas Aru talu heinamaa sees. Seal on üks ymmargune, kõrgem koht, keda rahwas hiieks kutsub. Eespool nimetatud wana mees olla ka seda näinud, kui selle kingu peal suured, wanad tammed olla kaswanud, kellesse ka keegi ei ole tohtinud puutada, kui ei tahtnud haigeks jääda.

Jung 1898 [2000]: 49 Vän 25; < A. Suurkask

Pär28

Hiie alune Hallinga wallas Walistre kylas, Wana Anni talu õue all, kus üks lepa tukk peal on olnud. Wanaste olla kyla rahwas sinna ohwrid wiimas käinud, ja ükski ei ole tohtinud sealt pyhast metsast oksa murda ega ära wiia. Nyud olla see lepik kyll kadunud, aga kohta kutsutakse ikka hiiealune.

Jung 1898 [2000]: 56 PJg 17; < H. Lusik, Hallingast

Pär29

Hiie koht Jõõpres Lawasoo järwe lõuna-õhtu poolse kalda peal, yhe kingu otsas, kuhu taewast üks salk tammesi olla tulnud ja sinna kaswama jäänud. Praegust kaswanud seal veel üks suur, wana tamm. See koht olla ymber ringi rahwale väga pyha olnud, kuhu veel hiljemal ajal ohwerdamas olla käidud.

Jung 1898 [2000]: 62 Aud 5; < J. Tarkpea, Audru köster

Pär30

Hiiekoht. Selli wallas Killuma talu põllu sees on üks hiie koht, kus praegu veel üks pyha pärna puu kaswab, mis väga wana ja jäme on. Selle kylllest ei ole keegi tohtinud oksa rajuda ega ära wiia. Wiimaks, kui ta põllu sees omad oksad väga laiali olla ajanud, ei olla weelgi teda keegi muu tohtinud puutada, kuid lastud üks poollooli ees selle oksa ära rajuda ja koristada, - ja seda alles 30-35 aasta eest tagasi. See puu olla muialt sinna tulnud ja sinna kaswama jäänud. — Kiwi kalme olla selle puu ymber, ja see wõib olla, et see puu sinna kalme sisse pärast on kaswanud, nagu ma seda Karksis Tauga salu juures olen näinud.

Jung 1898 [2000]: 65 Tõs 15

Pär31

Pyha hiie koht

Uues Vändras Aru talu heinamaa, see on üks kõrgem mäe moodi koht, kus vanasti hiis olnud. Seal ei ole keegi tohtinud yhtegi puud raiuda, kes raiunud, see jäänud haigeks, ehk surnud kohe ära. Korra raiunud mees seal yhe puu maha, ei ole kyll siis kohe haigeks jäänud, vaid öösel seisnud valge mees tema voodi ees ja nõudnud, et mees selle puu sinna tagasi viib, mis ta seal maha raiunud. Mees viinud puu tagasi, jäänud siis haigeks ja surnud ära.

Korra istunud üks mees seal mäe pääl, näinud seal kirikut, läinud sisse, kuulnud laulu ja näinud võeraid inimesi kirikus.

Kui inimesed kirikust välja tulnud, tulnud ka mees välja, komistanud ja kukkunud sinna maha. Kirik olnud jälle kadunud, mees istunud nagu ennegi mäe pääl.

E 44264/5 (134) < Vändra - H. Lell < J. Grünberg (1903); Rimmel (59)

Pär32

Hiiedest on Tori valdas veel aenult üks mäe nimi Kaseküläs järele jäänud. Seal on üks Iiemägi, mille ymmerkaused kohanimed tunnistavad, et ta kord kaunis iiekoht olnud. Mäe ligidal seisab Kaseküla ja Tammesella rinnak. Tammedest enestest põle märkigi änam järele jäänud; iiemäge ja tammesellakut ehitavad ainult veel sarapuud, mis tammedega eameelega yhes kasvavad.

Teine koht, mis pyha iie eluase võis olla, on üks saar Tori jões, seal, kus Vändra ja Aliste jõgi kokku joosevad. Jõesuus. See koht on Tori kirikust ummes neli versta ylespool. Seal olnud kyll veel mõne aja eest üks suur tamm, mis aga maha raiutud. Nyid põle saare peal änam yhtegi suurt puud. Saare ligidalt jõest on iljuti veel mitmesugusid vanu riistu, nagu kivikirvid, odasid jne. leitud, millest arvata võib, et ta vanal ajal ohvripaik on olnud.

Iiepuid ei tohtind keegi puutada ega maha raiuda. Kes seda siiski tegi, seda nuhelti mitmesuguste õnnetuste, aiguste ja ädade läbi. Yhest pyha iiepuu maharaiumisesest räägitakse, et majaperenaene selle vasta kõigest jõust seisnd, aga kui ikki raiuma akatud, sis kodust ära läind ja eemalt kaugelt värisemisega pealt vaadand, mis raiujaga kyll saab. Raiuja löönd paar laastu kylllest ära, visand sis kirve käest ja akand irmsa äälega selili maas karjuma ja appi kisendama. Kartlik perenaene pidanud enne kaua aega arstima, kuni viguritegija iiepuu raiuja oma äda- ja valukaebamisega järele jätnud ning maast yles tõusnud ja uuesti raiuma akand.

Iiepuude äävitajad olli änamiste usklikud ristiinimesed, kis seda oma kohuseks ja Jumala meelepäraliseks teuks pidasid, kuna ebausklikud neid jälle jõudumööda kaitsesid. Sellepärast syndis iiepuude maharaiumene ikki öösi, mil keegi ei näinud ega pärast ka kurjategijat teada ei saand. Yks niisugune, kis tõsise ja ebaususe vahel selget vahet ei jaksand teha, see ei julgend ilma pealgi iiepuud maha raiuma minna. Oma kahevahel-olemises ollid nad sellega ysna rahul, ku iiepuud ära said äävitud. Syndis see aga nende teades ehk tahtes, sis ollid nad isi kurjategijatega yhe järje peal ja võisid sedasamma nuhtlust saada, mis kurjategijadki.

H II 21, 34/5 (1) < Tori – A. Saal (1888); Rimmel (67)

Pär33

Yits suur miis lännu sandi kuuse manu ja pannu vaiku sõrme pääle. Jäänu käest ilma. Sii akanu paisteme ja sõni ku lõigat otst ära.

ERA II 124, 288 (11) < Saarde, Reiuuse k., Kera t. – L. Takk (1936)

Pär34

Tõine miis jälle raidun vist oksa kylllest maha. Ja seda miist mia näi esi. Olli kyyrakas jäänu, eluaig sant ikki. (Nyid om juba surnu ja kuusk kah maha raiut. Ant viina mestel, sis raidun maha. Põleve neil viga yhti.)

ERA II 124, 288/9 (12) < Saarde, V-Kariste v., Reiuuse k., Kera t. - L. Takk (1936)

Pär35

Põlised puud Siiraku t. õues [Tori khk, Altküla]. Neid puid ei tohinud keegi maha võtta.

KM RO FOTO 8402 – E. Raudsepp 1963

Pär36

Lelle vallas Kasna kylas Peetrihansu talu lähedal asetseb Hiemägi, mille otsas kasvab pärn, ja teinepool mäge soos Kuldkepi laugas. Nende kohta jutustatakse järgmist.

"Mu isaisa ikka rääkis niisugust juttu, et sääl vanasti olnud kaunis jõukas kyla ja selle kyla taga soos ka üks mägi. Aga yhel ilusal päeval mägi hakanud ylespoole tulema ja ise hyydnud: "Eest ära, hiis tuleb!" Aga keegi pole sellest välja teinud ja mägi tulnud ikka edasi ja peaaegu kogu kyla jäänud alla. Yks mees just kynnud musta härjaga, aga seegi pole eest ära läinud.

Selle mäe otsas kasvanud ka hiiglasuur pärn, selle all käidud ohverdamas ja endiseid kyla elanikke mälestamas. Selle tyvi olnud seest õõnes ja nii suur, et kuus karjast sees kaarte mäginginud. Aga see raiutud maha ja kännu ymbert on siis yksteist uut võsu välja ajanud ja need kõik on nyid juba suured jämedad puud.

Mägi tulnud ka yle lauka, kuhu yks rikas mees, Kuldkepp, oma varanduse ja kulla enne surma sisse oli pannud. Sellepärast hyytakse seda Kuldkepi laukaks. Seda raha säält muidu kätte ei saa, kui peab seitsme venna verd sisse valama. Yhel mehel olnud korra raha tarvis ja ta katsunud pajaga raha välja tõmmata. Ja tõmbaski pajatäie kulda yles, aga kukkus kohe jälle tagasi. Teine kord tõmbas verise lambapea välja aga kulda keegi pole enam saanud.

ERA II 225, 200/3 (32) < Vändra, Hiiekõnnu al. – R. Silman < Erich Siniver (1939)

Pär37

Taevast kukkunud iis

Selles Kasna kylas on Iiemägi, selle otsas kasvab yhes põõsas yheksa suurt pärnapuud. Yheskoos oma iluduse ja kenaduse poollest on ta kui suur ymargune myhakas, mis kõrguse pärast ymberkaudu kaugele paistab. Selle iie saamisest räägib vana rahvajutt.

Sellesama aseme peal, kus nyid Kasna kyla oma Iiemäega seisab, olnud vanast lausa põld. Kord, kui rahvas põllu peal kibedaste tõöl olnud, ilmunud taeva alla ilmatu suur must kogu.

Kui ta kyla kohta saanud, akanud ääl taeva all yidma: "Oitke alt, iis tuleb, oitke alt, iis tuleb!" Iis tulnud ja matnud enese alla ulk inimesi ja seitse paari ärgi. See ylemal Oore kylajutus ("järv jätab jäljed, iis aseme") nimetud Oore järv saanud Lelle-Iiekõnnu järveks, kust iis olla ära läinud, aga Lelle Kasna kyla jutus olla iis taevast tulnud.

Siis on veel rahva jutus kõnet Kasna kivisillast, kuigi seal kivisilda pole olemaski olnud. On yks oja, mis põhja poolt lõunasse jookseb, aga seal, kust rahvas yle käib, olnud kivid sisse pantud, et jala kuivijalu yle saab. Nii olnud õige vanast. Kuna arilikud teed on korraldud, on seal puusillad olnud. See on sellest, et omal ajal iiel tähtsus oli.

H III 30, 207/8 (3) < Rapla < Vändra, Lelle v. – J. Pajur (1902); Rimmel (77)

Pär38

Vanal ajal rännanud kolm pyha puud Pill, Mall ja Viiu mööda maad ringi. Nad ei tohtinud rännakul kunagi peatuda, sest siis ei saanud nad enam paigast. Kui nad olid jõudnud Jakobi kihelkonda (Pärnumaal), hyydnud Viiu: "Pill, Mall, pidage kinni, Viiu viisupaelad lahti!" Puud jäänud siis peatuma, kuid pole hiljem enam edasi saanud. Nii nad seisavad praegugi: Pill Uduveres, Mall Koodil ja Viiu Sõõrikel. Kuna nad on pyhad puud, siis ei tohi neid ka mitte raiuda.

ERA I 235, 182/3 (29) < Pärnu-Jaagupi, Tarva k. – A. Varendi < Kai Alvik, 60 a. (1939); Rimmel (73)

Pär39

Kolm õde

Vanasti rändasid Saaremaa inimesed suurele maale tööd otsima. Sõrvesääre juurest hakanud kolm õde tulema - Riina, Mai ja Kai. Kui nad Sõõriku mõisa juurde jõudnud, läinud Riina põllepaelad lahti, Riina palunud, et oodaku õed teda ka, et tema repupaelad läinud lahti. Õed ei ole oodanud, vaid pistnud edasi. Riina jäänud paigale ja muutunud pärnapuuks. See vana pärn, mis praegu Sõõriku all on, on Riina.

Mai ja Kai jõudnud Vahenurme, Roodi valda, Vahenurme Rehte mäele, Roodi karjamõisa juurde. Mai väsinud ära ja jäänud Rehte mäele ja see vana pärn seal on Mai. Kolmas, Kai läinud edasi Uduveresse. Jaagupi ja Uduvere vahel teekäärul peal on jälle suur vana pärnapuu, mis on Kai. Need "kolm õde" on tänaseni näha nimetatud kohtadel.

Selle loo kuulsin oma emalt.

RKM II 206, 67/9 (6) < Pärnu-Jaagupi, Maima k. – A. Kalmuk < Mari Sakkin, s. 1890 (1965); Rimmel (74)

Pär40

Iied ja mis neist arvatasse

Iied ise on meie pool täitsa kadunud, neist pole muud kui paljad kohanimed veel rahvasuus liikumas.

Iiedest arvatasse, et need enne inimesed olnd ja yhest teise käind ja liikund, aga ikka nenda, et keegi inimene seda ei ole näind. Näituseks paar väikest lookest: Enga vallas Lehtmetsa kylas olnd umbes 65 aasta eest veel kaks vana iiepuud kasvamas, mis selle läbi viimaks ära kuivand ja otsa saand, et vallatumad karjalapsed neid paljaks koorind. Need aga ei olla mitte algusest seal kohtas kasvanud, vaid ykskord ööse äkiste sinna syndind. Neid olnd neli õde, kaks õde jäend neist Lavassaare mäele maha, seal olla inimesed neid näinud yksteisega jumalaga jätvat. A kost nad sinna tulnud, seda ei teata.

Lavassaare mägi on Audru kihelkonnas Jõepre vallas, umbes 30 versta ennenimetud kohast kaugele.

Teine samane rändav iiepuu olnud Nurtu vallas Oese kylas. Esite kasvand ta ysna kyla ligidal põllu ääres. Aegamööda hakand kylarahvas aga märkama, et puu ikka enam ja enam metsa poole nihkund, kunni ta viimaks metsapuude sekka ysna ära kadund. Aga see nihkumine syndind ikka niisugusel ajal, kus inimesi nägemas ei ole olnud.

Iiehallikate veel arvatud suur terveks tegemise võim olevat. Sellepärast käind inimesed ligidast kui kaugelt, kellel aga kedagi viga või häda olnd, endid iiehallikal pesemas. Aga ainult siis olnd tervist loota, kui midagit valget saand hallikasse visatud. Ninda kui hõbevalget, yheksat sugu viljateri ja muud.

[---]

H II 20, 385/6 (3) < Pärnu-Jaagupi, Kailaste v. – J. Reinson (1889); Rimmel (72)

VILJANDIMAA

Vil1

Vanausse talu talli taga puu. Vaimudele viiakse sinna andeid. Samast mööda vana karjatanum. Peremehe käsul kyntakse see yles. Keegi arvab, see pole hea. Uus tanum. iga kord karja läbiminekul seal uss maas. Peremehelt sulasele käsk, uss tappa. Nii synnib. Kolm sulast kes seal juures, jäävad hulluks.

ERA II 1, 183/4 (1) < Helme, Taagepera - Ed. Treu

Vil2

Hiie puud.

Praegu on veel Suure-Jaani kihelkondas, Taevere vallas kaks hiie (pyha) puud olemas. Nad kasvavad Hiie talu õues, kust ka nende puudest selle talu nimi on välja kasvanud. Puud on kased. Aasta 40 eest on säält kuus puud olnd, aga aja hammas on neid ära hävitanud. Veel enne seda on neid palju rohkem olnd. Rahva suus on kõvaste see jutt liikumas: et neid ykski inimene ei tohi maha raiuda ega ära hävitada, siis pidada selle inimesele palju õnnetusi syndima; sellepärast ka pole keegi tohtinud säält raiuda, kuid torm on neid säält vähemaks aeg ajalt murdnud. Olla ka mitmed rahad ja mõnda muid ilu asju nende alt mulla seest leitud. Sest vanal ajal on sinna puude alla palju ohvreid kokku kantud.

E 20424 < Suure-Jaani - J. A. Veetmann

Vil3

Viljandi khk Loodi v. Närska talu põllul hiiekoht. Vanasti hiiekohal suured tammed. Tammede alune hoitud puhas. Oksi polevat keegi tohtinud koju viia: siis õnnetusi. Närska hiies palju ohverdajaid. Viljandi lossi vaimulikud hävitanud hiie. Hiie asemel suur kivi. Aja jooksul tekkinud kivi kõrvale "Tõnnivakk". Iga möödamineja pidanud Tõnnile midagi viskama. Kord keegi mees sealt viskamata mööda. Hobune murdnud teel jalaluu. Hiie kohale ehitatud hiljem Närska palvemaja.

H I 9, 488/90 (2) < ? - A. Suurkask (1898)

Vil4

Ohvri toomine puhmas

Vanal ajal om Homuli valla maa pääl yts toome puhmas olu keda ohvri puhmas om kutsutu Sinna ei ole mite Jumalatele ohvertetu sinna om vana tyhjale ohvrid viidu iga edimäne uutse vili iga edimane lehma piim ja liha Kes sinna ei ole ohvrid viinu kui tema ehk mõni tema luom om säält myöda lännu om haiges jäänu Kui mõni om säält puhmast mõne ossa ära lõiganu om hõkva ära koolu nii om seo puhmas väega pelatev olu Nytt om mintu tarka manu nõu kyssima kuis seda kahjulikku puhmast saa ära häedata Tark om hoppanu pyhapäiväl kui juttus kerkun om siss mintagu toome puhmast maha raguma yits lugegu piibli raamatud kolm ragugu toome puhmast Tetti tarka hoppamise järgi nii sai seo kahjulik puhmas ära häedetud.

H III 21, 585/6 (2) < Helme – J. Kukrus (1894)

Vil5

Sellest kynnapuust, mis kasvas Paju talu koples, on veel niisugune jutt: Karjane - kylakari käis siis yhes ja oli yhe karjatse oida - karjane oli last loomad pahanduse peale, kyla oli kahju saand ja karjatse palk võetud ära. Karjane läind yhel udusel omikul suure kynnapase otsa ja karjund: "On äda äda sellesinatse Suure kylale vana karjatse palga pärast!" Teist ja kolmat korda veel niisamuti. Kylarahvas akkas kartma, et tuleb miski õnnestust, ja makseti karjatse palk välja.

ERA II 36, 501/2 (2) < Pilstvere, Imavere v., Suureküla k., Paju t. - Richard Viidebaum < Hans Reinik, 66 a. (1931)

Vil6

See on siin Kuningamäel. Seal on 7 kaske. See on Eskult minna paremalt poolt Võisiku poole. Seal on 7 rootsi kuningat maetud. Need kased peaks praegu alles olema ega neid ei tohtind maha võtta.

RKM II 455, 312/3 (27) < Pilstvere, Vana-Põltsamaa v., Vitsjärve k. - Eda Kalmre < Anna Saviauk, 83 a. (1993)

Vil7

Siin Suurekülas Paju talu koples kasvas suur kynnapas. Oli õige vana puu, seest õõnes, tyhkast umbes 3 ½ jalga läbi mõeta. U. kahekymne aasta eest maha raiutud. Tähtis puu old vanasti, pyhaks peetud.

An'deid viidud ja ohvrit viidud sinna. Pole teada, et säält midagi oleks leitud.

ERA II 36, 501 (1) < Pilstvere, Suureküla k., Paju t. - Richard Viidebaum < Hans Reinik, 66 a. (1931)

Vil8

Lõhavere vallas Sürgavere piiri peal on kink (nimi Sürgavere Iia). Seal on kaks talu, Lõhavere valla talud, kelle nimed Iie Tolli ja Iie Aabja. Seda kinku ei tohi kynda, üks tahtnud kynda, aga punane koer tõusnud adra eest maa seest ylesse ja aukund hobuse ees, ei lasknud kynda. See koht on Onniste kylast viis versta kaugel. Sinna saab Sürgavere kõrtsi juurest 15 versta, Viljandist üks verst maad. See kink on Sürgavere mõisa maa ääre peal. Seal on nimetatud talud ligidal.

Veske 3, 362/3 < Suure-Jaani – M. Veske (1870.-1880. aastad); Rimmel 1998: 126

Vil9

Paunküla hiimägi

Kose kihelkonnas Paunküla mõisa põllus — ligi mõisa parki, on üks ymmargune, kaunis suur ja kõrge mägi, mida Hiimäeks saab kutsutud. Nyud ei ole selle mäe pääl mitte yhte puudki enam kasvamas, aga mitmed vanad raugad mäletavad, kui säält mäe pääl veel kolm suurt pärna kasvanud, mis väga vanad ja täis raudkonksa ja pulke olnud. Aga nagu praeguste vanainimeste vanemad on rääkinud, kasvanud mõnesaja aasta eest selle mäe pääl väga ilus puiestik, mida rahvas pyhaks pidanud ja säält palvetamas käinud. Aga et ta nii väga mõisa lähedal olnud, lasknud mõisaherra asjalugu teada saades hiiepuiestiku maha raiuda ja ainult kolm puud jätnud ta mälestuseks mäe pääle veel kasvama. Kuid, nagu rahvasuu räägib, ei ole selle herra hing kuidagimoodu tahtnud ihust sellepärast välja minna, et ta pyha hiie ära laskis hävitada. Säält hiie mäe kõrvalt on magaskiaida ehitamise ajal (50 aastat tagasi) suur hulk imelikkusid hõbedasid asju leitud.

H I 9, 166 (4) < Viljandi – A. Suurkask (1896); Rimmel 1998: 123

Vil10

Hiitest

Tarvastu vallas Jõgeva talu põllul ollud, kui see maa alles mõisa päralt ollud, suur hiiesalk. Mõisnik von Mensenkampf saatnud mitu korda oma sulaseid tedä maha raidma, aga kunagi põle tedä kennigi julgunud maha raidu, sest iga kord esimene puu, mis maha lastud, lõõnud mehe surnus, sellepärast põle kennigi tedä julgunud ka änäm edesi raidu.

Kui lugu nõnda ikki edesi lähnud ja mõisnikule põle võimalik ollud teda maha raidu, myynud ta tema Uusna mõisnikule von zur Mühlenile ära.

See saatnud nyud omad sulased tedä raidma. Esimene puu, mis langenu, lõõnud mehe surnus; aga sulased põle sellest kysknyd, vaid teenud tööd edesi. Teised puud põle aga änäm kurja teenud ja nõnda võetudki hiis maha. Lugu ollud nii, et iga kord esimene puu lõõnud oma raidja maha, kui siis tööd vähä lontimale jäetud ja uuesti pääle hakatud, siis surmanud jälle. Töö oles pidatud yhe joonega tehtud saama.

H III 25, 532/3 (4) < Viljandi, Uusna k. – J. Täht < Jaak Täht (1896); Rimmel 1998: 122

Vil11

Hiie ase

Põltsamaalt Adavere teed välja sõita, ysna Põltsamaa lossi lähedal paremat kätt tee ääres kasvavad praegugi alles veel mõningad harvad suured vanad kased. Säält olla vanal ajal pyha hiis olnud, kus ohverdatud ja palutud. Keegi ei ole säält tohtinud yhtegi puud maha raiuda ega mitte raakestki puude kyljest ära lõigata. Kes seda teinud, see kohe haigeks jäenud ja peagi surnud, kui osava targa abi ei ole varsti käepärast olnud. Kuid need raad, mis puude otsast maha kukkunud, pidanud rahvavanemad kokku koguma ja hiie all ära põletama, sest hiiealune muru pidanud alati täieste puhas ja korrapäraline olema, kuhu mitte midagi roojastust ega mustust ei ole tohtid jätta. Veel hilja aja eest peetud seda kohta pyhaks.

H I 9, 135 (70) < Viljandi – A. Suurkask (1896); Rimmel 1998: 121

Vil12

Hiiedest jutt

Vanaaeg, kui veel ristiisku meie maal ei olnud, siis peeti pyha Eestimaal neljapä ja hyiti seda tooru pyhaks, kus sel päval siis hiiedelle ohverdati. Yks seesugune hiiepaik ja mets oli Kõo Koksvere kylas, mis Siimotsi kompleks praegu on, et kyll nyid ju hiied paar põlve maha on raiutud. Hiiepuude esimene raiuja oli Siimotsi Mihkel ja kõik kylarahvas ootasid (veel siis!) õnnetust tulema selle talu omanikule,

kes üks vanapoiss oli, aga õnnetus jäi tulemata kuni tänapäevani. Ka kõige kyla õnnetus, mida kardeti, jäi hiiede pärast tulemata. Ka mängiti torupilli seal metsa ääres ja ohvred viidi metsa esimesest uudseviljast, esimesest lehmavasikast, esimesest lammatallest ja nõnda edasi kõigist; ka raha viidi sinna, mis esimene sai hiiedelle ohverdud. Kus ta sealt jäi, seda põle tarvis kysida:

kõik liha, seda sõid hundid ja koerad, sest hunta oli sel ajal palju, ja ka vilja sõid varesed ja linnud, sest vargid sel ajal ei olnud nagu nyid. Raha said järeletulijad yksi veel mõne jau kätte. Kena on seda kõik kuulda, mis vanarahvas nii sygavalt uskus, aga mis nyid peaks uskuma, nii tyhiseks peetakse.

H IV 7, 269/70 (29) < Pilstvere, Kõo m. – H. Keller (1896); Rimmel 1998: 121-2

Vil13

Igas peres olnud aidas Uku vakk. See olnud pyha. Igast vilja uudisest, mis põllust saadud, toodi kohe esimesed lõikuse järele kodu ja panti Uku vakka, kust nad suurel “Uku pyhal”, mis yle kihelkonna ehk kogukonna ära peeti, Uku iie salusse viiti ja yleldiselt tänuks Ukule ohverdati. Uku vakk on ise ymargune olnud. Niine ehk pärna puust lõhutud pind ja pulkadega põhi ala pantud ja kaan niisama kui praeguse silgu karbi kaan, mis meie pool pruugil on.

Ka Ukupuid on olnud. Yht näidatakse praegu Tarvastu kiriku mõisa kaasiku lõuna pool kõrval. See on vana kidur mänd. Öeldakse, et selle all Ukule olla ohvertatud. Teine olnud Vooru mõisa põhja pool kõrval jõe ääres suur kähär tamme puu, selle alla viitud ka uku ohvrid; ka seotud pikki lintisid ja linikuid tema okste ymber ehteks ja Uku auks.

Kõik Uku puud ja iie salud olnud pyhad. Neid ei tohtinud keegi rikkuda ega maha raiuda. Oli torm teda maha murdnud, siis pidi ta sinna paika jäetama, muidu olla suurt õnnetust karta. Leebiku Vahval näidatakse praegu jämedat tamme pakku. See on kyliti suure lohu või loisu sees maas ja aja hambast kyllalt hammustatud, aga siiski yle nelja jala läbi mõeta. Öeldakse, et see vanasti pyha Uku tamm olnud, ja kui talu koht myyti, laskis uus peremees teda vana inimeste hoiatusest hoolimata maha raiuda, aga ei saanudki kuhugile viia, vaid jäi sinna samasse paika ilma tarvitamata. Peremees surnud ära, poeg jäänud kehvaks, koht myytud ära, ja nyid on juba ammugi uued inimesed kohta pidamas, aga vana pyha tamme tyvikas puhkab ikka liikumatult loisa põhjas. Kyll teda on katsutud raiuda, kyll saagida ja pyssirohuga puruks lõhkuda, mida peal olevatest aukudest näha on, aga kõik ilma asjata; kõik paugud on ilma kasuta aukust välja lõõnd.

E 38 613/5 (2-3) < Tarvastu, Vooru – J. Kala (1899); Loorits 1935: 234-5

Vil14

Yks ahikotus (yleyldine) olnud Tarvastu vallas Mõnnaste kylas paar versta Tennassilma valla piirist Tarvastu poole, käidava tee ääres. See olnud üks lepiku tutt. Sinna lepiku tolka pidanud iga mööda mineja raha viskama, kas pool ehk terve kross ehk rohkem. Viskamata ei tohtinud aga keegi mööda minna. Kui ta seda teinud, siis juhtunud talle teel õnnetus. Viimati annud aga Loime talu peremees, kelle maa pääl lepike kasvis, sulasele luba lepikut maha raiuda ja maad omale kartohvli maaks yles kynda. Inimesed, kes mööda läinud, jäänud seisatama, kui nad vanameest nõia lepikut näinud raiuma. Nad oodanud seda silmapilku, millal mees enesele jala ehk käe sisse lööb. Mees aga raiunud lepiku maha, kyndnud maa yles ja korjanud ta pinnal ja pinnas olevad krossikesed oma tasku. Inimesed, kes seda lugu näinud ja kuulnud, vangutanud pääd ja ytelnud: “Ega selle mehega hääd lugu ei ole.”

E 25146 (13) < Tarvastu, Vooru – J. Kuusk < J. Lang (1896); Loorits 1935: 258

Vil15

Hiie wõi ohwri lohk Koorkülas Lindsu talu piiri sees, kus suured saared, wanad põlised jalakad ja kynnapuud kaskedega segamini kaswawad. Alale on see salu wist sellepärast jäänud, et sealt keegi midagi ei ole rajuda julgenud, sest rajujal olla alati midagi õnnetust syndinud. Sinna olla kõiksugu ohwriandisi wiidud, kus ka kõikisugusi tontisi ja wiirastusi olla nähtud. Niisugusid ohwrikohte olla seal palju, mis aga enamiste ära olla häwitatud. Ohwri andisi wiidi ka enamiste iga kalme peale. (Jung 1898 [2000]: 96 Hel 44; < K. Ruut, kooliõpetaja Koorkülas; Jung)

Vil16

Kalme Wastsemõisas Sandra talu maa sees, olla kaunis suur wana matuse koht. – Sandral olla aasta 30 eest tagasi üks mees elanud, kes nimepidi seitse põlwe peremehi teadnud, kes kõik yhes perega Sandra kalme olla maetud. Kõige wiimne sinna kalme matta, olla üks wõeras peremees olnud, kes Sandrale tulnud ja katku ära surnud. – Wanaste ei ole keegi kalme peal olewatesse puudesse puutuda ega ka kalmele maha istuda tohtinud. (Jung 1898 [2000]: 140 SJn 12; < A. Suurkask)

Vil17

Ohwri kiwi. Wastsemõisa wallas Kaansu kohas olnud enne kaks talu, kelle asemele hiljemalt Kaansu karjamõis ehitatud. Neil Kaansu taludel olnud kahe peale kokku üks ohwri kiwi, kuhu peale rahwas igast esimesest uutsest olla wiinud. Kes seda mitte igakord ei ole teinud, sellel olla sell järel kohe midagi õnnetust olnud. Peale selle olla neil ka omad „Tõnni wakad“ olnud. Sellel ajal, kui Kaansusse karjamõisat ehitatud, olla mõisa hopmann seal Tõnni wakka jalaga tõukanud ja ymber weeretanud, mis peale ta pimedaks olla jäänud. Inimesed räägiwad, et see sellepärast olla syndinud, et ta Tõnni wakka olla teotanud. – Ohwri kiwi olla Kaansu jõkke weeretatud, kus ta praegu Raba talu kohas jões seista. Rahwas uskuwat, et kui keegi selle kiwi peale istub, kui ta jões ujub, et siis kohe haigeks jääb. (Jung 1898 [2000]: 144 SJn 35; < T. Neimann Regoldist)

Vil18

Ohwri kiwi ja hiie ase Olustwere wallas Õnniste kylas, kus kyla hommiku poolsel kyljel üks kaunis kõrge ja järsk kallast on, mida hiie kaldaks kutsutakse, ja kelle alt suur hallikas hommiku poole wälja woolab. Kalda järsu kylje peal kaswanud wanad igawesed suured jalakad, ligi 6-7 jalga läbimõeta jämedad, kelle ladwad aga tormidest maha murtud on. Neid jalakaid kutsutakse ka hiie puudeks. Seal puude all, hiie kalda põhjapoolsel serwal, seisab hallika kohas suur kiwi, mida Tõnni wakaks kutsutakse ja mille peale wanal ajal ohwrid on wiidud. – Hiiedest räägib aga rahwa jutt. – Kord tulnud keskhommiku poolt mitu jalakast ja otsinud kohta, kuhu jäädawalt paigale jääda. Yks neist wäsinud ära, lasknud omad juured maa ligi ja jäänud yhe mäe peale kinni ja yksikult kaswama, millest see koht omale nime „jalaka mägi“ on saanud. See koht on hiie kaldast 1 werst hommiku pool. Teised rännanud edasi, kunni hiie kaldani, kust nad enam yle ei ole saanud, waid sinna ridamisi kaswama jäänud. Rahwas, kes nende rändamist näinud, hakanud neid pyhaks pidama, sest nad arwanud neid jumalatest saadetud olewat. Warsti tulnud kõigilt poolt rahwast hiie kaldale ja laulnud Wanemuiseaga, et hiis kõlanud. Ykski inimene ei ole tohtinud hiie puudesse puutuda, ega ykski loom sinna hiide minna. Tõnni wakale toodud ohwrid: igast esimesest uutsest wiljast, iga lehma wärskest piimast, ja liha igast tapetud loomast, yteldes: Tõnn, säh ka oma jagu! See pruuk olla weel 90 aasta eest alles olnud. Kui katk kõigel pool inimesi surmanud, pole ta hiie kaldale kylasse mitte puutunud, sest selle kyla elanikud wedanud kylale punase lõnga ymber, et katk näeks, kust saadik hiiede wõim ulatub. Katk käinud kyll hiie kalda all weikse koera kuljus kaelas, ja wahest weikse, lumivalge juustega tydruku näol. Kui lapsed karjamaal ta eest põgenenud, hyydnuvad ta: Ärge kartke, ega ma teile midagi ei tee! – Aga yle lõnga ei ole julgenud ta kylasse tulla, waid nutnud: Oh mina waene laps, oh mina waene laps! kuhu pean mina nyd saama! Ei rahwas pööra, ei parane! – Kord usaldanud ommeti kylasse tulla, läinud kohe talu ahju peale soojendama, kus tite ema oma weiksega olnud, aga läinud ilma wiga tegemata ära. – Et hiie kaldal seiswast kylast yhtegi inimest katku ei olla surnud, sellepärast saanud kyla omale nimeks Õnniste wõi õnnelikkude kyla.

Hiiede juures ei ole ka keegi tohtinud kurja nimetada. Kord tahtnud pruutpaar loetusele minna; sulane Juhan läinud hallikale, mis yhe suure hiie jalaka alt wälja jookseb, hobust jootma. Jalaka oks tõmmanud tal mytsi peast ära, kus juures Juhan kurja nimetanud, mis peale ta nägu kohe ylesse paistetanud, et enam kõnelda ei ole saanud. Kätega näidates olla teised aru saanud, kuidas lugu olnud, läinud ja kaapinud hõbewalget jalaka juurde, mis peale poiss terweks saanud.

Ka sõda olla sealt kylast läbi käinud. Siis olla naised kõik sinna Ülesoo kuusikusse äga põgenenud. Kui juba sõda oli ära läinud, siis oliwad mehed neid metsast wälja kutsunud, yteldes: Pill, Piret, ja Mall, Maret! tulge wälja, juba sõda ära läinud!

Jung 1898 [2000]: 145-146 < H. Rebane, Imaweres, Pilistwere kihelkonnas kooliõpetaja

Vil19

Hiie ase Sürgaweres Kookla kylas, Kapsa talu maa sees. Tee äärest, Wiljandi poole minnes, hakkab maa põhjaõhtu poole langema. Seal mäe lauge peal kaswanud enne kuuse ja kase metsa salk, kus rahwas pidusid käinud pidamas. 20 aasta eest tagasi kaswanud seal weel kymmekond kuuske, ja kui mõisawalitseja neid maha käskinud rajuda, kartnud rahwas selle pyha koha kylgi puutuda. Praegu on maa juba põlluks tehtud, ainult kolm kuuske kaswawad weel.

Hiie mägi Wastsemõisa wallas Põhjaka kyla keskhommiku poolses kyljes, keda ka Annemäeks kutsutakse. Seal kohal olla ka üks Ann põldu äestanud ja kohe tekkinud sinna kohta mägi. Aastat paarkymmend tagasi olla seal peal suured männad kaswanud, mida äga keegi ei ole maha rajuda tohtinud, sest et need wanad hiie puud olnud. Wiimaks on ikka puud sealt maha rajutud ja nyd weetawat sealt mäest tee kruusa, nõnda et sinna muud järele ei jae, kui kruusa auk.

Ohwri hallikas Reguldi ja Lõhawere mõisa piiri peal, mida Pärnhallikaks kutsutakse. Sinna olla rahasid ohwerdatud ja sis haigid silmi pestud, mille järele silmad terweks saanud. Sealsamas ligi olla weel üks umbhallik, kuhu raha sisse pandawad, äga keda kurat ise walwata, et keegi neid sealt kätte ei saa.

Jung 1898 [2000]: 146 SJn 39; < T. Neimann, Regoldist; M. Wanakesa, Lõhawerest peremehe poeg;

Jung

Vil20

Yks minu vana sugulane rääkis, et Karksis olnud niisugune halva kuulsusega suur ohvrikadakas. Kadakal olnud auk sees. Seda pole tohtinud maha raiuda ega. Karjapoiss pannud põleva taela kadaka auku. Poiss hakanud rinnus hirmsat valu karjuma. Toodud luteruse õpetaja, see ei ole aidanud. Siis toodud vene preester. See lugenud oma sõnad peale ja võtnud valu ära. Aga poiss surnud ikka ära. ERA II 133, 119 (1) < Karksi, Nuia - T. Saar < Mihkel Kuuse, s. 1899 (1935)

Vil21

[---]Igal talul oll oma puu.
RKM II 398, 573/4 (3) < Karksi, Sudiste k. - H. Valk (1986)

Vil22

Karksis Rabavorsti talu juures oli ohvripõõsas, kuhu keegi ei tohtinud puutada. Poiss kyndnud maad ja jalg puutunud kogemata põõsasse. Jalg läinud sees paistetama ja mindi maa arsti juurde.
ERA II 236, 374 (2) < Halliste, Karbiküla - Linda Ilbak < Kärt Sarv, 84 a. (1939)

Vil23

Vana-Kariste Maru Sõra karjamaal on üks väike maakividest tehtud ja sammaldanud kaev, seal vanast Rootsi kuningas oma kepi maa sisse pistnud ja see on kasvama hakanud ja suureks kuuseks sirgunud. Seda kuuske ei tohtinud keegi puutada. Kord on üks mees nimega Part sealt oksti raiunud, temalt kistud selle järele terved käed, see tähendab sõrmed konksu moodi kõveraks ja kõvaks, nii et tema oma käse enam tarvitada ei saanud.
ERA II 236, 274/5 (44) < Halliste, Kulla al. - Heino Rannap < Verner Zwiebelberg, 39 a. (1939)

Vil24

Alistes Vana Kariste Padriku talu maal pyha kadakas. Kes oksa võtab, seda torgitakse nagu nugadega. Peab oksa tahtmata viima tagasi.
E 54612 (4) < Halliste - M. J. Eisen

Vil25

Vana Kariste Padriku talu nurmel on väga vana kadak. Kes sellest oksa lõikab, sureb kohe.
E 3198 (17) < Pärnu - L. Karu (1893)

Vil26

Sandikuusest räägiti ikki - Pullevere mäe pääl. Kes puttu söändäs, sii jäänu vigatses. Miu poja ristiesä säält saanu aia vitsu maha, sis jäi kyll sianses vaeses ja vigatses. (Ei tää, kas ta sis selle pärast olli või).
ERA II 124, 357/8 (48) < Halliste, V-Kariste v., Kamali k., Piirioja t. - L. Takk (1936)

Vil27

Abja raj-s Halliste k/n. territooriumil, praeguse "Tähe" kolhoosi maal, end. "Tamme" talu õues asub igivana tamm. Tamm oli antud Jaan Rannap'i ja Hendrik Kuld'i hoole alla, kes nyyd aga on surnud. Ylaltähendatud tamm on rahva jutu järgi veel viimane mälestusmärk vanast hiiest. On teada, et seal olnud teisigi hiigeltammi ja võibolla isegi ohvrikivi. Viimase võisid hävitada sakslased ja asemele ehtasid katoliku kiriku, mis olevat asunud Viljandi Abja mnt. ja end. Karksi mõisa "Kadaku" koolimaja vahelisel väiksel mäekynkal, "Kadakumäel". Kirik lõhutud igal ööl ehitamise järel maha. Kirik viidud hiljem sinna, kus asub Halliste kirik praegu. [---]
RKM I 2, 371/7 < Abja raj, Halliste k/n - J. Kuld (1957)

Vil28

Vana-Karistes Karu talu maa peal ussikuninga võimu all olev pedajas, mida ei saanud raiuda, kes puutus, jäi vigaseks.
RKM II 244, 72 (8) < Karksi - M. Helemets (1967)

Vil29

Meie vanal rahval on mitmesugused ohverdamise kombed ja kohad olnud. Need on esiteks majade ligidal veikesed maalapikesed olnud, mille ymber kõva aed on olnud tehtud, et keegi loom oma jalaga sinna ei saa ja kust keegi yhtegi rohu peotäit ega puuoksa ei ole tohtinud ära võtta ega muiale pruukida. Peremehe mure olnud iga kevade kõige esiti see, et ta selle aia kindlaks parandanud. Sinna sisse on siis kõigist asjust esimene osa ohvriks viidud, kui esimesest uudse viljast, esimesest värskest piimast, võist, leivast, õllest, supist, lihast jne., millest enne ykski ei ole tohtinud maitseda, kui sinna ei olnud viidud.

Jäeti seda kas kogemata ehk meelega tegemata, siis oli varsti häda käes, kas inimestel ehk elajatel. Sääli oli kas siga kaelapidi aia vahele jäänud ja otsa saanud ehk kõige parem lehm jala murdnud ehk hobu jalust kõvaks jäänud või peremehele häda päale tulnud. Siis on pidanud niikohe kas kana või kukk ohvriaedas ära tapetama ja selle veri sinna valutama: siis saadud häda vastu jälle abi.

Teiseks olnud veikesed puude salgad, mis iieks, kutsuti, ka niisammasugused ohvrikohad. Neil olnud ka kindlad aiad ymber ja ükski ei ole tohtinud säält oksa ega raagu ära murda ega viia. Need olnud aga enamiste terve kylade ohvri kohad.

Kolmandaks olnud üksikud kivid, kuhu päale ymberkaudne rahvas ohvrid olla viinud. Need annid või ohvrid olla maa vaimudele või maaalustele viidud, kes siis kõiki tööd on lasknud korda minna ja kõik loomad ja põllud sigida.

Kes neid ohvri viimisi Jumala palumisega ja Jumala kartusega maha on jätnud, neile olevat kyll veel häda ja vaeva omal põlvel kannatada olnud, aga nende järgmine põli olevat sellest nuhtlusest ilma jäänud. Mõned aga olevat neid kohte sajatamise ja vandumisega maha jätnud ja mõnesugust rooja ja mäda mune sinna sisse visanud; neil olla väga palju õnnetusi ja kahjusid olnud, ja olla nende suguseltsi seas veel kolmandama põlvni ogasid, kyyrakaid ja tõbisid olnud.

Neljas ohvrikoht olnud Tõnni või õnnevakk, mis majas isiäralises kõrvalises nurgas peitus peetud, keda igayhe silm ei pidanud nägema. Sinna olla ka kõiksugust tyhja sisse visatud, kui vaha, raha, riide hilbukesi, lõnga tykikesi, muidugi, mis kangast ehk lõngast kõige esiti lõigatud, siis vana särgitykka, vanu kindid, sukke, pastlaid ja viiska ja viimaks põlenud otstega peeru tunglid. See pidanud siis maja, aga isiäranis lehma õnne andma.

Viies ohvri koht oli kolle, kus keedeti. Mõnel perenaisel olnud see viis, ikka kõigest keedusest kõige esimese lusikatäie ehk palukese tulesse visata. Yks perenaine, keetnud kord värskeliha suppi ja juhtunud isi esimese suutäie maitsma, enne kui koldele ohverdanud. Tema mees olla sellekorraga just saunas vihtlemas olnud, kus ta järsku laval kõigest liikmetest kangeks jäänud nagu puu ja kanget valu karjunud. Perenaisel tulnud veel aegsaste oma eksitus meele, mille tarvis kuke pää kohe lautas maha võtnud ja veri sinna ära valatud, millest mõni tilk ka koldesse riputatud. Siis saanud peremees kohe jälle terveks.

Kuuendamaks oli iga pidu põrmand ohvri koht. Sinna ei ohverdatud kyll mitte muid andid, kui puhuti aga iga täie õllekannu päält, enne kui säält seest jooma hakati, natuke põrmandule maha, mis maa-aluste jaoks pidi saama.

Seitsmendaks ohverdati või kaabiti hõbevalget nende kohtade päale, kust keegi arvanud enesele haigust või viga saanud olevat. Nimelt olivad sammaspoolikud, nõgese haigused ja jooksjä, mis maast õeldi saadud olevat. Haige pidi siis seda kohta meele tuletama, kus ta maas istunud ehk maganud; sinna pidanud ta siis maa-aluste meelehääks hõbevalget maha kaapima, mille järel ta siis abi saanud.

H II 42, 414/7 (55) < Halliste — J. Jung (1893); Loorits 1935: 231-2

Vil30

Yhel talul olnud ohvriaed. Poiss pannud salaviisil tähele, et perenaine igast saagist ja söögist ikka oma jau aeda halli kivi kõrvale viinud. Poiss tahtnud aga ka oma silmaga näha, kuhu see viitud kraam sealt õige jääb. Kui kord perenaine jälle kausi täie suppi värskel lihaga kivi kõrvale kalkanud, hakkanud kaks teist poissi teine teisega karedaste tylitsema (muidugi kokkupeetud nõu järele). Perenaine jooksnud kohe vaatama, seni pannud kolmas poiss tähele, kuhu ohver jääb; kadunud see aga ise endast ära, et midagi pole näinud. Kord läinud peremees ja perenaine pulma. Poiss kynnud kodus maad. Olnud kynni järgi ohvri aia kõrval. Mõtelnud: kynnud õige selle aia yles, mis ta muidu siin ilma asjata seisab. Ta lykkanud nõrga aia võrgu eest kõrvale ja kynnudki teise yles. Teisel hommikul, kui poiss maast ylesse tahtnud tõusta, näinud ta, et jalad paistetatud olid, kuna aga valu vähematki ei tunnud. Ta kaebanud oma häda yhe vana naisele, kes seal ligidal elanud. See ytelnud: „Kulla pojuke, su lugu on väga paha, iseäranis veel, kui peremees kodu tuleb, sest su häda on sulle ohvri aia kyndmisest tulnud, aga ma tahan katsuda, sind aidata" Naine toonud siis ohvri aiast mulda, õerunud sellega paistetatud jalgu ja lugenud ka sõnu peale. Kohe jäänud paistetud maha ja õhtuks olnud jalg terve, nagu ennegi. Naine seletanud, et kui su jalg pikemalt arstimata oleks jäänud, siis ta su elu oleks võtnud. Kui peremees teisel päeval koju tulnud, olnud ta hirmus kuri, sest ta keigeparemad hobused, lehmad, lambad olnud keik sirevel maas. Kyll siis katsutud igapidi paha jälle heaks teha; tehtud aed ohvri aiale ymber ja palutud aia ääres, kuni jälle ohvrit hakatud viima.

E 34949/51 < Halliste — H. Reissar (1897); Loorits 1935: 242-3

Vil31

Olnud yhel talul ohvriaed. Keset aeda olnud suur lai kivi, sinna viidud igast esimesest saagist, nagu viljast, piimast, ka rinna piimast, kui seal talul juhtunud laps olema. Poisikesed kusknud läbi aia aeda. Kohe jäänud peremehel hobune haigeks ja olnud koolmas. Siis viinud perenaine piima ja mett ja käinud kivi ymber ja palunud hobune kangeste. Siis saanud hobune jälle terveks.

E 31046 < Halliste — H. Reissar (1897); Loorits 1935: 243

Vil32

Va Anistekülä Jöksil võtten pernane levä õhtu ahjust valla ja panden "tema" pätsikese levä mõhe pääle. Hommugu lännu karja poiss karja ja mõtelnud, et pätsik tema jaus om tett, võtten karja manu ja söönu ära. Kyll ollu sis veli selle talu rahvas kimbun, ärä tahten käkiste.

Mäe kyla Kitsil ollu „tõine“ marjaaia nurgan, ytskõrd võtten va „Sortsu Märt“ yte ainukese marja, pisten suhu ja söönu ärä, ytelnu, et „saa nätä, mis ta mull iki tege“. Saanu marja ärä söönu, kyll hakanu veli sis röökme, maha tahten iki veli kurku võtta. Temä ollu ka Kitsi tõust, egä ta mudu ka kedägi ei oles tennu. Peräst Märti tulli Laur Kitsil, tema es joole tõist änäp „pidänu“, temäl es joole tennu ta ka kedägi.

H II 42, 729 < Karksi v. — J. Hünerson (1892); Loorits 1935: 243

Vil33

Karksi vallas elas Kitse talu peremees Laur. Ta valmistas igal Jaanilaupäeval õlut, karaskit ja võid, tegi ukse ette murule tule, pani igast toidust osa tule ymber, ajas siis karja (kõik koduloomad) 3 korda ymber tule, iga kord igast toidust vähe ära võttes, mida aeda, teiba alla valmistatud auku visati. Tule ymber oli kõik pere koos, ka kassid ja koerad. Ylejäänud toitu võis pererahvas ise tarvitada. Aiast ei tohtud aiavilja ega marja yhelegi võõrale ega ka naisterahvale anda. Kord söönd sulane aedas vabarnaid. Sulase naine olnud väljaspool aeda ja ytelnud: „Sa sööd ikka ise marju, anna ometi mulle ka natukene.“ Sulane annud marju, kuid tal tõmmatud selle eest „kõri maha“, nii et pole enam õiget moodi syya saanud: neelamisel logisenud kurk ja hädavaevalt saanud sööki alla neelda. See viga jäänud tal surmani kylge.

E 50878 (1) < Karksi – A. Laan < Mai Kangur (1920)

Vil34

Tarvastus oli vanasti Palu ja Rebaste mäe vahel tähtis ohverdamise koht Toora aed; nyud on sinna ainult suur kivi järele jäänud. Kivi ymbert maa seest on helmeid, rahasid ja tuleraud leitud. Vanasti kasvanud seal Toora aias võsastik, kust keegi ei tohtinud oksa murda. Korra murdnud üks tytarlaps laupäeva õhtul sealt võsastikust oksti ja visanud koju paja alla tulde. Pajas valmistanud ta lehelist. Lehelisega pead pestes jäänud tytarlaps hulluks, räägib rahvas.

Eisen 1920: 99

Vil35

[---] Ka räägiti yhest vanast peremehest, kes vana ohvri paiga yles kynnud, et töö juurest kodu tulles temal suust ja ninast verd hakanud jooksuma ja tema surnud varsi selle järele. Hulk aastaid hiljem, kui tema poeg meheks saanud, kynnud seesama isast yle jäänud ohvri koha ylesse ja surnud pärast ka vere jooksmise kätte ära. Sellepärast öelti ikka: „Sellesama pärast!“ [---]

H, Kase 111/2 < Karksi – Leena Kase (1868); Loorits 1935:

HARJUMAA

Har1

Hooneteperi Viinistu lähedal metsas on väike ymarik mägi, rahvas nimetab seda Hooneteperiks. See olevat olnud enne vanade eestlaste ohvripaik, ehk hiis. Mägi ise on tihedalt kividega kaetud, ja kasvatab väikseid mände ning kadakaid. Umbes viiekymne aasta eest on säält võetud maha üks hiiglamänd, mis oli arvatavasti hiimänd. Hooneteperi mägi on ymbritsenud mingi saladus, on seda peljatud. Karjalapsi on hoiatatud sinna minemast, tähendades: "Ärgä sinne mengä, seel on muuga kltrid!" Mis sellega taheti öelda on teadmata, kas muugad tähendasid munke või miskit muud.

ERA II 165, 13 (4) < Kuusalu, Kõnnu v., Viinistu k. - Nelli Lilhein < Katta Lilhein, 61. a. (1937)

sama: ERA II 221, 618 (2) < [Kuusalu], Kõnnu v., Viinistu k. - Nelli Lilhein < Katta Lilhein, 62a. (1939)

Har2

Tylivere tamm - ohverdamise koht, veel käesoleva saj. algul toodi sinna ohvreid. Tylivere noor perenaine viis sinna põlle all liha (värsket), ise häbenes, aga teadis, et sinna peab viima. See oli saj. lõpus.

RKM II 144, 555 (1) < Kuusalu, Võnsi t. – Hilja Kokamägi < Rannik, u. 60 a. (1962)

Har3

Hiietamm Tüilveres

Kuusalus Tülivere talu maa peal asub vana hiietamm. Sellele oli vanasti ohverdatud mitmeid asju, nagu piima j.n.e. Esimesed lehmapiiamad ja emapiimad oli ikka tammele viidud. Igakord kui Tülivere talus peremees sureb, langevat tamme kyljest üks oks maha.

ERA II 222, 394 (12) < Kuusalu, Kalme k., Kalmeveski t. - Ilse Lehesalu < Jakob Rebane, 66 a. (1939)

Har4

Kuusalu kihelkonnas, Tülivere talu maa peal on suur tamm, mis on seest õõnes. Igal aastal, uudsevilja ajal viis Tülivere peremees osa esimesest viljast tammevaimule. Kord aga maitstes sulane salaja vilja ja peremees viis, nagu harilikult, vilja tamme alla. Kuid see kord ei võtnud tammevaim annet vastu ja peremees arvas, et see tähendab õnnetust. Selle tamme juures on ka mõned käinud koort võtmas hambavalu vastu, kui valu oli väiksem, siis see koor võttis vahest valu ära.

ERA II 224, 41 (3) < Nõmme l. < Kuusalu, Mäeba k. - H. Tomingas < Anna Futtermann, 75 a (1939)

Har5

Hiietamm

Pärispea Matsu talu koplis oli old enne Sakslaste tulekut suur "Hiie tamm". Rahvas palund selle all jumalat ja ohverdanud seal igal laupäeva õhtul ja teistel tähtpäevil. Kui tulid sakslased siis raiutud maha tamm ja varastatud ära. Rahvas aga räägib, et kõige ligem mõis Pärispeale on ehitatud selle tamme puist ja oksist. See mõis on Kolga mõis.

ERA II 165, 69 (5) < Kuusalu, Pärispea k. - Eliise Kalholm < Johannes Ruukholm, 61 a. (1937)

Har6

Anijõe valdas oli vanasti Hiie talu mis võeti mõisa kylge 38 a tagasi selle talu maa peal oli mägi mida nimetatud Hiemäeks kus kasvanud vanad Hiie kased umbes 15 kaske. Hiie keskel oli olnd teine mägi seda nimetatud surnu mäeks sellesse märke olla Hiie talu rahvas kaevanud kartulite hoiuks auke kus olnud hästi peenike tuiskav liiv kaevates tulnud välja surnu pea ja sääreluid helmeid sadula raudu ja oda ots, mis on aga aja jooksul kõik kaduma läind, kord tulnud üks rohelist värvi riide tyk välja ka mõega tykke olla sealt leitud.

ERA II 57, 669/70 (15) < Harju-Jaani, Pikavere v. – T. Wiedemann < Juhannes Reha (1932)

Har7

Pyha mänd.

Praeguse Nõmme kyla asemel oli vanasti "Vene lageda" - kus kasvas pyha mänd mille alla asetsetes surnuaed. Sepa talu peremees Mihkel Kuuseoks laskis selle tamme maha raiuda oma majaks. Järgmisel päeval Mihkel raius oma käe maha.

ERA II 287, 581/2 (4) < Jüri, Tõdva . – J. Eplik, Lembit Maripuu < Mihkel Saare, 81 a. (1940)

Har8

Orus (Kosel?) Käspere mäe jalal hiis, hiies allikas, mille kaldal ohvrikuusk kasvanud. Mungad raiunud kuuse maha, känd praegu alles tunda. Yks mees söönud ohvriannid ära; teda pigistatud tuliste tangidega.

E 54625 – M. J. Eisen (1924)

Har9

Kose khk Uuemõisa vallas Hiie talu. Seal vanasti hiis. Sega lehtpuudega. Rohkesti pärne. Yks neist iseäralik. Kui inimkuju. Seest õõnes. Kolm inimest seal vabalt seismas. Ymbermõõt - nelja inimese käte pikkus. 1916. a. koolipoisid õõnsusesse tuli. Tuul murrab hiljem maha. Pärna hyytud hiie ebajumalaks. Kaevamisel ta juurte juurest looma konte välja. Vanasti sinna ohverdatud.

ERA II 10, 701/2 (7) < Kose, Uuemõisa – T. Viedemann < Jüri Scheffer (1929)

Har10

Paunkülas on Pruuli maa peal hiimägi. Hiied käind seal oma jumalat kummardamas. Hiiesaan on sama talu maal, seal hiied käind varjul. Saun on kylast väljas, kõrvalises kohas. Praegu hiimäel metsa ei ole. Pruuli peremehe isa on lasknud kaevata sinna kalatiigi. Poole sylla sygavusest tulnud välja hiiglasuur tamme-känd.

ERA II 19, 306/7 (1) < Kose, Paunküla, Pruuli t. – R. Põldmäe < Otto Kukk, 63 a. (1929)

Har11

[Kose] Siniallika lähedane heinamaa on hiie-heinamaa. Seal lähedal on ka hiimägi, hiie-aas ja Hiie pere (Kuremäe kylas). Hiimäel kasvavad lepad, haavad, kased ja tomingad. Need olid väga vanad puud, kuid raiuti maha.

ERA II 19, 307(8) (3) < Kose, Kolu k., Kolu t. – R. Põldmäe < Juhan Tiidoman, 74 a. (1929)

Har12

Karuse mägi.

Tallinnamaal Palvere vallas Vilama kyla juures kõrge Karuse mägi, mida rahvas kutsuvat ka "Karuse tuule, risti Jyri". Keset mäge vana männipuu, täis naelu ja aasu. Karusepäeval rahvas mäele tuld põletama ja männisse naelu taguma, et karjal oleks õnne. [---]

HI 9 244/5 < Kose – A. Suurkask (1897)

Har13

Vanal aal old Oru mõisa Kämbla kyla all suur sanglepamets, mida hiieks saand nimetud ja kangeste pyhaks peetud, nii et keegi ei ole julgend sealt võsukest võtta. Kord on sealt üks mees yhe võsu lõegand, ja kohe jäänd mees sellest haigeks. Põle muidu terveks saand, kui viind selle lepavõsu hiiide tagasi, siis saand mees jälle terveks.

Sealsamas hiiides yhes suures sanglepapõesas old tõnnivakk, sellele on käind kõik kylarahvas ohvrid viimas, mis kellegil aga old. Nii viidud senna õlut, liha, leiba ja kõiksugu toidukraami. Kis senna põõsasse söömapoolist viind, sel old igapidi hea õnn, aga kis põle viind, sel ei ole miskit õnne old, vaid õnne asemel õnnetused. Sellepärast katsunud igamees yheteise võidu viia, mis neil viia oli. Sest kis tahab meelega õnnetust omale kaela tõmmata, kui seda ära võib hoida.

Nii hoidsid ka Kämbla kyla rahvas selle eest kui tule eest, et õnnetus neile oma syy läbi majasse ei tulnd. Kämbla kyla rahvas eland kõik väga jõukalt, nii et põle kellegist puudu olnd. Mis nemad aga soovind, seda nemad ka saand, sest tõnnivakk on nende kõikide soovid silmapilk täitnud. Korra tulnd üks salk soldatid senna kylasse kortelisse, ja et neil nii palju tallisi ei old kylarahvalt saada, kuhu nemad oma hobused oleks pand, siis hakand nad ise omale tallisi ehitama, sest see old ratsavägi. Kui ylem seda suurt sanglepametsa nägi, siis saatis tema yhe soldati senna puid raiuma talli tarvis. Ehk kyll kylarahvas keelasid seal raiumast, aga ylem ei pand sest tähelegi, vaid saatis ikkagi soldati senna raiuma. Soldat võttis kerve kätte ja läks hiiide salka maha raiuma. Sai tema kervega mõne korra puu pihta and, tuli üks suur kärnkonn põesast väljaja murdis selle soldati ära. Ylem saat teise soldati, aga ei sellel paremat lugu yhti, ka sellegi murdis kärnkonn ära. Siis saat ylem kolmandama soldati raiuma, aga sel needsammas päevad käes, langend seegi kärnkonna käppade all. Siis võtt ylem ise kerve kätte ja läind hiiide puid raiuma. Saand tema mõne hoobi puu pihta and, siis ronind suur kärnkonn põesast välja ja kohe hypand ylema kukile, taht tedagi ära murda. Ylem võtt mõega, et konna kaela pealt maha turgata, aga konn hypand enne kaela pealt ära, kui ylem teda lyya sai, ja ylem ei pand teda tähelegi ja löi oma kaela katki. Sellepeale ööld konn põesast: "Sa tahtsid mind maha lyya, aga löid iseennast. Ära sa enam teinekord seia tule puid raiuma!" Sellepeale vihastand ylem, läind kylasse, aand kõik soldatid kokku ja läind siis konnale kätte maksma seda kurja, mis ta teind. Seand siis kõik soldatid senna põesa ymber riita, kus konn pugend, ja ise pist siis põesa põlema. Kui põesas põlema hakand, siis tulnd sealt üks suur tyndremoodi elukas välja, kolm kõrva peas ja seitse jalga all, ja murd kõik väe viimse meheni ära kõige yleмага tykkis. Sestsati ei ole enam keegi julgend sealt hiiest minna miskit võtma ega põle oma jalga keegi senna tõst peale Kämbla kyla rahva, kis seal ohverdamas käisid.

HI II 57, 107/9 (17) < Kose, Tuhala v. – T. Wiedemann < Jüri Kivistik (1896); Rimmel (60)

Har14

Mees toonud hiiemetsast ehituspuid, aga siis pole ta loomad enam õnnestunud.

HI II 57, 78/9 (5) < Kose, Tuhala v. – T. Wiedemann (1896)

Har15

(iida): iida, iidad

Kuimetsas on Iida mets. Iida nimeles(e)d loomad käia seal. Suured urked on seal. Elavad sis seal - inimesed kardavad.

AES Juuru, Salutaguse

Har16

Kuimetsa Tamsi kylas on hiiekased. Need on sellepärast, et pikne ei teeks seal ymbruses kurja. Nende hiiekaskede ligidal asuvad Õrte allikad. Trepid lähevad sealt alla sygavasse.

ERA II 19, 570 (1) < Juuru, Kuimetsa k. - R. Põldmäe < Mare Klandorf, 75 a. (1929)

Har17

Talunimede saamine.

Kehtna vallas, Vastja kylas asuva praeguse Iidase talu maa pääl olnud hiis, kus ohverdatud Ukule.

Pärast lasknud mõisnik sinna hiiide asutada talu. Talule antud nimeks "Hiietalu". Sellest on kujunenud

välja "Iidase". Tammed lasknud mõisnik maha raiuda. Ainult kaks pärna jäänud alles. Need pärnad on praegugi alles ja asuvad "Iidase" talu aias.

ERA II 165, 409/19 (3) < Rapla, Vastja k. – Laidol Saulep < Juhan Saulep, 48 a. (1937)

Har18

Meie kylas on üks heinamaa lapike. Seda nimetatakse Hiiekopliks. Selle kopli kohta on niisugune jutt, et kui olnud vanasti mõisnik siin, siis käinud talupojad säääl palumas ja ohverdama. Säääl käidud ka koosolekuid pidamas salaja.

ERA II 226, 202 (3) < Nissi, Madila k., Jakobi t. - Maimu Tammaru < Jakob Tammaru, 55 a. (1939)

Har19

Hiie-puu.

Keset Vatsla kyla Harjumaal seisab suur ning vana saarepuu. Tema oksad on täis samblaid, juured ja tyvi on juba ammugi pehastunud ja mädanenud, kuid ikkagi on see puu kylas suurim ning ilusaim. Puu tyve lähedal on suur kivi, mis on pealt nagu siledaks lihvitud kohe. Sellele kivile olevat vanasti kyla elanikud iga neljapäeva öösi viinud ohvreid ja andeid. See kivi oli jumala Uku altar. Kivi lõunapoolsel osal on näha nagu palju sõrmejälgi. Need jäljed olevat tekkinud sinna ohvriannete kivile asetamisel. Iga ohverdaja vajutanud pärast palumist oma käed kivile, ise Ukule kiidulaulu laudes. Kelle anded siis Ukule kõige rohkem meeldinud, selle sõrmejäljed jäänud siis kivile.

Sealsamas puutyves, mille lähedal asetseb see kivi, elanud rahvajutu järgi kyla haldjas. Teda käidi samuti palumas ja kummardamas nagu kivigi.

Selle puu lehtedel olnud tervekstegev võim. Nii näiteks jäänud kohe hambavalu järgi, kui seitse selle saare lehte hoida valutaval hambal. Samuti teinud need lehed terveks ka jooksvahaigeid, langetõbiseid ja teisigi. Veel praegu kylmal talveööl, kui saar kylma pärast praksub ja paugub, arvavad vanad eidekesed et puu seest haldjas välja saada tahab. Sest ajast saadik, kui rahvas enam seda puud ei kummarda, olevat haldjas puu sisse vangid jäänud. Ennem ei pidavat haldjas välja saama, kui kyla ilusaim noormees seitse neljapäeva õhtut järjest igal õhtul seitse tilka verd sinna ohvrikivile laskvat. Seda pole aga keegi teinud, nii et haldjas veel praegugi kylmadel talveöödel väljalaskmist igatsevat.

ERA II 226, 343/7 (1) < Keila, Vatsla k. - Helmi Arro, s. 1925 < Mari Kritt, 80 a. (1939)

Har20

Vaia saar.

Keila-Joa maantee ääres olnud katku ajal Vaia talu. talu on hävinud, säilinud on igivana saar. Kes saare kyljest oksa murdvat, pidavat haigeks jääma. Umbes 60 a tagasi tahtnud keegi näidata, et ta pole ebausklik ja murdnud saarelt oksa. Sellest jäänud ta juba järgmine päev haigeks.

ERA II 265, 524/5 (8) < Keila, Tarvasmäe k., Saariku t. – Linda Anneljas < Leeno Anneljas, 69 a. (1940)

Har21

Koljusoo

Muiste aastatuhandete eest olnud Juminda Koljusoo asemel suur tammemets, midä kutsutud hiieks. Tammemetsa keskel old suur ohvrikivi, kus käydyd ohverdama. Kui tammemets maha raiutud, tekkinud metsä asemele meri ja ohvrikivi vajunud merepõhja. Viimaks kuivand meri ka ära ja kyläelanikud hakand omale sinne kaeve kaevama. Yhe kyläelanikule olla jäänd ohvrikivi kaevupõhjaks. Sedä kohta on hakatud hyydäma nyyd Koljusooks. Hiljuti on leitud sealt paadi põhjapuid ja mastide tykke.

ERA II 165, 189/90 (7) < Kuusalu, Juminda k., Siguraita t. – Ilse Kenamets < Joost Kalmholm, 87. a. (1937)

Har22

Teie kysite kas on teie pool hiisi? Siin Kahala järve kaldal on veike kuusik mida Iie kuusikuks hyitakse, kusiku sees on veel kivivaremed näha kus ene vanast altarid on olnud. Siis on Koitjärve kaldal iie mets ja altari aseme jätisi näha Sigulakulas kanab üks veike koht iie nime Rahva jutude järel on neis kohtades ene vanast pööri päävadel ja öösetel suured ohverdamisid olnud kõige suuremad ohverdamisid olnud sygise pööripäeva ajal siis on toodud kõigist uutse viljadest mis sel aastal oli kasvanud ja ohverdatud Taaral kui kõige asja sigitajale tänuks. Ennemalt põle tohitud midagi uute viljadest syia siis on kohe akanud inimesed surema, ja veel täna päävani käib inimeste suus ika see sõna kui uutse leiba saab siis akavad inimesed surema, mis sest vanast kombest tunistab. nõnda viidud kui midagi elajad tapetud tyk liha iiesse, ehk kui loomadel vasikad ehk lamastel taled olnud, viidud esimesed ika ohvrikohtatesse loomade signemise õneks nõnta olnud need siis ika lootused õneliku elamise tarbeks Ka on siin Kuusalu ligidal üks suur tamme puu mis kyl aasta sadasid võib vana ola. Ja mis pyhaks on peetud. seal puu sees on evenanast pyhad ussid eland keledede ka on ohvriteks viidud kõiki uutse viljasid ehk mis

midagi looma tapetud kõige esiteks ika neile teiste loomade siginemiõneks ka paar vana pedakast
Mändi mis vanad pyhad puud on olnud ja nyid kui mälestuseks seisavad
E 165 < Kuusalu, Kiiu k. – Johan Abreltal (1895)

Har23

Harjumaal Kuusalu khk Kiiu vallas kasvanud seest õnes tamm, millelt ei tohtinud oksa murda.
ERA II 228, 675 (22) < Haapsalu l. < Martna, Haeska k. - Alma Eller < Marie Metsmann, 65 a. (1939)

Har24

Ajalooline Vahi mänd Harjumaal Ohtus, Keila khk., endise Vahi t., praeguse Ohtu mõisa krundil.
Mändi ei tohi keegi rikkuda. Rahvajutu järgi nähakse sääl mõnikord vaime - naise kujul.
ERA, foto 1624 – E. Selleke ymbervõte III 1940

Har25

Paigast läinud järv

Ohekatku Oore kyla juures olnud ilusa selge veega järv. Aga kylanaised põle järve puhtusest suurt lugu pidanud, vaid käinud alati seal oma musta pesu ja lapsemähkmidki pesemas. Sellest saanud järv väga pahandud, võtnud kätte ja läinud sootumas ära, minnes öölnud: "Järv jätab jälje, iis aseme." Praegu on seal nimetud järve asemel põldudest ymber piiratud raba.

H III 30, 206/7 (2) < Rapla < Vändra, Lelle v. – J. Pajur (1902)

Har26

Hiiepuu

Siin Kose kihelkondas Uuemõisa valdas on veel üks vanaaegne hiiepuu tyrnapuu, mis väga suur ja jäme on, aga sisemine ja teine kylg ära mädanenud. Siiski on see tugev kyllalt, sest pealepoole kuore on jälle uued korrad ehk päsnaid kasvanud. Selle läbi näeb ta väga imelik, kui inimese kogu välja. Mõnekymne aasta eest on selle puule veel uudsevilja ohvrit viidud, mida nyid aga mitte enam ei tehta. Puu väljanägemise ja rahva arvamise järele võib ta ligi tuhat aastat vana olla.

Rahvajutt räägib: Enne oli sel puul järv ymber. Keskel suure peal kasvis puu ise. Kord pesnud üks naene järve vees musti lapsekaltsusid. Selle yle pahandanud järv ja läinud sealt kohalt ära ylesse leparabasse, kus ta veel praegugi on. Sealt ära minnes hyydnud ta puud: "Maret, Maret, tule ka järell!" Maret kostnud:

"Mu pastli- ehk kingapael läks katki, las ma parandan enne selle ära, kyll ma siis tulen!"

Sellest juhtumisest on nyid sada aastat mööda, aga puu ei mõtlegi veel ära järvele järelemineku peale.
H III 3, 431/3 (1) < Kose, Uuemõisa k. – J. Lambert (1888)

Har27

Vaopere kylas raba ääres olevat olnud hiis. Alles hiljuti kasvanud seal kaks või kolm suuruselt eriti väljapaistvat kaska. Need olla olnud hiiekaskede võsud. Kased kasvanud Tõnumatsi talu koplis.

Tõnumatsi peremees Sass raiunud need kased maha. Vallarahva jutu järgi olevat nii, et kes hiiekase maha raiub, saab loomaõnnetuse. Sassil surnud kaks lehma peale kaskede raiumist järgemööda ära.

ERA II 223, 580 (6) < Juuru, Kaomäe k. – V. Rohumaa < Tõnu Rohumaa, 45 a. (1939)

Har28

Oru mõisast mõnisada sammu eemal on hiiealune heinamaa põldude keskel. Seal olla vanal ajal suur sanglepamets olnud, kus inimesed tähtpävadel käind ohverdama ja mida väga pyhaks peetud, nii et keegi ei ole sealt tohtind mitte üks oks ära murda. Puudele saand ohverdud õlut ehk virret, mida puude latvadelle loobitud, ja see õlleraba saand selsamal pääval loomade kätte söödetud; teiseks päävaks ei ole tohitud jätta. Maa peale maha pandud jälle teistsugu ohvrid, nii liha, vilja, leiba ja muud. Ja iga aasta on kantud üks aasta meesterahva kuju ymber ja teine aasta naisterahva kuju, siis kui on saand ohverdud.

Seal hiie juurdes on suur kyla olnud, mida Hiitaguse kylaks saand nimetatud. Praegust on veel see kylase tunda vanadest ahju varemetest, mis kõrgemad on kui mõjalt, ja üks kaevgi on veel alles ysna tee ääres. Kui see kyla saand ära kantud, siis olla üks mees sealt hiiemetsast oma maja ehituseks palka raiunud, aga siis olla ka mehel loomad kõik ära surnud, ei ole enam sugugi loomad temal õnnistand.

H II 57, 78/9 (5) < Kose, Tuhala v. – T. Wiedemann (1896)

Har29

Wanad tammed Lehmja mõisa ligidal maantee ääres, mis wist wana hiiekoht on. Rahwajutu järele olla need üks pulmaliste selts, keda Wanaisa tammedeks muutnud, sest et nad kirikust laulatuselt tulles seal murul tantsima ja mängima hakanud. Teise jutu järele olla pulmalised kirikust tulles kange tuisuga sinna ära eksinud ja siis iseendid tammedeks sajatanud ja wandunud. Enam neid tammesid ei kaswawat ja ära ei kuiwawat nad ka mitte. Suuremad neist tee ääres öeldakse peigmees ja pruut olewat. Ykskord olla Lehmja mõisa walitseja sealt yhe tamme maha raiuda lasknud, aga herra olnud temaga sellepärast wäga kuri, sest need tammed olla seal juba 200 aastat enne Kristuse syndimist kaswama hakanud. Sellepärast ei tohtida neid keegi maha raiuda. (Jung 1910: 54 Jyr 36)

Har30

Wanad männad Kurna mõisa männiku ääres Nõmme talu põllu ligi. Neid olla umbes 20 tykki ja wäga jämedad. Wist ka wanad hiiepuud. Rahwajutu järele olla need wanad Rootsi soldatid, mis sinna olla mändadeks tehtud. Mikspärast? ei teata. – Hilja aja eest olla mõisaherra neid maha tahtnud lasta raiuda, aga kuberner pole luba annud. Rahwajutu järele olla need selle metsa hoidjad; kui need maha raiutakse, siis kaduda seal mets ära. (Jung 1910: 54 Jyr 37)

Har31

Hiiealune Oru mõisast pool wersta eemal, kus wanal ajal Hiietaguse kyla olnud. Seal olnud suur hiis, kus suured sanglepad kaswanud, mida pyhaks peetud. Kui tähtpäewadel wärsket õlut tehtud, siis wisatud seda lepalatwadesse, aga raba olla sell päewal kohe loomadele ära söödetud. Sealt metsast ei ole kellelgi luba olnud midagi maha raiuda. Hiljemal ajal, kui kyla ära kaotatud, olla üks mees enesele sealt majapalkisid raiunud ja maja teinud, aga tall olnud ikka loomade ikaldus, sest et need ära surnud. Jung 1910: 76 Kos 37

Har32

Hiiekoht Wääna wallas Türisalu (Toorisalu) kylas Kõngu talu piiris, kus üks liiwamägi on, mille peal alles mõne aasta eest määratu suur tammepuu kaswanud, mida rahwas pyhaks pidanud ja seal palwetamas käinud. Kui tuul selle pyha tamme wiimaks maha murdnud, ei ole keegi julgenud tema risu sealt ära wedada ega koristada, kartes, et selleläbi õnnetus tuleb. Kui siis wiimaks üks mees selle tamme sealt ära koristanud, kukutanud tema kariloomad endid kõrgelt kaldalt merde. Niisugust elajate allakukkumist olla mitmele juhtunud, kes sealt risu wedanud. Nõnda on seal siis pyha hiis olnud. Jung 1910: 92 Kei 36

VIRUMAA

Vir1

Pyha puu.

Metsas pyha ohvritamm. Taarale. Keegi pole puud tohtinud puutada. Puu all põletatud ohvrid. – Sakslased ristiisku tooma. Eestlased puu juurde ohverdama. Päästku Taara neid sakslastest. Sakslane pyha puud raiuma. Ei taara tule. Puu langenud. Sakslane öelnud, et teie taara ei kuule teid, aga meie Jumal kuuleb meid ja teid, kui ristiisku tulete. – Eestlased kadunud metsa.

ERA II 215, 103/7 (3) < Jõhvi, Vikala as. – Melaine Arro, s. 1925 (1939)

Vir2

Viru-Nigula kihelkonnas, Sammas kasvas yhe pere heinamaal suur tamm, mida ulatasid kolm meest kätest kinni hoides ymbert kinni võtta. Selle tamme kohta räägitakse järgmist. Seal tamme juures oli olnud ennem eestlaste hiie paik, kuid ohvri kivi seal ei olnud. Ohvri kivi asemel oli suur tamm. See tamm oli hiie tamm, millele wanad eestlased ohverdasid. Tammele oli tugev aed ymber tehtud, nii et pyha puud ei pääsetud ryystama ega laastama. Selles tammes arvati Jumal sees olema. Praegu ei ole selle uhke tamme jarel muud kui suur känd, kus peal mahub üks paar tantsima.

ERA II 216, 64/5 (14) < Viru-Nigula, Ilmaste as. – L. Gordejew < vanaema Maarja Bome, 73 a. (1939)

Vir3

Rahva juttu järele olen kuulnud, et Riguldi mõisa põllul peab üks leht puu olema, mis yhe ööga olla kasvanud, ja kes selle puu oksa murab, peab ära surema.

E 4117 < Haljala, Vihula – T. Lepp-Viikmann (1893)

Vir4

[Püksipaju soo Neeruti mõisa ligidal. Selle soo ääres kasvas igivana nõiutud tamm. Keegi ei julgenud sellele käsi kylge panna. Tema läbimõõt oli ligikaudu poolteist meetert. Nyid aga mõne aasta eest sattus see tamm yhe asuniku maa sisse, kes üks kangem sõjamees ja Mukteni all võidelnud. Tema asus sae ja kirvega selle tamme kallale. Teised inimesed kyll hurjutasid teda selle juures ja tuletasid talle

meelde, et see olla nõjutud. Sellepeale aga mees muigas ja ytles tyhi lora puhas. Tamme lõikas ta kyll maha kuid sellest samast päevast ta haigestus ilma, et oleks saanud seda tammegi katki lõigata ja praegu on ta elus halvatuna.

ERA II 216, 531 (37) < [Kadrina], Võduvere k. < Neeruti as. – Kaljo Viese < Jaan Viese, 46 a. (1939)

Vir5

Kui minna Neeruti mõisa ja Sadula mäe vahelist teed mööda, näeme Püksipaju heinamaa kohale jõudes tee ääres tammesid. Rahva jutu järgi olla nende tammede keskel kasvanud kunagi õige suur hiietamm. Teoorjuse ajal igal hommikul palvetanud sääli ymbruskonna rahvas. Veel hiljuti olnud see tamm alali, kuid siis lasknud üks peremees, kelle maatykil see tamm kasvanud, tamme maha saagida. Kui peremees läinud ise tamme oksasid saagima, saanud halvatus ja surnud peatselt. Rahvas rääkinud, et see oli jumala karistus peremehele.

ERA II 131, 647 (1) < Kadrina, Undla v. < Saksi – Leida Böckler (1937)

Vir6

Hiiepuu Palmses.

1 km Ilumäe kirikust eemal on hiiepuu, ta on väga vana ja haruline. Õige vanal ajal käidud seal Jumalat palumas ja ohvreid toomas. Puud ei loata maha raiuda.

ERA II 222, 33 (36) < Kadrina, Ilumäe k. < Tammispea k., Tõnu t. - Aino Heinakroon < A. Sõster, 68 a. (1939)

Vir7

Kallukse mänd pidi olema, et veri tuleb välja, kui teda haavad. Ei tea, kas see peab paika, seal on vaik, muud midagi. [Jutt on Kitlimännist Kolu-Kallukse tee ääres]

RKM II 251, 544 (4) < Kadrina, Kallukse k. – M. Proodel < Johannes Kukk, 63 a. (1969)

Vir8

Sinna hakkand üks mies veskit ehitama, sealt on myyrisid välja tulnud. Ei tea, kas veski töötas. Hiiekohtadesse ei tohtinud ehitada.

RKM II 262, 150 (35) < Rakvere, Nurme k. – H. Kokamägi < Joosep Lints, 70 a. (1969)

Vir9

Nipudi kyla asus vanasti suure kasesalka sees.[---] Vana usu järgi ei tohtinud keegi siit kaskedest vihtu teha ja tarbepuid võtta. [---]Kui võttis, siis tulid temale tosin äpardusi kaela. Lypsja lehma piim hakas venima ega korjanud koort peale; lambad läksid kärna, siga sõi omad põrsad ära, kanad munesid nahkmune ja palju sarnaseid õnnetusi, mis hoiatasid kyla kaskedesse puutumast. Seda teadsid kõik kylaelanikud ning hoidsid vahejuhtumitest võimalikult eemale. Ei aga tahtnud sellest hoolida Nipudi-Jaan, kes oli armunud naabritalu Liisasse. Jõudsid suvistepyhad kätte. Jaan võtis pyhade laupäeva hilja õhtul kirve kätte ja läks kaugele kase salga sisse ja raius seal Liisale sihvaka noore kase maha ja viis selle teistest inimestest nägemata kambri akna taha, milles Liisa magustasti magas...

Esimise pyha hommikul leiti maha raiutud kask Liisa toa akna alla, ja Liisa omas sängis haigena. Jaan oli mitu suvistepyha laupäevaööd kaugelt metsast Liisale armukaski toonud ja ei olnud selle läbi midgai isaäraliku juhtunud ja nyud, kui ta julguse oli võtud Nipudi kyla kaski puuduta, olid omad tagajärjed. Liisa ei tõusnud enam sängist. Ta vaevles haigena kaua voodis kuni surm viimati nõnda helde oli ja tema vaevlemisele lõpu peale tegi. Jaani kurbusel ei olnud piiri. Ka tema närtsis ja sulus silmad surmale. Seda tegi teiste armukaskede kaasas Nipudi kylast saadud armukask.

RKM II 45, 275/6 (3) < Rakvere l. - A. Krikmann < Mai Sasiberg (1953)

Vir10

Laepõhja talu heinamaal, just keset heinamaad, olnud suur ja vana paju. Kord läinud säält üks mees mööda, vaadanud seda suurt paju ja lausunud endamisi: "Kyll on vast puu, siit saaks alles puid!" Mees võtnud kirve ja hakanud puud raiuma. Ta saanud puu peaaegu maha, kui puu seest tulnud välja mitu väikest meest. Mehed võtnud raiuja kinni ja tahtnud viia ära puusse. Kyll tõrkunud mees, kuid se see ei ole aidanud midagi. Ei saadud teada, kes võtsid selle mehe kinni ja kes viisid ja kuhu kadus see mees. Seda meest pole enam keegi näinud.

ERA II 218, 363 (3) < Rakvere l. – Ester Albrecht, s. 1924 < Hindr. Albrecht, 45 a. (1939)

Vir11

Tudus – hiis. Sinna igal aastal kadunud üks loom ja inimene. Hiies saksa neitsit, tal laud kohvitasside ja toiduga. Kes hiide, kaob. Soome vanamoor lausunud ta hiiest ära. Neitsit punases riides üle välja. Nutnud. Olnud kolmekuningahommikul. – Läänud Umbjärve. Sestsaadik ei saa järvest kala, enne saadud. Mees lapse varrudeks kala pyydma. Kala kätte. Neitsit kysinud selle endale, kelle pärast mees pyyab. Mees nõus, et paneb lapse nime Maarja – ei siis ole midagi. Kalad kadunud selle mõtte juures reest, üks jäänud veel. Haldjas kysinud, et anna mu tõmpsaba orikas kätte. Kadunud seegi kala. Sellepärast haldjas võtnud kalad, et lapse nimi Maarja pannakse.
ERA II 38, 559/61 (59) < Viru-Jaagupi, Roela v. – R. Põldmäe (1931)

Vir12

Kui meil Tudus metsad põlesid, siis meil oli karjane karjaga metsas. Siis üks neitsit nuttis. Karjane läks sinna, ja siis tema läks teise kohta, nuttis seal jälle. Karjane läks jälle sinna, aga ei nähänd kedagi. Aga nutu-ääl ei kadund ta kõrvist. Tema nuttis metsa põlemise pärast, see oli metsaalajas, tal ei old ruumi enam kuskil.
ERA II 38, 554 (50) < Viru-Jaagupi, Tudu k. – Rudolf Põldmäe < Mari Sirts, 76 a. (1931)

Vir13

Hiiekoppel. Tudus paks metsasalk. Hiis. Ohverdatus seal Ukule. Haldja jäljed eksitanud inimesi. Metsa maharaiumisel lahkunud haldjas nuttes Tudu järve.
ERA II 218, 179/81 (6) < Viru-Jaagupi, Tudu k. – Linda Pauk < Mihkel Priilaht, 72 a. (1939)

Vir14

Simuna kihelkonnas Salla vallas Kadi kyla mäel olnud suur 400-aastane tamm, kuhu käidud ohverdama. Kui see tamm maha saetud, karjunud ta kaks päeva.
ERA II 266, 34 (24) < Simuna, Lasinurme k., Reinu t. < Mõisamaa k. – Veera Fuchs < Leena Tedrekull, s. 1878. a. (1939)

Vir15

Kadrina kihelkonnas, Sirgu kylas seisab mänd. Räägitakse, et see naine saab vanatydrukaks, kes murrab yhe oksa selle puu otsast.
E 79, 745 (1) < Kadrina, Sirgu k. - A. Wittram (1931)

Vir16

Enne muiste moori ajal ja vanal ajal vaari ajal on niisugusid puud olnud, mis on rääkinud, mitte kyl igayhele, aga kui keegi on senna läinud, kellel miski suur häda olnud, siis sellele on need puud head nõu annud. Neise puisse ei ole keegi tohdind puutada, kui kervega nende kylge on lõõnud, siis on sealt verd välja tulnud. Iga neljapäeva õhtu on inimesed seal koos käinud pidu pidamas toro pilliga. Neljapääv on suurem pyha olnud kui nyysed pyhad. Yks tige härra on need puud lasknud maha raiuda, ja on ka rahva sealkäimise ärakeelanud, olgu kyl et inimesed õhtu käisid. Neljapäeva pidamise on ka see tige härra ära keelanud, peksu trahviga.
E 40314/5 < Haljala, Metsiku - D. Pruhl

Vir17

Seljal pidat veel praegu maa sees üks suur kelder olema, mitte väga kaugel Toolse myyridest. Seal seisvat kõik selle ryytli röövitud varandus paigal, ja suur uss pidavat seal keldris oma poegadega eluaset. Kord olevat karjapoisid teinud tule aukude peale, kust ussid vahel väljas käinud. Tuleval kevadel imes vana uss selle pere lehma nidad nii ära, et too varsti suri. Sellest ajast peale ei tohi keegi neile paha tegema minna, kartes, et jälle mõni õnnetus juhtub. Mõnikord aga pidavat neile salaja sinna keldri juure piima viidama, mille peale ussid väga maiad olevat. Kes siis seda teeb, sel olevat ikka hea õnn, kõik loomad minevat hästi korda ja muud ka veel head.
E 6517/8 < Haljala, Vihula v., Mustoja – T. Lepp-Viikmann (1894)

Vir18

Ohvrikivi Kaidma k. põllus. [---] Ukukivi kutsuti. Isa veel rääkis, kui tämä oli väike, et siis neisse aukudesse viidi viljateri, igasse auku ise sorti (kanepi, herne, nisu jne). Lapsed käisid korjamas, siis saivad vanemate käest tapelda. [---] Auke oli täpselt 12, niikui jalakannaga oleks tehtud olnud.[---]
KKI RLH 24, 164/5 (1) < Jõhvi, Kaidma k. - E. Asnaurjan, 54 a. (1957)

Vir19

Kuremäe ohvritamm olevat esiemade juttude järgi olnud vanade eestlaste pyha tamm. Kuremäel olevat olnud pyha hiis ja hiieallikas kuhu tulnud paganausulisi eestlasi kaugelt kokku oma ohvritalitusi toimetama. Yks suuremaid pyhi olnud rukkimaarjapäev. Tamme kaunistatud mitmesuguste kirjude paeltega.

Luteriusu pastorid tahtsid sinna oma kirikut ehitada. Siis aga algas tsaarivalitsuse ajal venestusperiood. Kuremäele tuli vyrst Šahhovski, suur õigeusu pooldaja ja võttis hieeplatsi ja allika Kuremäe kloostri. Kuberner ja preestrid hakkasid ymberkaudseid elanikke agiteerima vene usku. Kuid elanikud jäid ysna ykskõikseks uue usu vastu.

Ohvritamme aga hakkasid ryystama ja temalt koort võtma kõik usklikud. Lõpuks tehti juba viletsale tammehiiglasele aed ymber. Praegu on tamm looduskaitse all. Kuid praegugi arvavad usklikud temast abi saavat. Käed topitakse veel aialippide vahelt läbi. Ja Hiieallikas on nyd õigeusklike pyha allikas. Sealt viiakse vett kyll pudelite, kyll piimanõudega. Nunnad ise kannavad kaelkoogu ja ämbritega – ikka ravimiseks. Sealsamas allpool supeldakse ja otsitakse allikast tervendavat ja parandavat mõju igasuguste haiguste vastu.

RKM II 380, 60/2 < Iisaku, Ohakvere k. - Elga Valter, s. 1925 < ema Juliette Porkon (1893-1976), vanaema Miili Grauverg (1866-1939) (1984)

Vir20

Roogendiku talust Roostoja kylas kaks kilomeetrit raba sees on Iissaar. Ennemalle, kui ristiusk meie maale toodi, läksivad eestlased salaja vanu jumalaid kummardama. Nad tulivad maailma kaugelt läbi rabade ja soode soosaartele. Seal olivad nende pyhad hiied. Seal nemad ohverdasivad siis oma andisid, mis neil oli ja palusivad jumalaid. Iissaar oli ilus kõrge saar kesk lagedat raba, seal kasvasivad suured puud: kased, kuused, männid, haavad. Saar paistis kesk raba kaugele. Iissaare keskel on nyd lagendik nagu veike heinamaa ja vana kiriku nurgakivid on veel alles.

Iissaar oli nii pyha paik, et inimesed juba eelmisel saarel mytsid maha panivad ja palja peaga edasi läksivad, nii kangest austasivad nemad oma pyha paika. Seda eelmist saart kutsutakse praegugi Kybarsaarest, sest palujad sinne oma kybarad ehk mytsid jätivad ja perast jälle ära võtivad.

Vanad inimesed räägivad, et Iissaare keriku alla on jäetud raha ja ehteasju. Va Männasaare Siim, kadunuke läinud ka öösel Iissaare kaevama, taht raha kätte saada. Jo puutunud labidas raha kylge, kelks käind, aga siis tuld maa alt niisukest mölinat, et Siim pand minema nagu viir.

RKM II 61, 27/8 < Iisaku, Roostoja k. - Mall Proodel < Kristof Roostari (1881-1944) käsikirjadest (1965)

Vir21

Ohwrikiwi olnud Palmse wallas Watku kylas Joosepi talu õues, kuhu peremees ja perenaene igast esimesest asjast ohwrid peale wiinud. Kui pojanaene perenaeseks saanud, ei olla tema enam kiwile ohwrid wiinud, waid seda tyhjaks pidanud. Kui temale kolm tumma poega syndinud, siis arwanud kylarahwas seda nuhtluseks, et ohwrid ei ole wiidud. Ommeti olla neil ka rääkijaid õdesid ja wendi olnud. Kiwi olla uue maja põhja alla jäänud.

Jung 1910: 154 < Joh. Sõster Palmsist

Vir22

Jõhvi linna pool hiigel suured lepad kasvamas, mida ymbruses Hiielepadeks nimetatakse. Suvel kord lähenes hiigellaiatsane piksepilv. Minu onu Kleesmann jutustas, et heinamaal suur hulk kuivi heinu laiali oli laotatud, kartis vihma. Ta paljastas pää ja hulkus kolm korda ymber hiielepade. Vihmapilv, mis oli jõudnud juba pää kohale ja milles pikne raksatas, vajuks nagu iseenesest ruttu eemale ega valanud piiskagi vihma alla. Onul oli Seitse Moosest.

RKM II 7, 34 (24:1) < Viru-Nigula, Iila k. – Hans Kleesmann, 1930

Vir23

Minu isa rääkis, et oli Tarakuse põllul suur kivi, 2 auku sees, teine kus paksemat panti, teine kus vedelamat. Nemad enamasti igapäev või jälle, kui igapäev ei viinud, siis kui tuli jälle mõni suur pyha, siis viisid paremat jälle sinna. Seda nime ma ei tea, aga oli ikka yks aunimi kah sellel kivil. Võite kirjutada pyha kivi, nad kutsusivad. Terve kyla käis. Akkasid uskuma kivi sisse, et kivi on pyha ja sellest arvasidki... Ta olla, kui teda toidetud easte, olnud suur abi. Yks naerab seda kivi, kui käis sööki viimas, siis jäi yhe silmaga.

RKM II 14, R 7 (36) < Jõhvi v., Sompa k., (1947)

Vir24

Arstiallikas mere kaldas. Pyha. Sakslased randa. Joonud allikast, pesnud end allika vees. Eestlased vihastunud. Sakslased tapnud härja, veri ja lihatykid allikasse. Eestlased veeretanud kivi kaldalt alla. Kivi kahele saksalsele peale, mattes ka allika suu. Sakslased pole jaksanud kivi edasi veeretada.

ERA II 215, 108/10 (4) < Jõhvi, Vikala as. - Melaine Arro, s. 1925 (1939)

Vir25

Muiste olnud Laagnas hiiemägi kolme kuusega, mille oksa sageli paelte ja lintidega ehitud. Nelja sylla kõrgust ohvrikivi kutsutud Tornikiviks. Peale ohverdamise olnud kivil teinegi ylesanne: kivi otsast kuulutanud kylatark tulevikku ja andnud rahvale ka muidu head nõu.
Joonuks, Vallimäe 1988: 79-80

Vir26

Meie põllu sees oli ennem üks suur kivi. Seal oli enne seda üks perekond olnud, kes kivile andisid viinud. Elased keskeltläbi. Uus minia ei pidanud kombest. Loomad hakkasid surema, elu jäi kehvaks. Lõpuks suri pere koolerasse. Toidu asju viidi. Oli yhe pere kivi. Lõhutud.
RKM II 51, 570/1 < Kadrina, Vanamõisa k. - Joh. Biin 59a, (1969)

Vir27

Suur jägar oli kõrd vanast jäänd. Nõna arvata 400 a tagasi. Siis oli oldese pu au sees. Seda käidud kummardamas ja pikse myrina aial tema varju all. Pärast jummalatähtsuse põri päevä jäi jägar alvast ja kõik kartsid seda puud, sest et tema syda seest ära mädanes ja sina sisse nirgid asusid. Se näitus tähendas siis looma äppardust. Kelle kõa peal jägar kasvas see tahdis, et ta saaks maha raijutud, et õõnsa puust näitaja nirk pärast kõige kyla loomadele äppardust toob. Siis aga ei tohdind need mitte keegi puud maha raiuda kel omal loomad õlid. Siis valitseti se maha raiujaks kell kedagi karva kandjad looma ei ole. Se raijus jägari maha. Se jägar öld ära nõjutud. Mittu tapri vart läind katgi enne kui jägar maha kukusid siis kuuludud seal kanu juures oigamist ja raiuja öld ise ulk aega aige.
H II 11, 100/, (37) < Rakvere, Kohala

Vir28

On kohte kyll olemas – vanarahva usu järgi, kus varastada ei saa: eestlaste pyhaks peetud metsa- ja hiiesalkadest, pyha allikate juurest ja ohvrikivide lähidusest. Keegi Rakvere muuseumi kylastaja 1937.a. jutustas: “Teada, et Rakveres Näituse aias voolab vanaaegne pyhaks peetud allikas. Allikasilma kohal on kaunis kõrge kyngas. Jutustaja kaotas sinna rahakoti suure summa ja dokumentidega. Mõne aja pärast tagasi tulles leidis selle alles olevat maas. Koht oli väga käidav. Läheduses olnud vanemad: “Meie nägime juba ennest, et rahatasku on rohu sees ja panime lapsed just sinna mängima, et kui kaotaja tuleb, võib tervelt kätte saada. Lastele keelasime kõvasti ära, et ei tohi puutu võera oma.” – “Miks te siis ise rahatasku omale ei võtnud?” – “Kas te ei tea, kulla härra, et siit allika juurest ei tohi keegi varasta!” Seda ytles naine niisuguse tõsidusega, et midagi enam kahelda ei jäänd.”
RKM II 7, 385/7 < Rakvere, Krikmann, 1946

Vir29

Hiiemägi Rakwere wallas Tõrma kyla lähidal, mis umbes 20 syllda kõrge olla ja pealt tessätini suurune. Selle mäe all olnud wanal ajal jõgi, mida kohta praegu Jõeoruks nimetatakse, sest et see ka jõeaseme sarnane wälja nägewat. Rahwas ei olla seda jõe wett mitte puhta hoidnud, sest et üks eksinud tydruk oma lapse muste nartsusid seal sees pesnud. Selle peale olla hiis tugewaste pasunat puhunud. Hiiemäele ilmunud üks suur hall sikk ja peale seda tulnud üks pilw, kes wee ja kalad enese sisse tõmbanud, mispeale ta wesikaare poole sõudnud, kunni waatajate silmist ära kadunud, kuna sikk maas pilwe all käinud. Jõeasemele pole muud järele jäänud, kui yksi kaanid muda sisse siplema. Sellest olla tall tänapäewani Kaanjärw nimeks jäänud, ja sinna kohta, kus tydruk oma lapse nartsusid pesnud, mispärast hiis wihasanud, olla rahwas augu kaewanud, mida praegu weel Kaltsuauguks kutsutakse. Sikk käinud pilwe ees maas ja hyydunud: „Põgenege, põgenege! hiis tuleb!“
Teine jutt räägib sellest jõe äraminekust järgmisel wiisil. Hiiemäe all olnud wanal ajal jõgi, kelle aset praegu jõeoruks nimetatawat. Jõgi ise olla hiisi käsul sealt ära Kuusalu kihelkonda Kahala jaama juure põgenenud ja seal järweks muutunud, mida praegu Kahalajärweks kutsutakse. Kahala jaama juures olla mehed kynnud, kui jõgi sinna läinud. Hiis hyydunud ikka: „Hiisi ees, jõgi taga! põgenege poisid eest!“ Keegi teine waim olla poistele öelnud: „Lööge, poisid, sahad maa sisse pysti!“ Kui poisid seda teinud, jäänud jõgi sinna peatama ja muutunud järweks. Nõnda saanud praegune Kahalajärw.
Jung 1910: 169 Rakvere 8 < J. Grube Narwast

Vir30

Viru-Jaagupi Koeravere kyla juures olnud muiste Pyhajärw. Pärast ei pidanud risti usu ajal rahwas järve enam pyhaks, vaid naised hakkasid järwes pesu pesema. Korraga kange tuulispask, keerutas järve yles ja kiskus teel veel tyki mäge enesega yhes. Ligidal rabasse langes see mäe tykk maha ja kohe ka Pyhajärw ise. Enne maha langemist hyidis hääl ylevalt järvest marjulistele: “Eest ära! Pyhajärw tuleb!” Marjulised jooksnud suure vaevaga eest ära, kui juba Pyhajärw pilvist maha sadanud. Sest saadik ei hyyta järve enam Pyha järweks, vaid Must järweks. Koht, kus enne Pyhajärw laenetanud, on nyid kuiv.
E I 57 (400) – M. J. Eisen (1925)
E III 17 (82) < VJg - Eisen

Vir31

Vanasti asunud Pyhajärv Kehala Seaväilal. Kehala naiste roppus sundis järve lahkuma, kuna temale teed rajas ratsanik hallil hobusel.

H II 10, 574 < VJg – J. Ustallo

Vir32

Kehala k. juure jäi peale veeuputust veeloik, s.o. Pyhajärv. Eskli eit ja Soometsa Mall näinud kirikuteel, kuidas laps sinna kõrval looduse käsul toimetanud. Samast tulnud tõrelev naine ja pyhkinud kalasabaga lapse p. ja visanud selle järve. Järvest kuulnud: “Seitse aastat ei pea sa saama kalasaba nuusutadagi!” Lendu tõusnud suur hall kull ja vesi läinud suitsedes tema järele Rägavere metsa poole. Mäel lykatud tykk nagu saagides välja.

E 49355/6 < Peterburi < VJg

Vir33

Kantkylas Rägavere v. yhe pere aias on kivi, kelle kõrvas enne üks suur vana puu kasvanud. Selle kivi kõrvas, puu all olnud üks tõrn. Sellesse tõrde viidud iga uutsest asjast andisid, nagu uutsest leivast, lihast, õlut jnt. Tõrn haisenud. Yhe peremehe hobune käinud söönud sealt seest ja surnud pia ära, sellepärast, et “jumal ei ole tahand seda”. Tõrre nimi oli “Tõnne vakk”. Kantkylas Tõnne pere e. talu, mis kyll sõnast Tõnn tuleb.

EKM S, Veske M 28, N 9, 13 < VJg – M. Veske

Vir34

Tudu mõisa ja vana koolimaja vahel asus tihe metsasalk, mida kutsuti “hiieks”. Endistel aegadel olevat ohverdatud seal Ukule. Hilisemal ajal oli levinenud inimeste seas jutt, et seal elavat haldjas, kes ennast näitavat vahest noore mehena, vahest noore naisena. Kui mõni inimene sinna metsa läks ja sattus haldja jälgedesse, siis ta ei saanud sealt ennem välja, kui kukk keskööl laulis; siis kaotasid haldja jäljed oma mõju. Kui mõis läks teise omaniku kätte, siis see saatis teomehed hiiemetsa maha lõikama. Sellest kohkus ja vihastus haldjas ja laskis kuuldavale hoigeid ja kiunumist. Yhel udusel varahommikul, kui jälle teomehed olid oma tööol, oli keegi lesk naine näinud, kuidas hiiemetsast tuli välja pikaldaste sammudega haldjas. Ta oli olnud noore inimese kujuga, kuid see oli jäänud arusaamata, kas ta oli mees või naine. Yhes käes oli tal suur kuldlusikas ja teises hõbevaagen, ja yle õlgade oli suur udulooritaoline riie visatud. Ta sammus otse yle põldude Tudu järve suunas. Sellest saadik usutigi, et haldjas olevat asunud elama Tudu järve ja selle ymbrusesse.

ERA II 217, 152/3 (3) < Viru-Jaagupi, Kaukvere k. < Tudu k. – Evald Tarve < Annette Tarve, 39 a. (1939);

ERA II 138, 139/41 (2) < Viru-Jaagupi, Tudu k., Vabriku t. – Vilma Miilo, 15 a. < Karl Miilo 44 a. (1939)

Vir35

Vaekylas Hiiemägi. Varem ajal kasvand siin mäel vanad tammed. Rahvajutu järele olla siin vanade eestlaste ohvrikoht olnud ning selle tõttu olla sinne ymbrus ka kaitstud sõdade ning muude õnnetuste eest.

E 55319 < Rakvere, Vaekyla (1924)

JÄRVAMAA

Jär1

Hiiemetsa imed.

Elanud 2 venda. Koht halb – elu vilets. Kord vanem vend Jyri metsa laastama – põldu juure tegema. Raiub kase läbi – ei puu ymber kuku. Raiub vahert – kirves varre otsast ära. Raiub tamme – puust voolab veri. Jyri ehmatub. Tulnud Hans, noorem vend, metsa. Jyri lugu Hansule. See metsa vaatama. Näeb metsa kui muudetud olevat, isegi linnud julged. Kesk metsa ilus maja – muruneiud jalutanud ymber. Murueit kohe Hansu juure õeldes, ta olevat muruneiude ilu näinud, mille eest ta muutuvat linnuks või loomaks. Yks neiu aga mehe andeksandmist paluma – ei tulnud see siia kurja mõttega, vaid juhtumisi. Murueit annab andeks, lubades meest õnnelikuks teha. Hans koju. Hakanudki vendade käsi hästi käima. Rahvas, kuuldes, et hiies vaimud, käinud säääl vaimudele ohverdama. Iga ohverdaja toonud

aga ka Jyrile ja Hansule kellede maa peal hiis olnud rohkesti andeid. Jyri võtnud varsti naise, Hans jäänud poissmeheks. Murineiude sinisilmad jäänud talle meele. Hansu juhtumisest saab teada naabri Mihkel – halvade elukommetega poiss. Tahab muruneidu endale naiseks. Varastanud Hansu aiast mett, viies seda hiievaimule ohvriks. Kivile pannes särisenud see ja mesi Mihklile vastu rindu. Mihkel hooli sellest, minnes aga muruneiude majani. Murueit, teades teda kurja nõuga tulevat, muudab ta roomajaks, nn. “nälkjaks”.

Hansul alati muruneid meeles ja läinudki kord neid vaatama. Tagasi pole ta tulnud ja vaimud kadunud hiieist ära.

Hans olnud nende perekonda vastu võetud.

E 6168/76 (4) < Ambla, Tapa – O. Hintzenberg < Mart Treuberg (1893)

Jär2

[Tuuliku] mäe juures asuvas metsas on ohvrikivi, sääl olevat vanad eestlased iseseisvuse ajal ohverdama käinud. Sääl asunud ka suur hiis, umbes sada aastat tagasi olnud sääl veel palju puid kui eelmine peremees rajunud need viimaseni maha.

ERA II 219, 453 (2) < Järva-Madise, Lehtmetsa k. < Peedu k. – Amanda Järviste, s. 1925 < Gustav Aalde, 49 a., synd. Tartumaal

Jär3

Kui ma alles väike laps olin, siis kohises siin samas järv, kus nyyd meie heinamaad on ja siin see mägi oli vana hiemägi ja praegu on veel mõned vanad tammed ja ohvrikivi näha. Sääl mäel kuulatakse igal sygisel hingedepaeval kaebliku nuttu ja ohkeid. Neid ohkeid tulevad hiemäe haldjate rinnast, nad nutavad taga enda hädä ja armast kodu mis nyyd on inimeste käed ära lõhkunud.

ERA II 226, 80/1 (3) < Nissi < Järva-Jaani, Kuie k., Kokka t. – Joh. Vask < Juhan Vask, 90 a. (1939)

Jär4

[Sarabiku ehk iie-mägi

Päinurme kylas Paiste mägede pool kyljes olev Sarabiku mägi on hiemägi olnud. Sääl on ändrikud elanud. Sinna maetud eestlaste kuningate ja vapramate sõjameeste tuhk. Sinna on mehed surnute austuseks kive kannud ja naised pärgi viinud. Ka on sääl hiiepidusid peetud. Säält ei ole keegi tohtinud yhtki oksa murda, kes seda teinud, langenud jumalate viha alla. Hiljem on sealt leitud relvu ja hõbesemeid.] pseudo

H II 40, 61/3 (1001) < Koeru – H. A. Schults (1890. aastad)

Jär5

Mees raiub hiiemetsast puid. Teda karistatakse.

H II 67, 271/4 (1890) < Koeru – A. Schultz (1903)

Jär6

Palu kyla metsa tammed.

Palu metsas on 4 tamme. Yks on neist neljast tammest ära saetud. Need neli tamme on kasvanud kynka otsas ja selle ymber on kasvanud kaski. Nyyd on need kased ära saetud, ainult mõni yksik kidur kasekene kasvab seal ymber ja need tammed on kangesti kidurad. Ja inimesed on käinud neid nelja tamme kummardamas. Ja mõni kivi on seal ymber kynka.

ERA II 221, 62 (2) < Peetri, Vodja k. – Harald Sklave, s. 1926 < Voldemar Sklave, 25 a. (1939)

Jär7

Pala kylas, Raademetsa t. väravas on suur mänd, mida harilikult kutsutakse Raademetsa mänd.

Kuigi mitte väga kõrge puu, on see siiski õige jämeda tyve ja harudega ja yldse tysesda kuju poolest silmatorkav. Kõige jämedamast kohast on läbimõõt u. 1 meeter.

20 aastat tagasi on keegi mees vidand kihla, et tema raiub selle männa yhe päevaga maha. Aga mees saand raiuda ainult yhe söömavahe, kui jäänd haigeks ja surnud varsti pärast seda.

Pärast pole raiumist enam jätkatud. (Raiutud koht on praegu veel näha, osalt kinni kasvand).

See mänd olevat nii vana, et Rootsi sõja ajal on seal lipp otsas olnud.

Vanad inimesed teavad veel pajatada, et Rootsi sõja ajal on sinna yks kindral maetud ja mänd istutatud tema hauale.

ERA 24, 479/80 (1) < Türi, Pala k. – Richard Viidebaum (1930)

Jär8

Meie talu õue taga on yks pyha mänd, kas tad hiiepuuks peetakse või ei, ei tea. Ennem vanasti tehti lypsikuid puust ja yhe laua sees oli oks, oksa läbi kurnati piima. Siin ligidal oli yks puuanumate tegija Rein Piiskop, see oli võtnud selle männa kyljest yhe oksa, et puulypsikule seda panna, kuid pääle selle pole ta rahu saanud, kästud ikka tagasi tuua. Viimaks oli ta tagasi toonudki ja viskand selle männi alla, siis saanud rahu. Ennem oli neid mändisid kolm, teised kuivasid ära, ja raiusin ma nad maha. Siin on

vanasti olnud surnuaid, tuleb välja inimese pääluid, hambad sees ja kõigeti selgesti tunda ka teisedki luud. Surnuaia myyrgi on veel selgesti tunda, ja meie talu kutsutakse Kalmu talu.
E StK 27, 40/1 (1) < Koeru, Lahu k., Kalmu t. – August Voldemar Kõrv < Jüri Kuriks, 51 a. (1925)

Jär9

Lypsikutoru ja puupytid.

Lahu kylas, Kalmu talu krundil on üks kuusik, mida nimetatakse: "Kalmu kuusikuks." Yle kuusiku ulatub suur määnd, mis on pyha. Teda kutsutakse "Pyhamänniks", seepärast, et sinna on maetud ennemalt surnuid. Kuusiku taga asub Kalmu talu.

Kord läinud Kalmu perenaine ja toonud Pühamänni juurest yhe kadaka oksa. Pannud selle lypsikutorusse, kurna asemele, sest vanasti ei tuntud teist kurnamisviisi ja ega ei olnudki kurne. Aga kui ta murdnud, hakanud ta järel lendama üks valge tuvi. Tuvi olnud igal pool perenaisel järel. Läinud kus ta läinud. Karjunud ikka: "Vii oks ära, vii oks ära!" Perenaine pole enne linnust lahti saanud, kui viinud oksa tagasi, kust ta toonud.

Kord jällegi toonud peremees yhe männi, et sellest teha piimapytte. Kui pytid valmis saanud, olnud need ilusad ja kõlavad. Kohe proovitud panna piima hapnema. Aga kui piim olnud hapu, olnud ka piim halb. Ei kõlvanud kuhugi. Pealegi krigisenud pytid alati ja karjunud: "Viige mind tagasi, viige mind tagasi!" Alati teinud nad suurt kisa ja tyydanud juba ära. Polnud muud pääle hakata, kui viidud pytilauad tagasi. Peremees lõõnud kirinal-kärinal pytid kildudeks ja viinud Pyhamänni juurde.

ERA II 220, 644/6 (21) < Koeru, Nõmküla < Lahu k. – Ellen Sikkemäe, s. 1925 < isa Martin Sikkemäe, 56 a.(1939)

Jär10

Rakke vallas Lahu kylas Kalmu talu karjamaal keset noort metsa kasvab suur määnd. Varem olnud neid seal kaks. Vanasti olnud see koht matuse paigaks ja mäände peetud pyhadeks puudeks. Arvatakse, et sinna on maetud viimase suure katku ajal ja ka veel pärast poole, sest kaevamised on näidanud, et on maetud kahekordselt. Ka olnud praeguse Kalmu talu rohtaia kohal kabel mille alusmyyri jäänused veel praegu näha. Rahvasuus liiguvad ka selle paiga kohta mitmesuguseid jutte.

1) Vanasti olnud Lahu koolis õpetaja, kes armastanud õhtuti käia Kalmu talus kaarte mängimas. Yhel pimedal sygisõhtul Kalmult koju tulles, näinud ta keset teed valgust. Lähemalt silmitsedes näinud ta seal altarit, milles seisnud õpetaja ja jutlustanud, kuna rahvas eemal maas istunud. Mees kohkunud väga ja hakanud kartlikult Kalmu talu poole taganema, mispeale viirastus kadunud.

2) Yks Kalmu talu peremehi saaginud teise männi maha, ja teinud selle laudadest piimapytte. Aga kõik piim, mis ta nendesse pannud, läinud halvaks ja öösiti unes on käidud teda vaevamas ja kästud määnd omale kohale tagasi viia. Enne pole mees rahu saanud, kui lõhkunud pytid ja viinud tykid mahasaetud männi kännu juure tagasi, kust nad imelikul kombel ära kadunud.

ERA II 220, 677/81 (11) < Koeru, Nõmküla – Adele Matrov, s. 1924 < Jaak Ilomets, 41 a. (1939)

Jär11

Kalmu Männid.

Järvamaal, Koeru kihelkonnas Preedi vallas, Lahuküla karjamaa (nõmme) peal on üks pere, nimega "Kalmu". Selle pere ligidal on kaks suurt laiija määndi, neid hyitakse "Kalmu Mannid". Senna määndide alla on vana Rootsi sõja ajal kaks ylemat maha maetud. Neid määndisid ei pia keegi tohtima maha rajjuda, ega yht oksa neilt määndidelt omale võtma. –

Yks mees olla sealt korra yhe oksa ära toonud; aga seda meest pole lastud ööse magada, enne kui ta oksa ära viinud, senna kust ta tema võtnud.

E 6, 519 (2) < Koeru, Lahu k. – M. Leppik (1894)

Jär12

Ohvrikivi.

Ohvrikivi asub Kuksema vallas Kaaruka kylas Ende maa peal. Temast mingid juttu kyll säilinud ei ole. Ainult seda teatakse rääkida. Enne kui Roosna-Alliku mõisa veel pole olnud, sest Roosna-Alliku mõis on 163 aasta eest ehitatud, olnud praeguse Ende põllul, kus kivi asetseb ja kõrgem koht, vana hiis, kus kasvanud tammed, pärnad ja vahtrad. Kui see hiis asunud, pole rahvas ristiusu kommetest kinni pidanud, vaid ohverdanud ande oma jumalalle Taarale. Kui aga Roosna-Alliku mõis ehitatud, lasknud Roosna-Alliku härra hiie maha rajjuda, et oma saalidele mööbleid lasta teha. Sellest ajast on rahvas hakanud ristiusu kombe järel talitama ja ristiusustunud. Kivi on aga praegu alles, kus vanasti ohverdati. Kivil on näha ka väikesi augukesi, mille kohta rahvasuus on arvamine pysinud, et need olla surnude hingede augud, kui teise maailma läinud, sest vanasti surnu sugulased teinud väikese augukese kivisse.

Jär13

Puudest

Eelkirjutatud Hiemäe hiiest on tänaseni säilinud vaid üks suur pärnapuu. Kyla kõigevanema elaniku jutu järele on pärnapuid olnud kolm. Kuidas kaks neist hävinud, sellest räägib rahvajutt järgmist. Tolleaegne parun von Ingelart armastanud väga neid puid. Ta keelanud ära nende mahasaagimise. Keelust hoolimata läinud mõisa sepa poeg puid maha raiuma. Ta läinud ööpimeduses oma kavatsust täitma. Teel aga komistanud ta ja murdnud jalaluu. Rahvas aga uskus, et Jumala tahtmine on, et puud jääksid kasvama. Seepärast juhtunudki tolele noormehele säärane õnnetus. Kui tuli talude jagamine, siis jäänud need puud enam-vähem piiri peale. Yks aga oli olnud minu vanaisa põllusees ja varjanud vilja ära. Puu saetud maha. Ta seest leitud väikene tähniline kivi. Teine puu aga kuivanud isenesest ära. Kolmas aga haljendab igal aastal. Juunikuus, kui pärnapuu on yleni õites ja mesilased sumisevad, siis tõuseb kujutlus, et see suur pärnapuu on Eesti riik - Eestimaa, kus iga inimese, nii noore kui vana, ppydeks on olla kasulik yhiskonnale ja terve Eesti arengule ning Eesti hääle käekäigule.

ERA II 220, 36/8 (2) < Järva-Jaani, Kuie k., Koka t. – Erna Vask, s. 1926 < Ann Vask, 79 a. (1939)

Jär14

Toodamäe kuusik

Järvamaal Koeru kihelkonnas Piibe ja Preedi mõisa vahel, Piibe maa peal, on üks veike metsa tukk yhe mäe kingu peal. Seda metsa tukka hyitakse "Toodamäe" kuusik. See on vanast üks lie koht olnud. Sealt ei rajuta mitte yhte puud, vaid mis maha kukub, see võetakse ära.

Kes sealt metsa tukast piab puid rajuma, sellel piavad kõiksugu õnnetused tulema.

Yks mees on sealt yhekorra yhe puu rajunud, sellel surnud hobune ja lehm yhekorraga ära. Ja teiseks, kes rajub, see rajub kas kätt ehk jallga.

H II 65, 256 (1) < Koeru – M. Leppik

Jär15

Riismekesed vanast usust ja hiiedest.

Mõned pikad aastad tagasi, oli Kukeveres ohaka-aas vana põline kuusk. Selle puu juure viind vanad inimesed igast uutse viljast hiiedele. Seda puud peeti pyhaks: ei teda rajutud ega puutund tasse keegi. Nyid on ta ise maha langend ja nooremad ei pia tast enam lugu.

H II 38, 675 (1) < Ambla, Põriki (?Kukevere) – Joseph Freiman (1891)

Jär16

Hiie-mägi või vainu asub Tamsi kylas, kyla endisel vainul. Sel hiemäel kasvanud vanasti hiigla suur jalakas. Kyla sepapada olnud selle lähedal ja maast yleskerkinud juurikad seganud seppa. See hakanud nende kallal urgitsema ja raiuma, kuni viimaks jalaks kuivanud ja kukkunud ymber umb. 20 a. tagasi. EKLA M 11:1, 15 < Peetri, Tamsi k., Jaagu t. – Rud. Stokeby < Mart Meeder, 42a (1929)

Jär17

Rahva seas liikus Tamsalu kandis niisugune jutt. Seal lähedal on kuivaks jäänud Einjärv. Tema kaldal on Savalduma kyla. Et seal Savalduma kyla ja Einjärve vahel on üks väike mäerinnak ja selle all on terve rida selliseid erilisi puid, mis kunagi ei lähe õieti lehte, nad on nii poolraagsed, mingisugused vaevakase lehe suurused lehekused ilmuvad sinna, aga tegelikult nad on suured ja kõrged puud. Ja need puud asuvad paari viisi, terve suur hulk yksteise kõrval ja üks puu on reast väljas. Siis rahva seas räägitakse nii, et pulmasaaja sõitnud sealt. Pulma peigmehel olnud teine pruut, seda ta hyljanud ja võttis uue. Nyid kui pulmasaaja sealt läbi sõitis, tulnud see maha jäetud pruut tee äärde. Peigmees jooksnud talle vastu saanist. Ja see mahajäetud pruut sajatanud terve selle pulmasaaja täie inimesed kõik nendeks puudeks ja see yksik puu, mis on reast väljas, see on see peigmees. Ja räägib rahvas veel nii, et neid puid ei või keegi saagida ega raiuda. Nad olevad nii kõvad, et terariistad pääle ei haka. Yks vanamees kord hakanud raiuma yhte ja saagima ja välk olnd ta maha lõonud.

RKM Mgn II, 202 (3028/13)

Jär18

Raudemetsa mänd.

See mänd asub Raudemetsa talu õueväravas. Ta on kenamaid mände ymbruskonnas ja võib olla isegi Eestis. Ta vanust ei tea aga keegi. Kyll aga teatakse, et mitmed, mitmed inimpõlved on näinud teda ikka sarnasena kui ta praegu on. Nii mõndagi rahvajuttu teatakse rääkida. Minu isa teab jutustada:

See mänd on ammu ja ammu tuntud sõjaegadel. Põhjasõja aegadel on vanadele kaartidele märgitud lipu asukohana. On näha, et selle männi ymbruses on tõelikult peetud lahinguid, seda tõendavad asjaolud, sest tihti ja tihti leidub maasees inimluuid ja rauatykke. Kui olid suured sõjad arvatavasti enne Põhjasõdu, saanud surma kuulus Rootsi kindral. See maetud ja hauale istutatud mänd. Siis öeldud, et nii suur ja vägev kui oli see kindral olgu tulevikus mänd ja tähistagu vägeva väejuhi asukohta. Selle männi

ymbrusest on leitud palju Põhjasõja aegseid rahasid. Nendest alles on üks, mis kannab peal Peeter I 1797.

Juba vanast ajast saadik on puul needus, et kes selle raiub see ka sureb. Männist veidi maad eemal oli enamalt Raudemetsa kõrts. Eks ükskord läinud mehed kõrtsis vaidlema, et kes raiub selle männi. Säälnud ka üks hoopleja sulane ja lausunud: "No kes siis iki kui mitte mina!" Veetud kihla viina peale ja tingimused olnud, et raiuda tuleb yhe öö-päeva jooksul. Hakanud mees hommiku vara raiuma. Raiunud lõunani, hing jäänud kinni, raiunud veel mõne paugu ning ninast ja suust hakand verd jooksuma. Jätnud siis töö pooleli ja heitnud pikali. Enne päevatõusu surnud mees. Sest ajast peale ei ole keegi mändi julgenud puutu. Laastud seisnud veel kaua ilma kõdunemata kuni keegi teekäija need endale mälestuseks kaasa viinud. Et mändi kyll raiuti aga sellepärast ta veel ei surnud. Kasvas veel suurema hooga. Kui lapsed veiks olid, siis see raiutud koht oli nii suur, et pääsesid seal istuma. See raiumine oli umbes 80-90. a. tagasi. Veel praegugi on raiutud kohas näha kirvelööke, kuid suurem osa on täiskasvanud.

Ykskord endine Säreveere mõisahärra öelnud moonakale: "Ori, ma annap sulle 100. rubli. Tooma see mänd minu aeda." Mees mõelnud ja mõelnud ja leidnud viimaks kuidas. Härra kysinud: "Mis moodi sinup tahtma see teha?" Eks siis mees öelnud: "Võtan männi maha, raiun tykkideks ja vean ta siis härra aeda." Härral polnud teha midagi, maksis mehele 100 rubla sest kihlveos polnud öeldud, mis kujul peab see mänd olema hiljem. Kuid sellegi kihlveo tagajärjel mänd jäi pysima ja pysib seni kuni tulevad uued sõjad, mis võivad ta lõhkuda.

ERA II 220, 245/9 (1) < Türi, Pala k., Raudemetsa t. – Hilja Kallaspoolik, s. 1921 < Jaan Kallaspoolik, 67 a. (1939)

Jär19

Kalmu kuused

Raudemetsa talu maapeal asetsevat mäge kutsutakse Kalmu mäeks. See nimetus on tulnud sellest, et sääln on asunud endine kalmistu või surnuaed. Sääln asus enamalt neli kuuske. Praegu on aga neist alles kaks. Kuused asetsesid nii et kaks olid yhel pool ja kaks olid teisepool teed. Rahvajutt räägib et sinnagi olevat maetud sõjaväe ylemusi. Tõesti see tundubki nii nagu oleks nad sinna istutatud, nii yhesuguste vahemaade järele. Ymberringi aga hiljem maetud surnuid. Kunagi endine Raudemetsa talu peremees hakanud kuuskede ymber asetsevat maad kyndma, kuna see seisnud pikemat aega kasutamata. Esiteks sellepärast, et pole kandnud vilja liig kõrge maa tõttu ja teiseks pole endistest peremeestest keegi julgenud surnuaia kohta yles kynda. Eks siis hakanud kyndma ise aga mõelnud, ega see head nahka ei tähenda. Näinudki öösel hirmsat und. Hommikul ylestõustes olnud päris hull. Pole julgenud kuuskedest isegi mööda kirikusse minna. Nii seisnudki kuuskede ymber asetsev maa tykk aega kasutamata, kuni praegune peremees selle põlluks kyndis. Mägi on ymbruskonnas kõrgemaid. 1931. kuivas üks kuusk, kuna teine langes 1938. a. talvel tormi ohvriks. Kaks aga seisavad kui sangarid Kalmu mäel.

ERA II 220, 249/51 (2) < Türi, Pala k., Raudemetsa t. – Hilja Kallaspoolik, s. 1921 < Jaan Kallaspoolik, 67 a. (1939)

Jär20

Miilimäe talu õuel kasvab praegu neli suurt kuuske. Need on umbes sada aastat vanad. Need kuused istutanud sinna keegi vanatydruk, kes sääln karjas käinud. Kui ta vanaks saanud siis öelnud: Kui keegi need kuused siit maha peaks raiuma, siis tulen teda kohe kiusama kirju vaka näol.

ERA II 219, 461/2 (14) < Järva-Madise, Mõnuvere k. – Amanda Järviste, s. 1925 < Villem Kuuskla, 45 a. (1939)

Jär21

Mina ei ole siit inimene, mina olen siia toodud, aga siin on olnud kyla keskel üks suur kuusk, mis on pyha olnud, et ikka kui miski loom tapeti või, siis oli toodud jälle kausiga sylti sinna alla. See on nyud vist üks 60 aastat kyll juba maha raiutud. Oli olnud see kuuse raiumine, siis vana ema oli ikka keeland, et seda kuuske ei tohi puutada ja kui olid raiund, sii niisukest isevärki kõhinat oli old kuulda seal kuuse juures.

[Raiuja poeg, umb. 60 aastane mees, ei tea sellest kuusest midagi, ei tea ka folkloori muist asjust.]

RKM II 195, 218 < Ambla, Kukevere k. – Mall Proodel < Otsa t. perenaine, 50 a. (1965)

Jär22

Vahastus, seal kiriku ymmer oli männi tukk. Keegi ei tohtind sealt raiuda, et lööb kervega jalga. Et old vanasti rahva kogomise koht. Nää pärast akkasid raiuma, ei löönd keegi jalga. - Mudu aavad siukest vanaviisi juttu.

ERA 24, 461/2 (5) < Türi, Enari k. Matsi t. < Vahastu k. – Richard Viidebaum < Jaan Iisman, 80 a. (1930)

Jär

23

Kõhurohuks kooritud tamm Põltsamaa linna pargis

M. Hiiemäe 1981

f 13x18

n 6x9

KM RO FOTO 13028

Jär24

Hiiease.

Hiiease asub Paide-Tallinna maanteest umb 450 m. W pool, heinamaie ääres, Olli talu maal, Rannamiku talu kohal. Mainit koht asub heinamaie keskel olles ka ise heinamaa. Koht on tasane, madalavõitu. Seda ymbritseb peaaegu nelinurkselt puie rida. Srnaselt ymbritset lagendiku keskel on väike kyngas, nagu mingi kääbas, 6m läbim. ja 1m kõrge. Hiieaiast – nii nimetab kohta kohalik rahvas, läheb karjatee mööda ja läheb välja kylateele, mis tuleb maanteelt käänaaku kohalt just koolimaja juurest, moodustades peaaegu sirge tee hiieaiast maanteeni. Jungi teatel olnud hiieasemel saun, nimetat Hiiesaukaks, kus neljapäeva-õhtuti mõned veel ohverdavas käind. Praeguses Hiieaias mingit ehitust ei ole. Ainult teistpool teed otse Hiieaia ligidal on Rannamiku talu maal varem mingi ehitus olnud.

E 55302 < Anna, Mustla k. (1924)

sama koht: H I 9, 297 (33) – A. Suurkask (1897)

Jär25

Iie saun oli siin vanasti, Kõhe pere juures (Vahastu kylas). Muud iit siin ei ole.

ERA II 24, 287 (28) < Tyri, Vahastu v. Vahastu k.

Jär26

Piibe k. lääneservas asuva Kalmu t. ja Kabelikünka läheduses on metsa all kynklik ala – Hauaplatsilagendik, kust on leitud inimeste luid ja käeraudu. Mõned ajad tagasi kasvas samas 2 põlist mändi, mida rahvas pidas pyhaks ja mille kyljest ei tohtinud oksagi murda.

Joonuks 1971: 33

Jär27

Virika k. Teedu t. juures on pärn, mida ei tohi maha raiuda, muidu saab raiuja kas surma ehk jääb haigeks.

AI f22, 93.1 Indreko (1924)

Jär28

Vana mänd [---] Raudemetsa talust lõunas. Mänd on kaunis vana, kuid rahvas ei tea selle kohta midagi muud, kui et seda puud maha ei raiuta. Yks mees hakand seda raiuma, kuid surnud ära.

AI f 22, 93.1 Indreko (1924)

Jär29

Hiiealune Äivere mõisa maa sees. Yks mäekyngas ja seal juures olev võsastik kannavad seda nime.

Jung 1910: 23 (Paide 15) < A. Muddist Paidest

TARTUMAA

Tar1

Vana Uderna posti jaama ees kasvavat 3 vana mända nimetat. "Kolme pedaja plats." Praegu hoitakse seda pyhalikult korras.

E 52902 < Sangaste - M. Kirschbaum (1922)

Tar2

Mihklitsimmu Ristimäepääl oli olnud ohvritamm ja ohvrikivi. Kord tulnud endine Kuigatsi valitseja nimega Kõnnu sinna ja ytelnud mis see tähendab et see on pyha kivi ja teotanud kivi ära. Yks nägemata inimene kes oli lõõnud kiviga jalale ja valitsejal mädanenud jalg kuni ta suri.

ERA II 242, 584/5 (2) < Sangaste, Kuigatsi v., Pringi k. - Kuigatsi algk. (1939)

Tar3

Vanasti Tõlliste jaamast kaks versta eemal Kajajal peremees Juhan. Keelanud kurja nimetamise ja kurjale ohverdamise. Kajaja niidul suur tamm. Tamme juurte vahel auk. Seebi Matli sinna vahtu, lambaluid, sõrgu ja muud. Juhanil soov tamme raiuda ja niitu yles kynda. Hobuse adra ette. Tammeleht Juhani jalale. Jalg paistetama. Juhan kynnirauad tuliseks, anumavitsa tarre ja ise piiblit lugema. 6 kuradit anumavitsa sisse, seitsmes, "limpak" hiljem ka. Juhan seitsmendalt kuradilt kysima, kuus tohtinud tammelehe jalale visata. Kurat tahtnud hobusele visata, tuul ajanud teisale. Terveks, kui sängialuse pyhkmed viib 3 hommikul põhja poole "kaarda alla ja neide kottal tillitõ aiget jalga". Juhan terveks. Jälle tamme raiuma. Adraraud tammejuurt vastu. Neli saksa tõllaga sealt välja. Juhan neile, et minge suurde sohu. Raiunud tamme maha. Pärast seda kuradid kadunud.
H I 7, 709/10 (11) < Narva < Sangaste - J. Plukk (1887)

Tar4

Kuigatsi ja Arula piiri pääl olli - Ristimägi kutsuti. Sääll olli yits pihl ja pihla manu käis vanapernaene jumalat kumardame. Tä viis talle sinna oma ohvrit. Poisikese ytelnuva - lääme situme sinna pihla oose sisse. Siss läitsi mõlembil alupoole kärnä. Mu kasuemä naksi neid arstma. Viis sinna mäe otsa nelläbä õdagu, võtse pihla oose seest mulda ja vajut tollega.
ERA II 284, 206/7 (245) < Karula, Iigaste < Sangaste - Liis Pedajas < Ella Peetsai, s. 1870. a. (1940)

Tar5

Vanast on pihla ala sööki viidu. Meil olli siin vana laoda taka. Siss ei ole toda pihla tohtnu puttu kah. Sinna olli vana peremees veenu. Om võetu sydäme kyllest vai kopsu kyllest, ääd liha ei ole pantu. Yitski ei olevat tohtnu enne paast maitsa. Siss om peremees pannu kerikuriide sälgä, õõ öölde ja om veenu. Mõni olli veenu tare pääle õlgi sisse, mõni pihla ala. Siss kui minu ema olli latseke, siss om õkva tettu nii. Nemä läesiva kerikude kah. A näil olli too taara usk kah. Sulane siss yitskõrd om laulnu:
Oh taake põrgu vaemu siit
mu jeesse majast vällä,
ei ole siin teil tegemist,
ei ma teid enämb pelgä.
Siss peremees oll ytelnu: "Mes sul mu vaimega tegemist." Oll vihatses saanu.
ERA II 284, 92/3 (75) < Luke, Sooru v. < Sangaste - L. Pedajas (1940)

Tar6

Otepää kihelk. Palupera vallas Pärdu talu õueaia nurkas on üks pikk kuusk olnud, kuhu palju ja kaugelt on ohvrisid kokku toodud. - Kord on üks ohvri tooja oma ohvriga hiljaks jäenud ja kui ta siis viimaks on tulnud, siis on sääll ohvri kohal üks nagu koer temale vastu hurisenud, muidugi oli see üks vaimline olemine, kes ennast selle yle vihastas, et ohvri toomine oli hiljaks jäenud. See endine ohvri kuusk on kyll sääll otsa saanud, aga selle asemele on teine kasvanud.
H I 9, 635 (87) < ? - A. Suurkask (1898)

Tar7

Yten paegan käenyvä inemese koon, ohvrit veenuvä yte puu ala. Opetaja andse kõstrele käsu, et maha raguda - mes inemese käevä sinna. Kõstre ytelnu: "Tule löö kaits vai kolm pauku kirvega puu kylge, siss ma rao maha." Opetaja lännu löönu kolm pauku, jäänu pödema, ytelnu: "Olgu pääle, egä sa minu engē kätte ei saa, kui sa mu ihu vaivat." Koolu ärä kah opetaja. Ta oli nigu saadan, kedä na orjassiva sääll puu all. Kõstrel es ole midägi, ragusi iks puu maha.
ERA II 284, 386/7 (472) < Sangaste, Kuigatsi, Keldusilla t. - L. pedajas < Ludi Teder, s. 1851.a. (1940)

Tar8

Ulilas Võsivere kylas Vooru talu krundi sees olevat suur pyha pärn. Sääll käinud vanad eestlased Jumalat palumas ja palvetamas. Koguni rääkitud, et kes selle pärna maha raiub, see sureb ära.
ERA II 241, 577 (13) < Puhja, Ulila v., Talma k. < Nõu, Tahtvere, Ilmatsalu - Ulila algk. (1935)

Tar9

Minu õemehe isa (Bauman) rääkis: Sootaga mõisas kõver kask olnud teeveeres. Yks poiss läinud kase juure ja ytelnud: Kõver kask, kurat, anna mulle raha! Mitu korda niiviisi. Kord olnud vaat seal kase all. Poiss vaadi selga kaksiti: Kask, kurat, annad mulle raha või ei!? Vaat tõusnud õhku kõige poisiga. Poiss oli kaks nädalat ära, enne kui tagasi sai. Nagaveresse oli kukkunud maha. Pärast ärra oli lasknud maha raiuda selle kase. See pidand nõia kask olema. Sääll poleks tohtind niiviisi rääkida.
ERA II 54, 31/2 (14) < Tartu-Maarja, Kavastu vndk.

Tar10

Yks salk puid tulnud yle järve siia, siis kui puud veel käisid. Teised lähnu ära, üks oli jäänud oma põllepaela säädma. See jäänud sinna rannamõisa.
RKM II 48, 112 (34) < Kod, Torila k. - S. Lätt (1954)

Tar11

See on minu isa aia taga kohe, Veiksra talu maal sii itte mänd. Kerik on sial itte mä otsan. Seda kohta kutsutakse praegu itte kalme. Mitte üks võsu ei ole sial itte pial muudku üks mänd. Sial oli kaks mändi, nyid tõine on alles aga tõine on ära raiutud. See mis alles on, kyll see undas ja kisendas tõist taga, tämä nõnnagu inimene: "Uu uu, uu uu." Seda ma olen ise kuulnud. Muudku võttis aga yhte viisi. Vagane õhta oli aga tämä uutaa ja kisendas nõnna et. Aga sel mehel õli pärast õnnetus, kes männi raius. Alati kedagi sai otsa. Mineva aasta veelgi põlli 12 lammast ja karja laadad, kõik põllid ära. Nyid tõist ei tohi puutu, muidu tuleb äda ja õnnetus. See mänd on sadandid aastaid vana, kuivab juba ladvast.
ERA II 295, 345/7 (4) < Kodavere, Assikvere k. - Helmi Vint < Leena Priks, 82 a. (1941); Rimmel (56)

Tar12

Rüütlimäe saladuslikku suurt mändi tahetakse maha raiuda, aga mis päeval läbi raiutakse, see kasvab õösel jälle kinni. Mänd kasvab praegugi.
H III 15, 131/4 < Palamuse

Tar13

Ohvrikoht Kõivosaares: kyngas, aiaga ymber piiratud, aia sees kadakad tihedalt ringi istutatud, et yhegi võõra silm pyhadusse ei tungida tohi. Ohvrialtar ise olnud kingu põhja – sygavale asetatud ja seal oli ohverdatud ainult lammast või oinas.
E 53925 < Võnnu khk < A. Kirsipuu, 1924

Tar14

Kiigeoru hiieplats – Võru kyla. Kiipuse t. juures Kiigeorus, talust paarkymmend m. SSW asuv nelinurkne u. 20 x 15 m. suurune plats, mille igas nurgas kasvab iidne kynnapuu. Kokku on kynnapuid 10, mis kõik on endised hiie ja ohvripuud, neist kõige kirdepoolsema nn „kõige pyhama puu all“ on 2x2 m. mõõtmatega kividest laotud neljakandiline ohvrialtar. Yks puudest kasvab väikesel kynkakesel, milles olevat vanarahva arvates varandus peidus.
RKM I 138, 583 (10) < Võnnu khk

Tar15

Sooserval kasvanud mänd mille koor kergemate haiguste vastu peale pannes aitas. Et seda väga palju kasutati, tehti puule aed ymber ja lubati koort vaid erilise loaga. Yks mees tahtis ilma loata võtta, sai surma. Ka mänd kadus kohe peale seda.
ERA II 241, 99/100 (3) < Võnnu, Kosova k. - Eino Häelme < vanaemalt (1939)

Tar16

Rasina vallas Rabantiku kylas Tartumaal olevat niisugune kivi, et kui lõhkuma lähed, saad surma. Nii olevat juba mitu inimest surma saanud.
ERA II 241, 51/2 (11) < Võnnu, Valgesoo k. < Põlva – Kalju Lodjak < Miili Lodjak, 62 a. (1939)

Tar17

Ohvrikoht Ääru talu õues. Ääru talu õues pesti loomad puhtaks, et need Jumalale paremini meeldiks.
ERA II 240, 669 (23) < Võnnu, Kastre as. - Erna Aiaste < Otto Aiaste, 55 a. (1939)

Tar18

Ohvrikoht Võnnu Mäesuutsu talus. Ohvrikohal asuvad mitmesugused suured ja väiksed kivid. Ohvrikoha ligidal oli tiik, kus pesti pyha veega ohverdatavat liha enne põletamist. Enne ohverdamist annud üks mees pasunaga „peaaltarilt“ ymbruskonna altaritele märku ning siis alanud igalpool ohverdamine.
AK Vön: Tilk 1929, 22 (2). [H.Valgu andmebaasist]

Tar19

Ohvritiik Ääru mäel. Ohvritiigi põhi telliskividest. Tiigi juures asus ohvripuu – tamm. Paluti, ohverdati jumalale, käidi vees pesemas, joodi pyha vett. Tammepuust mõõda minnes võeti myts maha.
ERA II 240, 704(5) (5) < Võnnu, Kastre as. < Kodavere, Kavastu-Koosa < Lydia Pärtin < Karl Pärtin, 51 a. (1939)

Tar20

Siin Mäesuitsu talu juures on ohvrimägi. Tõnnile viidi, veristati loomi. Sellepärast ohvrimäele viidu, et sis on parem loomaaasta ja loomaõnn. Ohvrimäe vastas kohe õue peal on tiik, ohvritiik. Loomad tapeti tiigi juures. Verd valati sinna tiiki, sellepärast ei jäägi kinni. Verest oleva ta kasvanu sinna. Ku pal'lu kruusa on ka sovhoos vedanu – tiik ei kasva kinni. Sis tapetu looma viidi ohvrimäele, põletati tuhaks. Ei tost midagi jäänu järgi. Lambavilla viidi kyll, et sis lamba sigineva paremini. Too sis kõrvetati seal kivide peal.

RKM II 411, 327 (9) < Võnnu, Terikeste k., Rebase t. - Heiki Valk < Salme Otsa, s. 1910 a. (1986)

Tar21

[---] Kuningvere ja Peipse seisavad versta kaheksa-üheksa Peipsist õhtu pool. Ümbertringi piiravad teda kenad kõrged mäe-kallastikud, kus endisel ajal ja ka veel mõne kümnekonna aastagi eest mitmetsugu suur ja uhke mets olnud, nimelt tammed, jalajad, künnapuud, toomingad, suured sarapuude põesastikud, ka mets-õunapuud ja muud. [---] Mõned vanemad inimesed ütlevad kallastikkusid ja metsa ka pühaks ja puutumataks peetud. [---] Keegi surelik ei ole endisel ajal siit [Kuusejõelt] tohtinud mõnd puud raiuda ega oksa laastada. Hiljemine aga, arvata nüüdsest ajast ligemalle sada aastat tagasi, nagu vanemad inimesed oma vanematest teavad rääkida, olla mitmed mehed mõisa käsu peale puid kallastelt maha hakanud raiuma, niihästi omaks kui mõisa tarvituseks; mõnele raiujalle olla otse silmanähes häda tulnud, ühele kirves kohe esimese puu külge löömisel põlve sisse väärinud, kaks peale seda varsti ära surnud; aga suurem osa raiujaid olla siiski ilma vigata peasenud, ja nõnda langes aegamööda ilus kallastikmets halastamata kirve alla. [---]

Laugaste, Normann 1959: 362-3

VÕRUMAA

Võr1

Osulas Tartu-Võru uuele maanteele viivast teest ja kolhoosi väetisehoidlast 200 m kagus on vana hiiepuu - Pühaliistu tamm. Vanasti olnud säääl puid rohkem. Rahvas käinud sinna Taarale ohverdama ja ande viimas. Kui siga tapeti, viidi pää hiide. Hiies elanud Vanajuudas. Kirikuõpetaja käinud kohta õnnistamas, et Vanajuudas ära ajada. Kui vana usk kaduma hakkas, siis osad inimesed käisid ikka hiide, teised enam ei uskunud. Yks mees käis puu alt ande ära korjamas. Teine mees läks seapääd hiide viima. Esimene visanud pää toojale järele ja hyyndnud põõsast: "Kurat 'sa nii väikse töid!" Tooja ehmatas väga ära - arvates, et Vanajuudas hyiab. Jutustaja lapsepõlves enam ohverdamsi pole olnud. Jutud on kuulnud veskilistelt, kes oma järjekorda ootasid. Jutustaja isa oli Osula vesiveski mölder.

RKM II 398, 560/561 (2) < Urvaste, Osula k. – Heiki Valk < Hilda Iher, s. 1914 (1986)

Võr2

Hiie kotus om ollu. Urvastõn Märdäni talu maa pääl. Urvastõn om ollu katõssakymmend viis ohvrikotust. Tuhat säitsmesaal kolmõlkymnel tõsõl aastal om tullu Urvastõhe opõtaja Kvant, tiä ollu Urvastõn opõtaja katõssatõiskymme aastat. Tuhat säitsmelsaal viielkymnel aastal om tiä är koolu, too opetaja Kvant om kõik noo vana ohvrikotussõ maha lahknu.

RKM II 47, 197 (1) < Urvaste, Teedla t. – Elfriide Siil < Kristjan Neumann, s. 1864 (1955)

Võr3

Märdäni talu peremhe nimi ollu Vaia. Taa Puul Jaan ollu säääl sulasõn. Säääl tarõ man ollu yts väega suur ja jämme pihlõ. Üte päävä nakanu Puul Jaan tood pihlõ maha raguma. Vaia keelnu kylh, et taad ei tohi üks maha raguda, et taa om vana ja tähtsä puu, et las täl olla, nigu mälestyses inne. Puul Jaan ei olõ toost midägi kullõlnu, mugu ragunu. Annu tõsõl raguda, suur jämme puu kirvõga maha võtta, too om tykk tööd. Ei olõ midägi ollu, saanu pia joba maha raotus, ku lõõny veel perämäist lastu, nigu lõõny, nii too perämäne last karanu tälle silmä pääle, ja silm pääst vällä. Jäänyki yte silmäga.

RKM II 47, 203/4 (7) < Urvaste, Teedla t. – Elfriide Siil < Kristjan Neumann, s. 1864 (1955)

Võr

4

Pyhast hiiedest ja ohvri kohtadest.

Mammaste kyla ohvri pedajad.

Põlva kihelk. Vana-Koiula vallas Mammaste kylas, otse Tartu posti tee ääres, kasvavad veel praeguste kolm pedajat, mis vanad pyhad puud on. Nende all olevat vanal ajal ohvertamas ja ohutamas käitud. Kõike uudset viitud esiteks ikka sinna pedajate alla, enne kui ise on seda maitseda tohitud. – Veel praeguste on rahva seas nõnda palju ebausku ja tyhja kartust liikumas, et keegi ei julge nendesse pedajatesse puutuda ja usuvad et tõeste see pidada enesele miskisuguse häda saama, kes neid peaks puutuma. Need on väga vanad männad.

H I 9, 847 (10) < Põlva, Mammaste k. – Anton Suurkask (1896)

Võr

5

Pyhad hiied.

6) Karola kiriku ligidal olev ohvri koht.

Karola kiriku mõisa põllus on yhe kaunis kõrge mäe kingu otsas, veel mõne aasta eest yks suur ja väga vana pedajas kasvanud mida rahvas on “nõiapedajaks” kutsunud. Selle männa al on inimesed sel ajal veel ohvertamas käinud ja muud nõidust pidanud, nagu haiguste arstimist j.n.e. See on õpetajale meele haiget teinud ja ta lasknud selle männa puu maha raiduda, et selle läbi ebausku ja posisimisi rahva seast vähendada. – Pääle männa hävitamise on rahvas aga seda asetki veel pyhaks pidanud ja sääal ohutamas käinud. Veel praegugi on see koht rahva meeles tähtsuses ja peetakse teda auustuses. –

Siis on selle männa yle veel sarnane jutt rahva seas liikumas, et põhja sõja ajal olevat Rootsi kuningas Karl XII siit läbi läinud, ning juhtunud omal reisil siis ka selle ohvri mäe pääle, kus sel ajal see suur pedajas lobsakalt kasvanud. Karl XII astunud selle männa juurde, tõmbanud mõega tupest välja ja lõõnud mitu korda oma mõegaga männa sisse, nii et tykid puu kyllest maha langenu. Selle juures on ta midagi vandunud või tõutanud, mis tema õnne kohta käinud, aga keegi ei tea selle vande põhjust õieti jutustada. –

H I 9, 703 (6) < Karula – Anton Suurkask (1896)

Võr6

Päkäpalo.

Veriora vallah, Savisaaren asuv suur mägi ja tollõ ymbrus sai oma nime Päkäpalo tollõst. Savisaare ligidal oll onno vanast suur palo, nyud om ta põllus yles haritu. Sääal olliva kasunova väega suurõ ytsiko pähnä. Ütskõrd keväjä mäihä aigo oll lännu yts miis pähnä kuure otsma rogosket kuta. Miis ragi kirvõga pähnä koorõ vallalõ, ai puukiilo koorõ ala ja nakas päkäga kuurt avitama. Kui ta hoolõga pähnä man tyyh oll, es panõ timä tähelegi, kunas karo mehele õigõ ligidäle tull. Kui miis karro nägi hõõrd [?] timä pähnä koorõ vaihõlt kiilo ja tahtse tuuga karolõ lyvvä, aga pähnä kuur vedrot tagase, mehe päkk jäi vahelõ, suurõ tuhinaga haard päkkä ja kaksas päkä otsast.

Kui miis kodo sai, ytel naaselõ. "Päkk jäi pallo." Tollõst saige kotus nime Päkäpalo.

ERA II 271, 463 (10) < Rápina, Leevi k. - Daniel Lepson < August Otsus, 45 a. (1940)

Võr7

Taru pedajas

Põlva kihelk. Pragi vallas Koiula kylas, Ruuda talu nurmes on yks suur ja vana mänd kasvamas, mida rahvas aga Taro pedajaks kutsuvad. See pedajas olla endisel ajal yks tähtjas pyha puu olnud, kuhu mitme sugusid ohvrisid viitud. Kui midagi pidu peetud, siis viitud pidusõögist esimene osa sinna Taro pedaja alla. Kui pulma ajal pruuti tanutatud, siis viitud sellel ajal Taro pedaja alla yhe riistaga mõdu. – Nõnda viitud kõigil ajal ja olekul, Taro pedaja alla ohvrisid, milleks toidu ja muud kraami tarvitatud. Kui kusagil on värsket õlut tehtud siis viitud ka ikka sellest esimene osa Taro pedaja alla. Keegi pole tohtinud selle koha pääle mitte roojastada ega kuske, kes seda juhtunud tegema, see paistetanud rängaste yles. Kord juhtunud yks noor tydruk, kes Taro pedaja ligidal nurmel töös olnud, sinna pyha puu alla põesastikku kusele minema, sest et muud varjulisemad kohta pole lageda nurme pääl enam leida olnud. Varsti paistetanud see tydruk selle järele koledaste yles – jala tallast kuni pea laeni. Kui teised seda kuulda saanud, hirmutanud nad tydrukut et nyud nalja temal ei saa enam olema, kui pyhale kohale on kusenud. Selle hirmutamise järele jäenud tydruk veel rohkem haigeks ja paistetus läinud suuremaks, nii et tydruk ysna surma suu ääres seisnud. Vanad naesed hakkanud aga tydrukut endi ohutamistega arstima ja Taro pedajale lepituse ohvrisid viima ning tydruk saanud kord korralt paremaks, kuni pika põdemise järele tervis käes olnud. Aga mitmed olla elu aegseks vigaseks jäenud, mitmed ka ära surnud, kes Taropedaja alla ehk ligidale on kusenud ehk roojastanud. Kaua seisnud see tähtjas Taro pedajas rahvale pyhaks peetud, kuni ykskord maamõõtja, talu nurmede mõõtmise ajal, oma aheldega kahe talu piiri just männast keskelt läbi mõetnud. Ta lantsitanud maamõetmise kettidega hulk aega seda Taro pedajast, mille lõpul ta rahvale ytlenud: “Minge raiduge nyud see pedajas maha. Näete, ta ei jakssa mulle mitte midagi selle vastu teha, et ma temale valu annan, ega ta siis teilegi midagi ei saa teha, kui te ta maha raiote.”

Üks mees olla selle kõne pääle seda pedajast ka siis tahtnud maha raioma hakata, aga mõisa herra, kes seda kuulda saanud, kutsunud mehe mõisa ja lasknud temale 30 tykki tagat otsa pihta ladoda, et mehel narros peast ära kaoks ja ta vanaaja mälestusepuu kylge ei puuduks. Nõnda jäenud see puu ylesse, aga

päale seda kui maamõõtjale sellest midagi pole syndinud, et ta pyhale puule valu andis, ei ole rahvas selle puu sisse nõnda kangeste enam uskunud ega säääl ohvertamas käinud, kui enne. – Koiula kyla teine ots aga oma ohvrisid Räästa talu krundis oleva pihlastikus suure kivi päale kannud. Seda ohvri kohta kutsunud nad Räästa pihlis. Selle kivi päale on ka palju ja kõike sugusid ohvrid kokku kantud. See kivi on alles hilja aja eest säääl pihlapuu salgas olnud, aga nyud on see koht põlluks tehtud ja selle läbi hävitatud pyssi rohuga lõhkumise läbi see suur ohvri kivi jäljeta ära. – Siis on Koiula kylas Vägide talu krundis, oja kaldas üks väike hallikas, mida rahvas Silma-lätteks kutsub. See vesi olla silmadele kõige suguste haiguste vastu rohuks, nõnda et teda kaugemaa tagant silma haiged otsmas käivad.

H I 9, 848/50 (12) < Põlva, Koiula k. – Anton Suurkask (1896)

Võr8

Ohvri kohtade ja hiie puude hävitamisest Koivakülas.

Hargla kihelk. Koivaküla vallas on mõni kymment aastat tagasi, palju ohvri kohtasid ja hiie puud olnud, kus inimesed ohvertamas ja palvetamas käinud. Nende kohtadele pidanud talurahvas mitmesugusid ohvrisid viima, et vaimusid mitte pahandada, nagu kõigest uudse viljast ja värskest söökidest. Kui seda mitte pole viitud, siis jäenud kas mõni inimene haigeks ehk surnud jälle mõni elajas ära; ikka midagi õnnetust on juhtunud. Sellepärast viinud inimesed ysna hoolsaste ohvrisid. – Viimaks on sellest ohvertamisest ja ohvri kohtadest ka Hargla õpetaja Hallmann teada saanud, kes sedamaid hobused lasknud etterakentada ja Koivakülasse sõitnud. Säääl otsinud ta need ohvri kohad ja puud yles, ajanud ohvertajad inimesed sinna kokku ja käskinud neid ohvri puusid maha raiduda, kuid keegi pole esiteks julgenud pyha puude kylge kirve hoopi lyia. Siis võtnud õpetaja ise kirve oma kätte ja lõõnud esimesed hoobid hiie puu tyvele, nii et laastud lendanud. See teinud talumehi ka nii julgeks, et nad õpetaja vastutamise päale pyhad puud maha raidunud; niisama hävitatud ka ohvri kohtasid ja kiwa. Nyud viinud õpetaja kõik ebausulised ohvertajad kirikusse, kus ta neid sarnase ohvertamise pärast valjuste noominud ja kui need tõutanud ohvri kombet maha jätta, võtnud ta neid armu-lauale. See armu-lauale võtmise syndinud iseäralikult – yhel tööpäeval, kunas nyud rahvast pole mitte yhtegi kirikus olnud. – Siiski aga pole õpetaja kõiki ohvertamise kohti saanud ära hävitada, vaid veel mitmed kohad jäenud alles, kuhu inimesed ikka veel ohvertama käinud, aga hästi salajalt. – Õpetaja kohta, kes pyhad puud laskis ära hävitada, jutustab rahvas nõnda, et vaimud saanud õpetaja päale selle yle väga pahaks, et õpetaja puhad puud on ära lasknud hävitada. Sellepärast olevat üks vaim kord õpetajalt kõrist kinni haaranud ja teda õige tubliste pigistanud. Päale seda näinud kõik, et õpetaja kael katkine ja rakkus olnud, mis mitte sugugi pole tahtnud enam ära paraneda. Õpetaja proua olevat siis vanade kyla naeste käest käinud abi palumas, et õpetaja kael jälle terveks saaks. Kui kyla nõia moorid oma abi andnud, siis on õpetaja kael ka kohe terveks saanud. – Sestsaadik, ei ole õpetaja vanu pyhapaikasid enam yles otsinud ja neid hävitamas käinud, sest ta pole neist mitte midagi enam teada tahtnud.

H I 9, 691/2 (115) < Hargla – Anton Suurkask (1896)

Võr9

Pyha koha hävitaja.

Kanepi kihelk. Risti kiriku järve ääres olnud vanal ajal üks kaunis suur söödi maa, mille keskel vana suur mänd kasvanud. Selle mäna all olnud üks ristiga kivi, mille pääl veel kõik sugused salajad kirjad ja märgid kõige suguste haiguste arstimiseks olnud. Kui mõnel midagi viga juhtunud olema, siis viinud ta selle pyha pedaja alla midagiste ohvriks ja lugenud siis ka neid sõnu ja märkisid mis pedaja all kivi pääl olnud. Selle päale on see inimene omast haigusest varsti lahti saanud. Ilma ohvri viimata pole kivi päält arsti sõnade lugemine mitte midagi avitanud; ka pole tohtinud keegi ilma ohvri viimata sinna pyha söödi päale ja pedaja alla minnagi. – See pyha ja imetegev koht olnud kaugelt kuulus, kuhu – iseäranis haigeid – suure summa kaupa kokku käinud ohvertama ja saladuse kirjasid lugema. Ka peetud seda pyha mäna alust ja sööti nii puhtaks, et mitte kõige vähematki mustust ega prygi pole tohtinud selle pääl olla. Hein kasvanud selle söödi pääl imelopsakalt, aga keegi pole seda heina julgenud niita ega ka karja selle päale sööma lasta, sest siis oleks loomadele kohe õnnetus juhtunud. –

Kord hoidnud kyla karjatsed selle pyha koha ligidal karja, kui sääält üks võeras tore herra mõõda sõitnud. Võeras pannud imestades tähele, et karjased yhte söödi lappi, kus väga ilus hein kasvab, kõige suurema hoole ja hirmuga hoiavad. Kohe pidanud võeras herra oma hobuse kinni, läinud karjaste juurde ja kysinud: “Miks teie ei lase karja mitte selle söödi päale, kus ometi õieti ilus hein kasvab ja loomad varsti võivad kõhud täis syya?” Karjased vastanud et nad ei tohtinud seda ialgi teha, ennem võivat nad elajad kas või vilja laske minna, kui selle söödi päale, sest kui keegi loom peaks selle söödi päale minema ja sääält kas või üks ainus suu täis heina sööma, see saaks siis kohe surema. Herra saanud seda kuuldes varsti aru et see koht rahvale mõni pyha paik on, sest ega teda muidu nii hoolega ei hoita. Ta

hakkanud karjaste käest meelitavalt järele pärima miks selle söödi pääle karja ei tohi mitte laske ja saanud nõnda moodu viimaks kõik selle pyha koha teadused kätte. Nyyd kysinud võeras herra karjaste käest: “Kas teil on kirvest karja juures ligi?” Karjatsed ytlenu, et ei ole. Siis kysinud võeras herra jälle: “Kas teil kodu on siit kaugel?” Karjatsed ytlenu et kuigi kaugel ei ole – kui mitte mäge ees ei oleks paistaks ta selgeste ära. Herra mõtlenud natuke aega ja ytlenu siis: “Hea kyll, minge kodu ja tooge mulle säält kirvest, ma hoian seni kaua ise teie karja.” Karjatsed ei ole julgenud herra käsule vastu ka mitte panna ja läinud kodust kirvest tooma, kuna herra karja kaitsma jäenu. Kui karjatsed nyyd kodu jõudnud ja säält kõik selle loo ära rääkinud, mis neil yhe võera herraga juhtunud, et võeras herra käskinud neid karja püha söödi peale ajada ja kui nemad temale ära seletanud, et sinna ei tohi ühtegi looma laske, sest see sureb siis kohe ära. Selle pääle hakkanud herra neile pääle ajama, kuni nad temale sellest pühast kohast kõik ära seletanud, mis nad aga veel teanud. Kui võeras herra seda kõik olnud ära kuulnud, küsinud ta kas kas neil kirvest karja juures ligi on ja kui nad ütlenud, et ei ole, küsinud ta: Kas kodu kaugel on? nad ütlenud et ei ole kuigi kaugel. Siis saatnud võeras herra neid kodu kirvest tooma ja lubanud seni kaua ise karja hoida. Kui nüüd kodu rahvas seda juttu kuulnud, mõtlenud nad kohe et see herra on selle pärast karjatsed kodu ajanud kirvest tooma, et temal siis selle aja sees oleks hea karja püha söödi pääle ajada, et selle läbi karja ära hukata. Nüüd jooksnud kõik kodu rahvas teibastega metsa, karjatsed kirvega kõige järel. Metsa saades näinud inimesed aga häbenedes, et võeras herra hoolega on karja kaitsenu. Nüüd võtnud võeras herra karjaste käest kirve, läinud püha männa juurde ja – kõik inimesed näinud kohkudes, et herra seda pedajast hakkanud maha raiduma. Kui herra mõned hoobid saanud pühapuu juure pääle anda, kuulnud kõik, kuidas pedaja al üks tume hääl ütlenud: “Kas sina oledki see mees, kes mind siit välja ajab, kus ma üle 3000 a. olen juba olnud!” Võeras herra pole sellest aga midagi hoolinud, vaid raiunud püha puu maha, mis järve kukkunud; ka sala-arsti kirjadega kivi veeretanud ta järve. Siis istunud võeras herra oma hobuse selga ja kihutanud minema, kuna rahvas imestades talle järele vaatanud. –

H I 9, 883/6 (192) < Kanepi – Anton Suurkask (1896)

Võr10

Ohvri kivid ja varemad.

Hargla kihelk. Koivaküla vallas on vanal ajal mitmes kohas ohvri kivid ja ohvri kivivaremaid olnud, kus rahvas ohvertamas käinud. Sel ajal olnud Hargla kiriku pääl õpetaja Kolbe, kes suur ebausku kaotaja ja rahva vaimu harija mees olnud. See sama õpetaja saanud ka Koivaküla vallas olevatest ohvri paikadest teada ja ta on kohe nõuaks võtnud neid ära hävitada. Selleks sõitnud ta siis ise ka Koivaküla valda, otsinud kõik ohvri kohad ylesse, ajanud nende juurde inimesed kokku ja kõige ebausuliste nähes lasknud ta need ohvri kivid ja varemad, maaalla laske ehk ära lõhkuda. Siis nägi rumal rahvas, et nende pyhakohtade hävitamine õpetajale mitte kõige vähematki häda ei teinud. Vanal ajal olnud Koivaküla valla rahvas väga ebausklikud ja suured kunsti pidajad.

H I 9, 695 (121) < Hargla – Anton Suurkask (1896)

Võr

11

Jälleköiv.

Karulas Zilimiku talu maa peal Jälleköivumäel on üks kask mida Jälleköiv'uks (Jälekkask) kutsutakse. Seal ei tohtinud keegi ilma ande andmata mööda minna, muidu pidi temale häda ehk õnnetust syndima. Ka olnud seal üks paha paju puu, mille maha raiumise juures laps alla jäänud, oma jala murdnud ja sellesse hädasse ka pärast surnud. Praegu olevat seal veel tõine paha puu, kuusk, keda ykski maha ei julgevat raiuda. -

H II 24, 172/3 (44) < Karula, Vana-Piigaste – Johann Väggi < Mari Hiir, Vana-Antsla v., Jundi t., 60a (1887)

Võr12

Võsomägi.

Veriora vallah vai enditseh Palo vallah Suvähavva kyläh om Võsomägi, säält oll vanast ohverdet Jakobe päävä aigo. Ohvres oll viidõ villa ja lamba päid-jalgo. Räpinä opõtaja oll laskno säält puu kõik maaha rako ja ohverdamise kotussõgi ära häötäda. Opõtaja oll lubano egalõ ytele, kes säält ohverdamast kätte saias 20 paare vitso laskõ anda. Tuu hirmuga jätivä rahvas säält ohverdamise maaha.

ERA II 271, 477 (23) < Rāpina, Suvähavva k. < Tuudipalo k. – Daniel Lepson < Peep Otsing, 87 a. (1940)

Võr13

Sõmerpalust läbi juusk Pyhä jõgi. Pyhajõe pervepääl olnu vanastõ üts ohvõrdamise kotus, kos kasusiva tammõ. Siit kõrd üts Papp tulnu ja ragunu maha tu ohvritammõ. Kui ta pärast lānu jõe viirde tulnu üts suur laine ja veenu Papi jõkkõ ja sinna tiä uppunugi. Kõnõldas et jõgi massõ usu töötamise eest kätte.

ERA II 245, 223/4 (8) < Urvaste, Sõmerpalu v. – Edgar Jääger (1939)

Võr14

Urvaste kiriku juures kasunud vanal ajal uipuu (õunapuu), mis väga palju vilja kandnud, aga kes säält õunu võttis, see sai mingisuguse häda vai haiguse. Sedaviisi ollev palju haigud saanud.

Oli tahetud puud maha raiuda, aga kes seda tegema oli läinud, see saanud surma.

Siis olla õpetaja (kas Vant või Gütling), kes väga vaga ja Jumalakartlik mees olnud, kirikus palve pidanud ja ise läinud puud maha raiuma.

Löönud esimese paugu. Keegi ytelnud puu seest: "Oh sa kringli varas!" ja muud pole midagi syndinud.

Siis seletanud õpetaja, et tema ollev noores eas veel koolis käies yhel saia naesel kringli ära võtnud. Ja siis muud syyd ei olnud õpetajal, nii et ta puu maha sai raiuda.

E 524 < Urvaste

Võr15

Kanepi kirikuteel Sõraste mõisa ligidal kasvasid kaks kaske, mille yle rahvasuus järgmist räägitakse: Sõraste mõisas elanud kaks preilit, neist olnud teine hea, teine kuri. Korra kõndinud nad teel ja neile tulnud vastu kaks talumeest koormatega. Kuri preili nõudnud, et talumehed teelt kõrvale läheksid, need pole aga läinud. Nyud kutsunud kuri preili opmani ja see käskinud meestele peksta anda. Kohale, kus mehi peksetud, kasvanud kaks kaske. Need raiutud maha, kuid öösel kasvanud uued asemele. Rahvas nimetas neid kaski "Preili kaskedeks", ja neid peetud pyhaks.

ERA I 2, 825/7 (1) < Kanepi – E. Pillikse, TTG 1.b klass < L. Raud, 54a (1929)

Võr16

Endise Vana-Koiola mõisa värgi pääl pahemat kätt puukene, puhmas. Koiola kyla ohvriplatsi ase, kus käydy ohverdama. Ol'l mõisa maapidäjä Hersing. Temä kyndse yles. Ol'l lännu, töölise, moonamehe sinna välläkäiku, inämp tagasi ei saa, jala' ol'l ärä võetu. Too om syndinu lugu. Vanast olli targa. Lännu tolle manu: Sina oled yhte pyhä paika teotand. Vii sinna käevalget, siis saad vallale. Tei ka tood kunsti, sis sai vallalõ. Kui põlda puhastedi, lask herr kive mano vitä. Suur lai kivi - ohvrikivi - vanaaone palve lugu. Kylä ärä laotedu. Tõisele poole pandi too Koiola kylä, säält häotedi ärä.

Rootsi aigu ol'l Põlvan rootsi ajaloo raamat, too selet vana kotosit.

RKM II 209, 237/8 (1) < Põlva, Himma k. – Selma Lätt < Kustas Vainu, 83 a. (1966)

Võr17

Rootsiaegne mänd

Valga rajoonis, Kaagjärve k/n-gus asuva Lepa Algkooli juures asub tiik ja selle kaldal võib näha põõsaid. Ühes kohas aga on näha mädanenud puu puru. Võib arvata, et seal oli kunagi puu kasvanud ja isegi hiljuti veel känd olnud, kuid nähtavasti on nyud ajajooksul mädanenud.

Ennem oli selles talus mu isa elanud ja ma kysisin huvi pärast isalt, et mis känd see seal on olnud ja sain teada järgmise loo: "Kui ma säääl eläsi, sis kasvasi säääl tiigi kaldal suur rootsiaegne mänd. Miks just rootsiaegne?"

Vana inemese kõnelive, et see sinna rootsiajal istutetud. Ta olli hirmus jämme. Kats miist es kyyny käsšige ymber kinni võtma. Tolle männi kõneldi igasuguseid jutte, midä minagi näkse. Säält myyda minnen tul alati ristimärk ett lyyä. Kes viil tahtse, et lät, tuu vei sinna igäsuguseid ohvreid. Mõni vei vöö, mõni kaalakee. Ja yts kirikuõpetaja olevet isegi potitäie kulda sinna matnu. Aga, kes puule midägi vika tekse, tuul läts halvaste. Poiskõse jäivä mitu kõrd haiges, et palutive puud ja tekseve lollusi. Kesky y ajal ol' aga kuulda puu tyve sehen ryykmisi ja kõnelusi. Kõik pelläsive toda paika yysä.

Läts myyda hulga aastid ja ma mõtli esäge tolle puu maha lõigate. Jutu tontest ol' vähembes jääny ja ma es ole ka nii ebausklik. Ütel päiväl võtsemigi saagi ja kirve ja lätsimi esäge. Oli raske lõigate ja isegi mingit häält kuulsemi puu tyve sehen. Lõigasime maha ja mis mi näksemi?

Puu kännul ol suur sykäv auk sisen. Urgitsime ridvage ja säääl kõlisisi midägi. Ühe vyy saimi ainult kätte. Kõik kylainimese ytlive, et mul halvasti lät. Ja vanainemiste jutt ol õige. Varsti palasi mul rehe maha. Varsti jäi talust ilma. Jalg jäi haiges ja ma olli ulga aiga haigemajan. Elu enämb es viia nii hästi, nigu enne. Nii ol lugu tollest rootsiaigsest männist.

RKM II 49, 433/5 (7) < Luke/Karula - Jaak Sarapuu < Johannes Sarapuu, 55 a. (1956)

Võr18

All jõe perve pääl ol'l kattai. Sinna viidi vanast andeid tollele suurele vaimule vai kellele viidi.

Hommukus ol'l kõik kaonu. Arvati, et üks tuu tarvidi. Toda kattaid es tohi keski puttu. Mis päiväl sinna viidi, tuud ei tiia.

RKM II 212, 184/5(1) > Põlva khk., Peri k/n., Lutsuküla, Kopli t.< Emilie Lilo, 73 a., (1966).

Võr19

Luja pedäjäte juure Mammaste rahvas vei sygisel värsked liha. Yks pops korjanu säält tynni tävve liha. Söönu talv läbi, ei ole midagi häda olnu.
E StK 34, 119 (14) < Kursi khk. < Laeva < Põlva khk.

Võr20

Tilsis olnud kadakas, millele ohverdatud. Kui pulmarong möödus, siis pidi ohverdama, muidu juhtus mingi õnnetus.
ERA II 245, 297/8 (1) < Põlva, Koiola v., Adiste k., Adiste algkool (1939).

Võr21

võru vallas Zopa kylas Kiido talus näidatakse esivanemate ohvrikohta. Talu õue all mitu kena puud - nende all ohverdatud. Viidud vilja, liha, villa ja värsked roogi. Keegi peremees Jüri pole ohverdanud isade kombel; tema ajal palju tõbesid [---].
EKS 405, 309 < Põlva khk., Navi, J. Meltzow.

Võr22

Võru vallas, Tsopi kylas, Kiido talus näidatakse praegu yht kohta, kuhu vanast esivanemad ohvrid on kannud. Kyla on järve kaldal, kus nimetatud talu kohal järve kaldal aed on olnud, mida tapuaiaks kutsutakse; senna on ohvrid kantud. Praeguse peremehe Jaani vanaisa Jüri on juba ohverdamist maha jätnud. Enne Jüri olnud peremees, läinud selle tingimisega ära, et ka Jüri veel ohvrid peab viima. Ohvri viimine syndis igast uudse (värske) viljast, lihast, villast, roast jne. Sygise ei tohtinud enne keegi yhestki syia, kui ohvri and antud. Nii näituseks pidi anuma täis rooga senna kohta valetama. Jüri oli kyll seda kohta hoidnud, aga ei olla ohverdanud. Sellepärast aga syndinud elajatel mitmesugutsid vigadusi. Yhed ytlesid, et ta edasi ohverdama peab, teised ytelnud aga, et seda kohta ära kynda. Jüri ei ole aga kumbagit teinud.
Edasi jutustetakse veel: Kord tulnud Jüri (või ei tea kes?) kyndmast koju ja heitnud söögi peale tapu aia lähedalle puhkama ja pannud härja ikke pea ala. Kui ta yles ärkanud, olnud tema ligidal kui heinasaad ja pyidnud magajat vigastada. Ta võtnud härja ikke ja peksnud seda kogu, kes siis mitmesugutse healitsemise järele yle perve järve läinud. Tost saadik ei olevat midagi nähtud.
Jüri poeg Jakob Raag, kes umbes 30-ne aasta eest ära suri, ei lasknud veel sealt kohalt rohtogi lõigata. Aga nyid ei mõteldagi enam selle peale, vaid see kohtki on yles kyntud. See aed mõedeti siis naabri talu kätte, kelle peremees Hendrik Onu selle pyha koha umbes 20 aasta eest ise ylesse kyndis. Hindrik Onu talu hiljem teise koha peale ehitatud ja see pyha koht jällegi vana pere käes. Seal ligidal noored pärnad.
Veske 2, 346/4 (2) < Põlva khk. - J. Melzow; Loorits, 1935, lk 249/50. (Teade pärineb tõenäoliselt 1880. aastatest)

Võr23

Ohvri paik Tsopa kylas (Võru vallas), Kiidu talu maal, Navi järve läänekaldal. Sinna viidud igast uudsest ohvrit. Varem hoitud seda kohta terve, isegi heina pole säält niidetud, nyid on see aga põlluks kyntud. Praegune (Jungi järgi) peremehe isa viinud sinna iga mihkclipäev ohvrit.
E 53057 < Põlva – O. Urgort (1922)

Võr24

Täna silma kylas Koogi ja Vasila talude vahel olnud vanasti võsastik. Võsastik olnud Tõnni ohvri paik. Tõnnile ohverdud liha, eriti keedetud seapead. Koogi talu peremees tahtnud võsastikku maha raiuda, kuid kyla rahvas pole lubanud, enne, kui mees tõi prohveti käest luba.
AI TA f. 200, m. 7, 1 < Põlva - A. Madisberg (1927)

Võr25

Erästvere vallan ol'l olnu Kanebi kihlkunnan yts kivi, kohe ol'l vanailma aigu syyki viidy. Yts mõisnik ol'l lasknu kivi ära lahku' ja lauda sisse panda. Elää ryyknyvä ja ei olõ rahu jääny, inne kui kivi polõ myyri seest vällä võetu.
ERA II 259, 391(13) < Põlva khk., Laheda v. < Vana-Koiola v., (1939).

Võr26

[---] Siis on samas vallas [Kooraste] Mügra raudoja kalmete juures Koolimägi, mille kohta kohalikud elanikud ei teadnud midagi jutustada. Väljastpoolt kuulsin et mägi olnud hiiekoht. Teise teate järele olnud ta nõupidamise mägi, kuhu vanemad käinud nõu pidamas, kuna vastas, Vastse-Otepää vallas olev Kõrgsmägi olnud kohaks, kuhu sõjamehed kokku kogunud sõjakäikudeks.
AI F nr 22, s.ü. 27.4. lk 11/12.

Võr27

Kanepi Kaagvere vallas on Koolimägi, endine hiiekoht; sellest teatakse, seal olnud nõupidamise mägi kus vanemad käind nõu pidamas.

E I 8(26) < Kanepi khk.

Võr28

Kõnnu kyläh om vanal ajal kats pyhä aida olnu, tõine aid om tõisen kylä veeren olnu. Neil kate vana rahva pyhä paigal om ymergune aid ymbre tettu. Ja sinna ommava kiik kylä rahvas omi andit viinuva. Ne paiga ommava kylä rahvas niida pyhä pidanuva, et neide aido sisse es tohtnu ytski oma jalga pista. See arvati selle kiike suurembast patust, kes seda pyhä paika oles rojastanu ja selleperast oliva ka neil paikadele **kõva** aia ymbre tettu, niida et neid ytski patune es või puttu. Ja kes oma andet tahtsi sinna pyhä aida viia, see pidi oma ande, mes temal oli, yle aia sisse pandma. Ja neide aido sisse korjati kiiksugust varantust.

Mõlembin aien olli yts raha korjamise anum ehk yts puu mold, vana aegse anoma, molli sarnane. Senna molli sisse pilluti yle aia vask raha tykkä. Ja mõni kord om see mold raha veerini täys olnu ja ytski inemise käsi ei tohtnu neid andit säält pyhäst aiast ärä minna võtma. Kes sedä oles julgenu tetä, see oles pidäny senna samma paika koolma. Seeperäst ei julgenu sedä ka ytski tetä, seeperast jäie see varandus kiik aien puutumada, niida kuis temä pyhä aida oli pantu.

Ja viimate kui nee, kes pyhä aida seda varandust oliva korjanuva, ärä kooliva ja uus rahva selts asemele tuli, kes enämb neist pyhä aiost palju lugu ei pidäny, viimate leieva kats kiike julgemba meest kylän kokko ja ytliva teistele, kes pelgiko oliva pyhä aida minemast. Nee kats meest lätsiva aida ja võtiva raha kiike molliga aiast välja ja jaodiva kylä rahva keskel nee veiko raha tyki ärä. Ja tost päivast saadik kadosiva nee mõlemba pyhä aia yte korraga ära ja ei ole meie põlve rahval muud perrä jäänü kui yts mäletus, mis veel mõni vana inimene kõnelas, kes neide pyhä aidade lugu omi vanembide käest om kuulnu, ja mis pea ka saap kaduma. Seeperäst ole mina pyydnu neid kokko korjata vana rahva suust. EKS 8° 5, 533/8 (11) < Röpina, Kõnno k., Miko t. — Jakob Jagomann (1876); Loorits 1935: 250-1

Võr29

Laaksaare tammõ oma esi kasunu. Noid om olnu kolm tykki. Nime omava na saanuva tollõ talo peremehe nimest. Vanast kui rahvas pakan olle, siis om käidud sinnä ohverdamas ja ohvrid veemän. Nyd olevad peremiis veel löydud jäänuseid maa siest. Peremiis ei tohi enne tammi puttu kui tuul maha murd.

ERA II 265, 597/9 (8) < Röpina, Tammistu k. (1940)

Võr30

Pedäjemägi oli ümbruskonna ilu ja uhkus. Kõrgel mäekünkal oli veel väike mäekuppel, mille keskel kasvas mänd, mida kutsuti ladvas kasvava toreda tuti järgi "**Tottugõ pettäi**". Tema ümber kasvas mitmesuguseid väiksemaid puid, nii et see oli nagu väike park. Säält oli näha kaugele ümbruskonda. Aga kahjuks ilmus meie kanti üks halb inimene, kes 1953. a selle kauni ainulaadse puu maailmas oli ühel ööl salaja maha lõiganud. Kui saime teada tottugõ pedäjä mahasaagimisest, oli eriti minu isa kurbus ja nõrdimus tohtu. Et kuidagi jäädvustada mälestust sellest haruldasest puust, kujundas ta selle kannult lõigatud ketastest kolm ümmargust lauaplaati. Kaks lauda on joonistuse ja tekstiga männist, üks ilma. Tekst kõlab nii: "Rusi tottugõ pettäi – tu oll möödalännü aastasaja tõsõl poolõl ja käänoleva algul Kaagjärve V - Rusi Tuvikeste pere nink ümbruskonna ilu ja uhkus. Võõra kuri käsi lõikas tu 1953. a. maha. Ta oll 175 a. vanha."

Kas puu mahasaagimine tegi mehe õnnelikuks? Juba külarahvas oli hoiatanud, et kes puule halba teeb, sellel läheb ka endal halvasti. Loodetud varandust muidugi ei leitud, mis olevat olnudki ajendiks. Ka ei ole tal oma elukorralduses enam õnne olnud – haigused, tulekahjud, loomade lõppemine. Kõige lõpuks uppus see mees ise ära.

[---]

Mänd olla istutatud Rootsi ajal. Männist möödumisel pidi alati ristimärki ette lööma. Puule viidi ka ohvreid – helmeid, münte, võõsid vms. Räägitud, et üks kirikuõpetaja olevat isegi potitäie kulda puu alla matnud. Ka pajatas rahvasuu, et sellel inimesel, kes puule viga teeb, läheb halvasti. Poisikesed pole seda juttu uskunud ning olid puud põletanud või muud lollust teinud, aga seejärel olevat nad sageli haigeks jäänud. Veel räägiti puu kohta, et keskööl olevat puu seest kuulda röökimist ja kõnelusi, seetõttu puud õõsiti kardeti.

Raudsepp 2002, lk 40-43.

SETUMAA

Set1

Suur vana pedajas. Kylast läbivoolava jõe kaldal. Pedajas pyha. Kõik lautsipuud pärast matuseid pedaja juure. Pysti maasse. Mõned pyha pedaja juure siis nutma. Kylas julge mees. Hoolimatu. Pyha pedajat raiuma. Mõned kirvehoobid langenud hääl puust. Mehele ytlema. Ärgu raiugu. Kahetseb. Ei mehe kondid siis kirstu. ei pyhitsetud mulda. Mees aina naerab. Edasi raiuma. Viimaks pyha pedajas kannult. Kukub jõkke. Ulatab yle jõe. Yks tugev oks. Mees langemisel enda taha. Koos jõkke. Jões kevadised vood. Vool kiire. Mees kiiruga edasi. Kylainimesed pedaja langemist nähes sinna. Ei raiujast enam jälgegi. Otsitakse 3 päeva. Mitme versta ulatuses. Asjatu. Nii pedaja hoiatus täide.

H II 69, 240/1 (23) < Setu - Jaan Sandra

Set2

Tobrovas olnud mõnedel Peko nurmel puhmas. Yks poiss roojastanud puhma ära. Vaevalt saanud ta koju, kui kõik ta luud ja liikmed kokku kiskunud.

ARS 1, 550 (1) < Setu, Vilo - Paul Berg (1927)

Set3

Sadserinna kiriku lähedal vana kask. Muiste sinna lehm. Puu juurde. Haledalt inisema. Silmadki vesised. Nii kolm, neli päeva. inimesed lehma vaatama. Kaharal oksal hunni kohupiima ja võid. See võetakse maha. Kohe lehm kaob. Ei kunagi enam tagasi. Sest peale kask pyhaks. Igal aastal hulk kohupiima ja võid kase juure kokku. Lehmad kaitstud siis häda eest. Mõnel lehmal viga. Piim veniv, või hapu. Ehk mõni muu viga. Ohverdatagu kasele kohupiima ja võid. Häda kohe kaob.

H II 60, 554/5 < Setu - Jaan Sandra

Set4

Arstimitest.

Kui ei olnud veel arste, käidi Petseri kloostri posijatel ja munkade juures. Kui hammas valutas, mindi Petseri kloostri aeda, kus kasvas suur tamm ja seda tamme pidi närima, siis läks hambavalu yle.

Hambavalu ajal torgiti veel hammast pikse löödud puu kyljest võetud pilbastega. Seda kasutatakse ka praegu veel.

RKM II 60, 548/9 (18) < Setu, Kuldre, Kärсна k. – Eha Reisma < Els Reisma, 67 a. (1956)

ENGLISH SUMMARY

This paper is telling about the sacred trees and groves of the Native Estonians, attempting to give an overview of the concepts of the *sacred* and also a developed typology of the places. My main purpose is to discuss the behaviour connected to the places.

I use the concept of Native Estonians to refer to the former name of the Estonian nation, *maarahvas* (literally 'People of the Land'). It must be pointed out that the concept *maarahvas* is an ethnonym. In general, when I speak about Native Estonians, I mean the people who call themselves Estonians nowadays. I use the older term just to emphasize the older type of culture.

My paper is based on folkloric material, basically the folkloric texts written down mainly in 1870-1970. There are also a few texts from the period after. I presuppose that if a place is considered sacred, it refers to certain type(s) of behaviour. But it could be understood also the other way round — knowing what kind of behaviour can be considered as *sacred behaviour*, we can also assume that a place is sacred if there is known some data about that certain type of (sacred) behaviour.

Considering the term *sacred*, Veikko Anttonen, a Finnish folklorist has said: "As an adjective, *sacred* has been used as an appellative designation for a place, for a specific topos, or for a specific period in reckoning time in order to mark a categorical boundary." (Anttonen 2000) Marcel Danesi and Paul Perron speak about *sacred* as a spatial code regulating behaviour in a social context. (Danesi, Perron 1999) According to them, every place has a denotation and a connotation. The denotation of a sacred place would be the place itself — as a place or landscape that is called *sacred*. But the

connotation of sacred would be a certain type of behaviour, set of customs, practices and taboos that are activated while the border of *sacred* is crossed.

On a closer view, the typology of the sacred places of Estonia appears to be very rich. As Émile Durkheim states it, all kinds of things and phenomena can be sacred (Durkheim 1968: 37), and this statement is true about the Native Estonian culture. There are hillocks, forests, groves, trees, springs, lakes, rivers, creeks, stones, etc. There are also sacrificial gardens and boxes. All those form a geographic or a toponymic aspect of the typology. There is also a semiotic aspect that consists of common names and proper names, specific to the sacred places. Such names immanently refer to a place as a sacred (special) one, therefore the names affect the human behaviour even if there is yet no other information known about the place. Some examples of such name types are: *pyha* ‘sacred’, *hiis* ‘sacred grove’, *ohvri-*, *ahi-*, *uri-* ‘sacrificial’, *ravi-* ‘healing’, *Uku-*, *Tõnni-*, *jumala-*, *Pelli-* (names of the spirits). The places can also be categorized according to how many people visited or used the place.

Traditionally the sacred places have had as less influence by the humans as possible. Many kinds of affecting activities are totally forbidden: cutting down a tree, breaking off of a twig; in some places it is forbidden to clean up fallen twigs; also ploughing, digging is not allowed. Domestic animals were not allowed to enter a sacred grove, therefore the groves were often surrounded by a fence. People used to go and gather in the places; they made offerings, such as food, coins, jewellery, pieces of cloth, silver etc.; prayed for their success and happiness. Those who happened to defile such places, suffered from disasters and accidents, such as blindness, diseases, injuries, death; or there might have something happened to their cattle (death, disease) or house. Sometimes even the culprits’ children and grandchildren suffered from the supernatural punishments.

Mainly because of the punishments the lore has protected the places. Now the lore is being forgotten and the places need governmental protection. Though, nature and heritage protection is not enough. Sacred groves are valuable culturally and historically as *sacred* places, but often neither of the protecting institutions is interested in the groves. Therefore there is a need of special legislation that should be based on the traditional activities, customs, rules and normatives specific to the places.

This paper has been written also due to the need of protection legislation. Its purpose is to give a basic overview of the forbidden types of behaviour and to state that a Native Estonian sacred groves are not simply forests (or parks) but rather like nature reservations that are similar to virgin forests, especially if it is forbidden to clean up trees that have fallen down.